Беларускае Выдавецкае Таварыства.

Заходняя Беларусь

ЗБОРНІК

грамадзкае мысьлі, навукі, літэратуры, мастацтва Зах. Беларусі.

ВІЛЬНЯ.
Друкарня Віленскага Вытворчага Коопэратыву.
1924 г.

ЗЬМЕСТ.

Застаукі на стр. 73, 93 і 109 рабіў Язэп Драздовіч.

Заходняя Беларусь

ЗБОРНІК

грамадзкае мысьлі, навукі, літэратуры, мастацтва Зах. Беларусі.

Кніжка 1. | Выданьне Беларускага Выдавецкага Т-ва. | Вільня. 1923 г.

Ад Выдавецтва.

Дзякуючы агульнаму культурнаму росту, нашае грамадзянства ужо дайшло да таго мамэнту, калі выяуляецца патрэба як быццам затрымацца на часіну, аглядзецца навакол, падлічыць свае культурныя здабычы, глыбей заглянуць у сваю уласную душу, праверыць пройдзеную дарогу і на аснове такое рэвізіі створаных цэннасьцей вызначаць шлях для далейшае творчае працы. Самакрытыка, паглыбленьне думкі наагул, шуканьне істотных цэннасьцей сярод таго, што выкінулі на берагі хвалі быстрацечнае, магутнае адраджэнскае ракі — вось задачы, якія стауляе перад намі само жыцьцё.

Дзеля выпауненьня гэтых задач беларускае грамадзянства Заходняе Беларусі павінна стварыць паважны пэрыядычны орган літэратуры, мастацтва, навукі і палітыкі. Але мы ведаем, што арганізацыя такога органу даецца ня лёгка. І вось, пакуль гэткі орган ня створыцца, мы робім спробу запоуніць нястачу яго і будзем у меру магчымасьці

выпускаць у сьвет кніжачкі „Заходняе Беларусі“, зьмяшчаючы у іх усё тое, што меціме значэньне не пераходнае, не на адзін бяѓучы мамэнт, а сталае і нязьменнае прынамся для сучаснаѓа пакаленьня.

Мы нічоѓа не абяцуем адносна да будучыны і не бяром на сябе абавязку выдаваць кніжкі „Заходняе Беларусі“ пэрыядычна. Ня праймаем з ѓэтае прычыны і перадплаты. Набярэцца цікавы матар'ял, здабудзем крыху ѓрошы,—тады новую кніжку пусьцім.

Усё будзе залежаць ад нашаѓа ѓрамадзянства: ад яѓо працы і ахвярнасьці.

Няхай-жа ѓрамадзянства паважна судзіць ѓэту першую кніжку і паводле свайѓо прысуду прыложыць руку сваю да нашаѓа пачынаньня.

Выпісываць кніжкі „Заходняе Беларусі“ і ўсе ґрашовыя разрахунк рабіць з БЕЛАРУСКАЙ КНІГАРНЯЙ, ВІЛЬНЯ, ЗАВАЛЬНАЯ 7, дзе знаходзіцца галоўны склад выданьня.

Там-жа прымаюцца матэрыялы для кніжак „Заходняя Беларусь“.

Крызіс ідэі, ці крызіс грамадзянства?

Усялякія яркія пераажываньні, якія ў часе трываньня свайго дзержаць у найвышэйшым напружаньні нэрвы грамадзянства, раней ці пазьней уступаюць месца шэрым будням. Калі разьвязка гэткіх пераажываньняў наступае ў пажаданым кірунку, калі вайна, рэвалюцыя ці нешта падобнае канчаецца пабедай, дык пасьля таго напружаньня наступае новае сільнае перажываньне: пачуцьцё здаваленьня, якое бляднее, разьвяваецца і ўрэшце чэзьне памалу, паступова, і людзі самі сабой варочаюцца да свайго нармальнага стану бяз ніякае шкоды для сваіх нэрваў і сваей псыхікі. Зусім наадварот бывае тады, калі мамэнты выжыданьня і веры ў магчымасьць дасяжэньня сваей мэты зьмяняюцца катастрофай, калі нэрвовае напружаньне радаснага характару рэзка зьмяняецца ў проціпежнае пачуцьцё. Тады шыбкі пераход да абыдзёншчыны ў сувязі з агульнай духовай дэпрэсіяй ад пачуцьця няўдачы выклікае ў душы чалавека нейкі хваравіты стан, які выяўляецца ў роўнай меры ў адзінках, як і ў цэлым грамадзянстве. Тады наступае крызіс, у часе каторага робяцца магчымымі самыя неспадзяваныя паступкі адзінкі і масы, наступае рэакцыя проці ранейшага захопленьня ідэаламі, пачынаецца вострая, зласьлівая крытыка і нават аплёвываньне ўсяго таго, у што людзі верылі і перад чым скланялі свае галовы, і народы ўваходзяць на бездарожжа, губляючы магчымасьць уявіць сабе, ці віна няўдачы крыецца ў істоце недасьцігнутага ідэалу, ці ў нечым другім, мо' зусім прыпадковым, ня маючым нічога супольнага з тым ідэалам.

Пакаленьне, якое перажыла дзьве вялікія расейскія рэвалюцыі: 1905 і 1917 гадоў, можа найлепш ацаніць праўдзівасьць вышэй сказанага. Пасьля няўдачнага канца рэвалюцыі 1905 году пачалася дзікая рэакцыя, пачаўся нячуты уціск усіх і ўсяго, у кім і ў чым вока пабеднага ўраду магло дагледзіць укрытыя зачаткі „крамолы“. Нязвычайна магутны пад'ём зьмяніўся цяжкой духовай дэпрэсіяй. А ў сувязі з гэтым мы бачылі страшэнны маральны ўпадак грамадзянства: „азэфіяду“, страшэнную дэмаралізацыю моладзі, паўставаньне „ліг вольнае любві“, „агаркаў“ і т. п. Наступіла поўная пераацэнка старых ідэйных цэннасьцей, наступіў пэрыад маральнага маразму. І толькі цераз дванаццаць гадоў, пад уплывам бязпрыкладнае па сваей велічы і крываваасьці сусьветнае вайны, народныя масы старое Расеі ізноў заварушыліся і пачуліся здольнымі да вялікага, магутнага масавага выступленьня проці ўлады крывавых цароў.

Беларускае грамадзянства, аднак, не падпала тады пад агульны настрой у такой меры, як, прыкладам, маскоўскае: рэвалюцыя раздзьмухала ў вялізарны агонь тую іскрачку нацыянальнае сьвядомасьці, якая здаўна таілася ў душы нашага народу. Вось чаму упадак рэвалюцыі і рэакцыя проці ідэалаў яе не адбіліся на нас у такой хваравітай форме. Мы паднялі наш нацыянальны штандар, пачалі гуртавацца каля яго і данясьлі яго высока лунаючым над усей абыдзёншчынай ажно да 1917 году. І хоць у працягу дванаццаці гадоў шмат хто ад нас адпаў, хоць бачылі мы многа адступнікаў, але пры гэтым мы ня бачылі аднаго: ня бачылі адкрытае подласьці сярод адпадаючых.

У рэвалюцыю 1917 году мы ўвайшлі з гэным нашым нацыянальным штандарам, з нацыянальнымі дамаганьнямі і лёзунгамі. У мамэнт найвялікшага пад'ёму нашых народных масаў нацыянальная ідэя знайшла для сябе найвышэйшую форму выяўленьня: была абвешчана незалежнасьць Беларускае Народнае Рэспублікі. Але выяўленая нашым народам воля да незалежнасьці не дапяла сваей мэты. І вось мы перажываем нешта такое, што шмат хто называе „крызісам незалежніцкае ідэі“.

Чы справядліва гэта? Чы гэты крызіс запраўды датычыць істоты ідэі незалежнасьці, чы самога нашага грамадзянства?

На гэтае пытаньне мы і хочам дать тутака адказ.

Перш за ўсё мы павінны адзначыць, што сучасны крызіс, які пераживаюць беларусы, выяўляецца галоўным чынам у Заходняй Беларусі. Ад самага пачатку нашага адражэнскага руху галоўным цэнтрам беларускае нацыянальнае, палітычнае і сацыяльнае мысьлі была Вільня. Тут гуртаваліся ўсе лепшыя беларускія культурныя сілы, тут была кузьня, дзе ў бязупыннай барацьбе з дужэйшымі за нас супраціўнікамі выковываўся наш нацыянальны ідэал, тут складаліся і разьвіваліся зачаткі нашае новае нацыянальнае культуры. Тут урэшце вытварыўся і знайшоў сваё тэорэтычнае абаснаваньне і наш найвышэйшы палітычны ідэал, катораму ў выніку сусьветнае вайны і расейскае рэвалюцыі ня было суджана зрэалізавацца. Ведама, многа было врычын, якія перашкодзілі зьдзейсьніць мяркаваньні беларускіх незалежнікаў: і тое, што беларусы лішне позна нацыянальна збудзіліся і не пасьпелі зарганізаваць сваіх сіл на тую часіну, калі валілася старая расейская дзяржаўная будоўля; і тое, што да разьвязаньня беларускае праблемы ў дзяржаўнай плоскасьці варожа аднясьліся вялікія дзяржавы, аддаўшыя Беларусь „у сфэру ўплываў“ Францыі; і тое, што на сцэну выступіў зусім новы фактар у жыцьці народаў колішняе Расеі—бальшавізм,—дый мо' шмат другога, чаго сяньня йшчэ і ня выкрыеш. Але ў Усходняй Беларусі, хоць і няпоўна і аднабока, незалежніцкі ідэал усё-ж такі рэалізуецца: перад нашымі вачыма адбываецца спроба падыйсьці да ягонае рэалізацыі,

толькі ўжо не на старым дэмакратычным груньце, не на груньце Беларускае Народнае Рэспублікі, а на зусім новым—савецкім, у пастаці Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі, злучанае фэдэрацыйнай сувязяй з суседзямі ў складзе СССР. І хоць будаваньне Савецкае Беларусі вельмі абніжае палёт нашае палітычнае мысьлі, зводзячы яе на грунт фэдэралізму, як нейкага нязьменнага догмату,—усё-ж для ідэйнага крызісу ў Усходняй Беларусі грунту бадай няма. Там беларускае грамадзянства мае яшчэ зусім рэальныя дасяганьні: яно прымушана ўсьцяж весьці цяжкую барацьбу з старым маскоўскім цэнтралізмам і з захватнымі вялікадзяржаўнымі імкненьнямі маскалёў,—імкненьнямі, што перажылі спарадзіўшы іх „стары рэжым“.

У Заходняй Беларусі справа стаіць інакш. Сучасныя гаспадары палажэньня стараюцца ня толькі зрабіць немагчымай беларускую незалежніцкую палітычную работу (нават з нахілам да фэдэрацыі з Польшчай!), але пагражаюць і самаму істнаваньню беларускай нацыянальнасьці. Далёка сягаючыя палітычныя лёзунгі ў атмасфэры штодзеннай барацьбы за нацыянальны быт беларускага насяленьня губляюць сваю рэальнасьць, сваю яркасьць, сваю актуальнасьць. Мысьль мімаволі кіруецца да спраў буднага жыцьця. І вось у душнай атмасфэры, створанай тут варожымі нам сіламі, вырастаюць ядавітыя грыбы: прадажнасьць, выслугоўваньне „чужым багам“, здрада і рэнэгацтва. Сьледам за Аляксюком на арэну беларускага жыцьця выплываюць Дубейкаўскія, Балаховічы і ім падобныя di minores... На беларускім груньце вырастае яшчэ горшы, яшчэ больш агідны від „угоды“, чым аслаўленая ў царскія часы польская „угода“, што дзеля белых парток камэргэра гатова была ісьці на такія „услугі“ ўраду, як даносы на сваё-ж грамадзянства, як учасьце ў трыумфальным адкрыцьці ў Вільні памятніку Кацярыны II, або „ката Літвы“, Муравьёва. Подлыя душы, маючы на мэце адно толькі асабістую матэрыяльную карысьць, за юдавы срыбнікі выракаюцца тае ідэі, якой яшчэ так нядаўна служылі, і прадаюць сваіх братоў і таварышаў працы...

Чы гэта доказы крызісу беларускае незалежніцкае ідэі, як іншым здаецца?—Ды ніколі! Гэта праявы нават і не спэцыяльна беларускага жыцьця, а праявы агульнага маральнага і ідэйнага крызісу, які мы і сумежныя з намі, а нават і заходня-эўрапэйскія народы, перажываем у выніку сусьветнае вайны і агульных палітычных варункаў. Бо ад Аляксюкоў, Дубейкаўскіх і Балаховічаў усё беларускае грамадзянства з агідай адвярнулася і дало гэтаму доказ дужа яркі: на выбарах у Віленскі Сойм (у „Сярэдняй Літве“), байкатаваных беларусамі, Аляксюк і яго хэўра ні ў водным выбарным окрузе не дасталі ніводнага мандату, так сама, як на выбарах у Варшаўскі Сойм, на якія беларусы пайшлі, абсалютна правалiліся сьпіскі, выстаўленыя групай Дубейкаўскі-Балаховіч. І ўжо

прывядзеньне гэтых двух выяўленьняў настрою нашых народных масаў сьведчыць дужа красамоўна, што беларуская „угода“ ня мае ў народзе ніякага грунту.

Можам сьмела сказаць, што беларускія адказныя палітычныя дзеячы, якія на выборах у Сойм і Сэнат атрымалі ад народу бязспрэчны мандат прамаўляць ад імя ўсяе Заходняе Беларусі, не зракліся і не зракуцца незалежніцкае ідэалёгіі: прынамся яны мелі сьмеласьць афіцыяльна заявіць аб гэтым з соймавае трыбуны. Але рэальнае жыцьцё прымушае іх шукаць для беларускага насяленьня выхаду з немагчымага, бязпраўнага палажэньня. І вось, хаваючы глыбока ў сэрцы свой высокі незалежніцкі ідэал, маючы яго перад вачыма кожын раз, калі ход жыцьця зачапляе пытаньне аб аканчальнай разьвязцы беларускае праблемы, адны з іх выстаўляюць дамаганьне культурна-нацыянальнае аўтаноміі для беларусаў, другія трактуюць з левымі польскімі партыямі аб тэрыторыяльнай аўтаноміі Заходняй Беларусі з асобным соймам у Вільні. І толькі тыя з незалежнікаў, якім не пад сілу рэальная палітыка кампрамісаў, адсоўваюцца зусім ад палітычнае дзейнасьці і аддаюць свае сілы выключна культурна-нацыянальнай працы, ці кіруюць свае думкі ў бок сацыяльных праблем.

Беларускае грамадзянства ў межах Польшчы ўвайшло на тую самую дарогу, па якой ішла лепшая частка польскага грамадзянства пад уладай царскае Расеі. Як некалі палякі, так цяпер і беларусы разумеюць, што дзеля будаваньня мо' йшчэ далёкае незалежнае Беларусі conditio sine qua non становіць праца над умацаваньнем нашых культурна-нацыянальных і эканамічных падстаў. І калі беларускае грамадзянства кіруе свае сілы ў гэты бок, якому як раз найбольш і пагражаюць нашы ворагі, дык пуцяводнай зоркай для яго бязумоўна і цяпер зьяўляецца тая ідэя, каторая адна толькі і можа ў поўнай меры зьдзейсьніць імкненьне ўсяго беларускага народу стацца поўным гаспадарам на сваей зямлі.

Ант. Навіна.

Вільня, у ліпні 1923 году.

*
* *

Згінуў час, калі ад веку мы ўсе спалі.
Ўжо для нас на векі пропадам прапалі
Мары, жудзь няволі-твані Беларусі.
— Вольнай будзь! І ўжо да вольнай я малюся.

Як ня так?! Даўно пагас іх панаваньня
Зодыяк. Хай чырвань захаду загляне
Ў шкло вакон іх фабрык, скутых забастоўкай
Доўгіх дзён,—агонь надзеліць блеск-абноўкай...

Ай-ю-га! Лепш сьцеражыся недавера
І туга, бо пад маей сярмягай шэрай
Сэрца ўраз з уцехі выбухнуць гатова.
Слаўны час—то-ж целам стала наша слова!
То-ж няма ні сьцен кітайскіх, меж крывавых,
І дарма на мапе нам шукаць дзяржавы
Status quo,—ўзарвалі перамогай духа
Іх лагво. Нас навучыла завіруха —
Дзякуй ёй—Русь Белую мы незалежнай,
Веснавой нашлі ў душы сваей бязбрэжнай.
Мы гарой!

Л. Родзевіч.

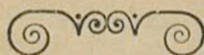

Мы разам...

(з пасьмертнае спадчыны).

Ня відаць вас, брацьця, у крывавым тумане на дымным шляху гаманлівай штодзеннасьці. Але ўсе мы разам, мы разам, бо нас злучае супольнасьць адна.

— Калі ты ідзеш сьмела ў крывавую бойку, поўную цемры і плачу, забойства і злосьці, хаваючы ў сэрцы сваім цяжар замірэньня і радасьць каханьня,—то нас злучае ў цяжкую хвіліну супольнасьць ахвяры...

— Калі ты ідзеш на патаптаньне людзкіх законаў, каб з цяжкіх кайданаў вызваліць дух чалавецтва, што там у вастрогах і на эшафотах,—ты з намі, брат наш, бо нас злучае супольнасьць ахвяры...

— Калі твая сьмелая думка змагаецца з тым, што прыняла мірная пасрэднасьць, калі ты шукаеш новых шляхоў да сонца і новай гармоніі формаў праменных,—не палохайся лёсу тых, каго даўней спалілі на вогнішчах: так сама ты з намі, брат наш, бо нас злучае супольнасьць ахвяры...

— Калі ты стаіш прад сьвятым аўтаром у пустой сьвятыні і ўзносіш хвалу Невядомаму, каго адчувае душа твая ў сьветлым імкненьні і пэўнасьці яснай,—мы разам, мы разам, бо нас злучае супольнасьць ахвяры...

Ігнат Канчэўскі.

„Гэтым пераможаш!..“

(Нарысы крытычнага оптымізму).

1.

Дабро і зло,—што-б ні казалі крайнія оптымісты і крайнія пэсымісты—як трэба зраўнаважаны ў нашым сьвеце...

— У гэтым найлепшым спасярод сьветаў,—дадаюць оптымісты...

— Спасярод найгоршых...—гаворадь пэсымісты.

— У найлепшым спаміж усіх магчымых,—скажам мы,—ужо дзеля аднаго таго, што ён — адзіны дадзены, што толькі ён — спаміж усіх мысьлімых — мае самую важную для дасьпелага дзеяльнага чалавека, ды мо' і самую няпрыемную для юнага лятуценьніка ўласьцівасьць: рэальнасьць, істотнасьць...

Толькі ў дадзеным нам рэальным сьвеце мы можам дзеяць...

Зла на сьвеце—акурат гэтулькі каб сьвет з вечнае „мысьлі Божае“ мог ставацца рэальнасьцяй у часе і прасторы.

Зла на сьвеце—акурат гэтулькі, каб ён мог і павінен быў-бы д а с к а н а л і ц ц а, а не застыг і не загніваўся ў сваім непарушным сьвятым с у п а к о і, як гатовая ўжо „абсалютная дасканаласьць“...

Зла на сьвеце—акурат гэтулькі, каб ня даць лятуценьнікам залятуцецца, каб канечна напамінаць ім аб запраўднасьці,—каб а б я р н у ц ь л я т у ц е н ь н і к а ў д з е я ч а п а д а с к а н а л е н ь н і н е д а с к а н а л а г а с ь в е т у...

Такую прыблізна разьвязку філязофскае праблемы сусьветнага зла і даў—у мамэнт пераходу нямецкага сьвету з філязафуючае юнасьці ў дасьпеласьць кантаўска-крытычнае мысьлі—нямецкі мысьліцель, зьнемчаны славянін, Лейбніц.

З гэткае пастаноўкі справы ясна, што толькі жывою дзейнасьцяй у недасканалым, поўным зла, сьвеце, толькі актыўным змаганьнем са злом у імя і дзеля ідэальнага дасканаленьня сьвету рабвязуецца філязофская праблема „апраўданьня сусьветнага зла“, — т о л ь к і н а г э т ы м г р у н т у е ц ц а к р ы т ы ч н а і с а м ы о п т ы м і з м.

Вось якую разьвязку праблемы дае згерманізованы славянін Любеніч-Лейбніц.

І калі можна і трэба рашуча паўставаць проці няволеньня славяніна немцамі, дык такая карысная для пасыўнага славянства „германізацыя“ ягонага духа нічога, апрыч дабра, даць ня можа...

Гэтая „актывізацыя“ духа, гэтая „оптымізацыя“ душы асабліва

патрэбна нашаму вякамі прывучанаму да рабства беларускаму народу—ў часіну яго Адраджэньня.

Гэтыя радкі і прадстаўляюць першую, слабую спробу ў гэтым кірунку...

2.

„У Пачатку (значыць, яшчэ да стварэньня з гэтага Пачатку нашага сьвету) было Слова (значыць, Розум), і Слова гэтае імкнулася да Бога, і само гэтае Слова сталося Богам“.

Так кажа асабліва любая славянству Эвангелія паводле Яна.

Гэтае гатовае, але блага зразумелае Слова і падхапілі бюракраты-сьвяшчэнікі і тупа-трусьлівыя маралісты і — падзялілі ўсенькі сьвет на драбнюсенькія кусочкі, разграфілі ўсенькае жыцьцё на клетачкі дабра і зла...

І вось гэная мэханічная мешаніна доўга астаецца ў нашых душах, аберненых тымі благімі вучыцялямі жыцьця ў нейкія бюракратычна-царкоўныя судзіны, каб пераховываць у іх душу ў „вечна непарушным“ стане, у „нязьменным“ відзе...

І кожны з нас, каб стацца запраўды жывым чалавекам, запраўды „актыўным хрысьціянінам“, павінен сам, сваей уласнай істотай, пераҗыць раней ці пазьней нейкі нязвычны мамэнт, нейкі выбух, быццам ад агню, прыткнутага для самае душы, да гэнае выбуховае мешаніны, што пераховываецца ў ей, — пераҗыць запраўдную духовую рэвалюцыю... Быццам полымя агорне разам усю душу, і водблескам ад яго асьвеціцца ўсенькі сьвет... І зробімся мы—як багі, запраўды спазнаўшыя дабро і зло, а ня гэныя „словы“, ня гэныя „кусочкі“, на якія іх пабілі... І пераплавіцца ў жывую волю жыцьця, у жывую актыўнасьць тое, што было гэткім „непарушным і нязьменным“, —уся гэная мэханічная мешаніна дабра і зла...

Так ад прыткнутага серчыка—у рэакцыі гарэньня—ператвараецца ў хімічнае недзялімае, у з у с і м н о в а е ц е л а, дробная мешаніна мэталю і серкі...

Толькі пасьля такое пламеннае навальніцы, што як быццам праймчыцца праз усю яго істоту, чалавек пачуе, што яго душа, яго дух, яго „Я“ ёсьць нешта адзінае, самастойнае, суцэльнае, непадзельнае... Пачуе і усьвядоміць сабе, што і тое другое, вялікшае „Я“ — душа яго роднага народу, у якое ўваходзіць, як жывая, неаддзялімая складовая частка, ягоная ўласная душа, — ёсьць так сама жывая, адзіная і непадзельная, хоць і неаддзялімая ад людзкасьці, істнасьць... Зразумее і пачуе, што і ўсенькае вялізарнае „Я“ Бога-Сусьвету прадстаўляе сабою так сама адзіную арганічную суцэльнасьць...

Такі выбух пламеннага рэлігійна-філязофскага самаўсьведамленьня сто гадоў таму назад,—пад уплывам паэзіі Гетэ, крытычнае мысьлі найвялікшага філёзафа-маралісты новых часоў—Канта, „дасьле-

ду“ Вялікае Француское Рэвалюцыі і многалетняе акупацыі Напалеонам бацькаўшчыны,—перажыў просты нямецкі селянін, Ян Фіхтэ, каторы, дзякуючы бязспынай працы мысьлі, стаўся ня толькі вялікім нацыянальным філёзафам, але, што яшчэ важней, вялікім вучыцелем нямецкага народу, тварцом у ім тае актыўнае формы нямецкага народнага духу, што жыве дагэтуль, што каваў і—мы ведаем—будзе каваць да канца сам сваю долю...

Гэты просты сын вясковага ткача заражаюча-творчаю сілай свайго духа ня толькі навучыў нямецкі народ, як унутранымі духовымі сіламі вызваліцца ад падзяліўшага, паняволіўшага і прынізіўшаго ягоную старонку француската заваявальніка, ня толькі даў жывыя, самыя пэўныя метады дзеля аб'яднаньня пабітае на дзесяткі кускоў свае бацькаўшчыны, але і першы,—ня гледзячы на тое прыніжэньне, якое перажывала ў той час Нямеччына, — здалеў даць такую моц, энэргію і гартоўнасьць нямецкаму нацыянальнаму духу, збудзіць у ім такі оптымізм, маральна абаснаваць для яго такую веру ў самога сябе, у сваё высокае назначэньне на сьвеце, у сваё выключнае палажэньне пасярод народаў Зямлі,-- што нават... „перасаліў“ у гэтым: ад гэнага пад'ёму ў краіну Абсалютнага Духа ў немцаў ажно закружылася галава, а неразумныя выпаўніцелі фіхтаўскае ідэі заваяваньня сьвету сілаю духа, замяніўшы гэту ідэю духам гвалту, вераю ў вагонь, волава і зялеза, давялі Нямеччыну на нашых вачох да краху...

На прыкладзе Фіхтэ мы бачым усю сілу духовага ўплыву на народ, сілу духовага сяменьня...

Веры ў гэту сілу Духа ня здольны разьбіць тыя навукі вульгарызованага матэрыялізму, якія зьяўляюцца пануючымі ў нашы часы: гэтыя навукі маюць свой абмяжованы прастор, дзе яны зьяўляюцца праўдай, і не датыкаюць нашае праўды. Абодва мэтады вызваленьня: матэрыяльны і духовы,—ня толькі не пярэчаць сабе ўзаемна, але неабходна дапаўняюць адзін аднаго. Узгадаваць і ўмацаваць гэту веру і сілу бязьмежна ўзрастаючага ў сваей моцы народнага духа, для якога ня істнуюць ніякія перашкоды і рубяжы, паказаць найлепшыя мэтады і спосабы дзеля гэткага маральна-апраўданага росту, — вось галоўная, найважнейшая задача для тых, што бяруць на сябе адказную роль быць правадырамі і вучыцялямі народу, што хочуць забясьпечыць яму трывалую будучыну...

Далей мы пабачым ролю і значэньне гэтага дзеяльнага оптымізму, аб якім мы гаварылі, як для паадзінокіх людзей, так і для цэлага народу. Але ўжо і цяпер, на прыкладзе Фіхтэ і Нямеччыны, мы можам дагледзіць, якую вялізарную сілу мае гэты пэўны сябе і апраўданы маральна сваей дзеяльнай энэргіяй оптымізм.

На тым-жа прыкладзе Нямеччыны мы бачым і тое, да чаго можа

давясьці церазмерны, маральна не апраўданы, самаздаволены „оптымізм“, калі ён, як гэта бывае ў „гэтым найлепшым спасярод сьветаў“, не даволі раўнаважыцца адпаведнай дозай крытычнага „пэсымізму“...

І мы ізноў падыходзім да таго, што зло ня толькі ня страшна, але прост неабходна на сьвеце, і то ня толькі дзеля магчымасьці бязьмежнага дасканаленьня сьвету, але і дзеля раўнавагі як кожнае асобнае чалавечае душы, так і цэлых людзкіх грамадзянстваў...

3.

Гэткі крытычны оптымізм павінен разьвіць у сабе кожын беларус і ўвесь народ беларускі ў цэлым; калі хоча астацца пераможцам у барацьбе за сваё існаваньне, за сваю нацыянальную індывідуальнасьць: бо гэтая барацьба павінна адбывацца ў такіх нябывала цяжкіх, такіх выключна-прыгнятаючых натуральны оптымізм абставінах, якія гістарычная доля мо' не стварала йшчэ для іводнага народу...

Ці пры такіх абставінах магчыма перамога наагул?...

Пачатны біялягічны, натуральны оптымізм жывога народу, як і кожнага біялягічнага віду ў прыродзе, звычайна аб гэтым ня пытаецца...

Ен проста жыве і змагаецца за жыцьцё, перамагае ці гіне ў барацьбе, не абасновываючы сьвядома свайго оптымізму. Не здарма адно з найбольш дасьціпных азначэньняў жыцьця гавора, што самае

ЖЫЦЬЦЁ ЁСЬЦЬ НІЧЫМ НЕАБАСНАВАНЫ ОПТЫМІЗМ...

Але для народу, які забыўся ўжо аб часох, калі быў пераможцам у жыцьцёвай барацьбе,—для народу, які—ад прывычкі да рабства, ад сталага прыніжэньня, ад раскладаючага ўплыву пераможцаў — расьцярушыў у значнай меры сваю жывую энэргію, жывую бязгрэшнасьць сваіх інстынктаў, аслабіў упругую сілу свайго жыцьцёвага „тону“, ды пазбаўлен жыватворнае благадаці рэлігійна-радаснага ўняцьця сьвету, жыцьцярадаснага самаўстанаўленьня свайго „Я“, як асабістага, так і нацыянальнага, — для народу, як народ беларускі, пазбаўленага неабходнае для духова-біялягічнае раўнавагі, для ўдачы ў жыцьцёвай барацьбе дозы жыцьцёвага оптымізму, — для такога народу, думаем мы, неабходны, калі можна гэтак сказаць, лекцыі сьвядомага, крытычнага оптымізму.

Гэтыя лекцыі оптымізму, крытычна абаснаванага ўласнаю маральнаю актыўнасьцяй народу, спраўджаныя на вяршынах навукова-філязофскае мысьлі і на дасьледах другіх народаў, калі будуць прыложаны да тых канкрэтных абставінаў, у якія пастаўлен беларускі народ у яго жыцьцёвай барацьбе, ня толькі выясьняць сцэптыкам—няверучым пэсымістам, якіх многа сярод нас, ролю і значэньне гэтае найвялікшае цэннасьці для ўсяго жывога ў прыродзе, ня толькі выясьняць умовы, прычыны і магчымасьці захаваньня, узвышэньня і ўпадку гэтае цэннасьці, але і (—адважаемся думаць

на аснове прыкладаў другіх народаў) памогуць уваскрасіць і адрадзіць у беларуса вякамі тушаную ў ім, але вечна тлеючую ў кожным жывым стварэньні, іскру жыцьцярадаснага оптымізму, без якога нямашака ні магчымасьці, ні сэнсу ані жыць, ані перамагаць у жыцьцёвай барацьбе...

Гэты жыцьцёвы оптымізм, як павінна навучаць і кожная праўдзівая Царква, прадстаўляе найглыбейшую біялягічную аснову рэлігіі, без якое ня можа жыць ніводзін народ. І толькі што на нашых вачах была спаралізована і разбурана расейская церква, якая забылася аб гэтай запраўднай аснове кожнае рэлігіі...

І калі беларускаму народу гэты жыцьцёвы оптымізм ня дадзены, так сказаць, зьнізу—у дзіцячыя гады яго—беднай і паняволенай Маткай-Зямліцай, дык няхай ён, бы прамень сонейка, прыдзе зьверху, няхай жыватворная благадаць гэтага запраўднага Духа Божага агністымі языкамі зыйдзе на галовы беларускага народу, няхай раздзьмухае тлеючую ў нашых душах іскру ў незгараючую купіну аграваючага, асьвятляючага, перамагаючага акружаючы сьвет, творачага у ім нашае ўласнае, беларускае шчасьце, духовага агня, які і ёсьць запраўды жывучы ў чалавеку Бог!

Толькі гэты запраўдны Бог жывое актыўнасьці і творчага оптымізму, толькі гэтая праўдзівая рэлігія сьвятла і радасьці захаваюць беларусу яго асабістае і нацыянальнае „Я“ ад тае хаотызацыі, ад таго расьцярушаньня і раскладу, якія гатуюць для яго—як навакол, так і ў самай душы яго,—ягоныя ворагі...

„Я“—гэта пачуцьцё сілы; пачуцьцё сілы—аснова ўсякага жыцьця Так кажа Фіхтэ. У гэтым маім „Я“ зьмяшчаецца для мяне ўсенькі сьвет.

Зьніштожце маё беларускае „Я“, пазбаўце мяне ўсялякага „пачуцьця сілы“, ўсялякага жыцьця,—і вы зьніштожыце і ўвесь мой беларускі і ўвесь мой агульны сусьвет.

І наадварот: зьніштожце мой беларускі сьвет, што акружае маё „Я“,—і гэтым самым вы зьніштожыце маё „Я“, пазбавіце мяне самае крыніцы ўсялякае сілы, ўсялякага жыцьця... Усё гэта добра ведае сваім інстынктам жываеда, завостраным яшчэ сьвядомай нацыянальнай ідэалёгіяй, распрацаваным у цэлую праграму дэнацыяналізацыі, значыць, зьніштажэньня, асьвячоным рэлігійна - ізуверскай санкцыяй „вышэйшае культуры“, — той наш вораг, што тут ні на мамэнт не задрэмле...

Усё гэта павінен добра разумець і прысвоіць сабе беларускі народ, пастаўлены тутака ў палажэньне ахвяры гэнага жываеда...

Хто гэта своячасна зразумее, хто ў свой час асьцеражэцца гэтага жываеда-паралізатара, каршуна-хаотызатара, той жыць будзе...

Што спосабы дзеля самаабароны ёсьць, што гэтыя спосабы—пэў-

ныя і нязводныя—існуюць, за гэта ручаецца ўся гісторыя народаў, уся гісторыя выяўленьня Бога ў людзкасьці.

Бог ня здрадзіць!

Толькі трэба ўмець знайсьці гэтага праўдзівага Бога Волі, які дае вечнае жыцьцё, і, знайшоўшы, служыць Яму з усей рэлігійнай энэргіяй сьвятое веры і дзел божых...

4.

Злом называе чалавек усё тое, што шкодзе ягонаму жыцьцю, з чым яго жыцьцёвая энэргія ня можа справіцца.

Але чалавечая энэргія мае здольнасьць расьці ў сваей колькасьці і зьмяняцца ў сваей якасьці, прытарновываючыся да пастаўленых задач.

Значыцца, тое самае зло, якое было гібельным для слабай і няздольнай справіцца з ім энэргіі, лёгка можа быць пераможана гэнаю энэргіяй, калі яна ўзмацуецца і паразумнееь.

Значыцца, справа ня гэтулькі ў разьмерах таго ці іншага зла, колькі ў распазнаньні яго прыроды і ў павялічэньні кіраванае проці яго разумнае энэргіі чалавека. Пытаньне разьвязуецца, так сказаць, матэматычна.

Гэты, на пагляд, такі просты вывад даўся, аднак, людзкасьці—лянівай і запужанай—вельмі цяжка.

Да самага апошняга часу сусьветнае зло—ў тым ці другім, вонкавым ці ўнутраным аспэкце—выклікала ў чалавеку адно толькі жах' пужала яго і забівала ягоную энэргію. Памагалі гэтаму і тыя ўнасьледаваныя чалавекам ад пербабытных часоў, ды так жорстка панаваўшыя ў сярэднія вякі, не пераж ытыя да канца яшчэ і намі, лжэрэлігійныя прадстаўленьні, што надавалі сусьветнаму злу постаць жывое істоты—Чарта...

І вось праблема барацьбы са злом, з чартом, вельмі доўга разьвязывалася зваротам аб ратунак да Бога, малітваю, мэтадамі сьляпое веры, рэлігійнаю пасыўнасьцяй.

Цяперака, як сказана, задача разьвязываецца мэтадамі прасьветленае навукай, разумнае волі, энэргіі,—матэматычна-актыўна.

Толькі адносна нядаўна, у пачатку 17 сталецьця, гэты новы просты і пэўны прынцып барацьбы са злом быў пакладзены англійскім філёзафам Бэконам у аснову ўсяго навукова-філязофскага сьветапагляду новае Эўропы, і, пачынаючы ад гэнага часу, пасьледавальнае прылажэньне сказанага прынцыпу да жыцьця давяло да нябывалага йшчэ ў гісторыі разьвіцьця тэхнікі, заваяваўшае і прымусіўшае служыць чалавеку самыя варожыя, самыя пагібельныя датуль сілы прыроды...

У выніку падчыненьня чалавеку гэнага вонкавага „чарта" ў пры-

родзе—жыцьцё і праца людзей сталіся шмат лягчэйшымі, выгаднейшымі. Вызваліўшыся ад рабскае залежнасьці ад працы дзеля падтрыманьня жыцьця, чалавек пачаў свабадней працаваць дзеля паляпшэньня і прыхарошаньня свайго істнаваньня.

У выніку-ж гэтага палягчэла і змаганьне з тымі разнароднымі відамі ўнутранага „чарта", што так страшэнна пужаў прымітыўна-рэлігійнае выабражэньне вечна атручаванага ядамі сьмяротнае зьнямогі ад непасільнае працы сярэднявечнага чалавека, напалову раздаўленага непамерным цяжарам пабудаванага на ім фэадальна-гатыцкага „Сабору"...

І гэнага ўнутранага „чарта" хворасьцей духа і цела стала ўсё лягчэй і лягчэй перамагаць тэй „сыстэмай норм", што пакладзена сучаснай рэлігійна-філязофскай думкай у аснову ўсіх практычных дысцыплін, якія маюць на мэце фізычнае, эканамічнае і духовае здароўе чалавека.

У аснову-ж гэтае самае „сыстэмы норм", гэтага асноўнага „кодэксу" законаў і правілаў нармальнае чалавечае сьвядомасьці і паступаньня, пакладзен зусім нядаўна выкрыты і точна сформуляваны філязофскай крытыкай найвышэйшы закон для чалавека—прынцып „духовае актыўнасьці", які нармуецца унівэрсальным для ўсіх разнародных праяваў гэтае актыўнасьці „прынцпам эканоміі сілы".

Можна ўстанавіць, як агульны закон для ўсяго жывога сьвету, што ўсюды ў барацьбе перамагаюць формы вышэйшае духовае актыўнасьці. Пры роўнасьці-ж апошняе — перамагае ў канкурэнцыі тая форма, ў каторай гэтая актыўнасьць больш пасьлядавальна падлягае закону эканоміі...

З гэтых двух законаў жывое прыроды няма і ня можа быць выключэньняў!

Так на нашых вачах, пасярод эканамічнага і палітычнага хаосу, пакінутага нам у спадчыну вайной і рэвалюцыяй, якія йшчэ далёка не закончылі свайго цыклю, родзіцца сярод бур і навальніц тая новая „рэлігія радаснага і праведнага (значыць,—маральна-эканамічнага) дзеяньня", аб якой сто гадоў таму назад, сярод падобнае-ж разрухі, прарочыў Фіхтэ...

„Толькі той будзе спасён, хто, працуючы, ўсьцяж імкнецца ўпярод"... Так пяюць анялы ў Фаўсьце Гетэ, што раней за Фіхтэ прадбачыў паэтычна тую ідэю, якой пазьней ужо філёзаф даў точную формулу.

Вось як яшчэ аб гэтым новым разуменьні Эвангеліі паводле Яна у сьвядомасьці новае людзкасьці гаварыў больш за сто гадоў таму назад той-жа Гетэ ў відзеньні Фаўста:

„Сам дух мне памагае: я разам здабываю здольнасьць бачаньня і бачу:
„У пачатку было ня Слова, а Дзеяньне!“...

Але, як мы сказалі, сучасны філязофскі аналіз выкрыў, што істотай праўдзівага Слова-Лёгоса, Разумнае Сьвядомасьці, Розуму Божага ў чалавеку ёсьць „чыстая дзеяльнасьць“, чыстая Духовая Актыўнасьць. Толькі тым, хто верыць у гэтага праўдзівага Бога, толькі гэтым „новым хрысьціянам“ прыналежыць будучына,—толькі яны ўнасьледуюць жыцьцё вечнае...

Маліцца гэтаму Богу, упадабляючыся Яму сваей жывой маральнай актыўнасьцяй, мы і клічам беларуса.

Толькі гэтым пераможаш!...

5.

Як толькі мы праз сказаныя вышэй „паўторныя нарадзіны“—гэтае запраўднае „аб'яўленьне“ ў навальніцах і бурах духовае рэвалюцыі—выйдзем з мёртвага тупіка адарвана-контэмпляцыйнага маралізму ў жывы сьвет творчае актыўнасьці, мы, ня гледзячы на ўсё нашае жаданьне, пад найлепшым мікраскопам, у гэтым разам пагэраклітаўску паімчаўшымся ў-ва мне і навакол мяне жыцьцёвым патоку ня знойдзем ніводнага з тых кусочкаў абсалютнага дабра і „хімічначыстага“ зла, на якія пабілі сьвет маралісты. Перад намі—ў нас самых і па-за намі—зусім новае „цела“.

Гэтае новае цела і ёсьць жывое жыцьцё.

„Нѣтъ худа безъ добра“—кажа ўцяміўшая гэта народная мудрасьць вялікарусаў.

„Niema tego złego, coby na dobre nie wyszło“—паўтарае гэта йшчэ лепей другі народ.

Усё гэта—выяўленьні таго пачатнага оптымізму, які, як мы сказалі, заўсёды жыве ў народзе.

Запраўды, у жывым жыцьці ўсё плыве, ўсё жыве, ўсё зьмяняецца, і тое, што сягоньня ў маіх вачах мела ўсе адзнакі зла, заўтра робіцца ачывістым для мяне дабром,—і наадварот.

І, значыцца, ўсё найвялікшае, прынцыповае для мяне вагі, пытаньне зьмяшчаецца іменна ў тым, каб дастаць пэўны і точны адказ: ад чаго, ці ад каго залежыць гэнае ператварэньне зла ў дабро,—ад мяне, ці не ад мяне, ад маей волі, ад маіх высілкаў,—ці, наадварот, не ад маіх?...

Груба кажучы, Усход і Захад даюць на гэтае асноўнае пытаньне нашага жыцьця прост процілежныя адказы.

Усход кажа, што ўсе гэтыя ператварэньні жыцьця, якое жывым патокам працякае скрозь нашу выбражальную асобу, пранізываючы яе то ў аспэкце зла, то ў аспэкце дабра, ўсе яны—Вытвар Прыпад-

ку, Лёсу, Бога... ці то „замясьціцяляў“ іх на зямлі—ў пастаці тае або другое вонкавае ўлады, што над намі стаіць. Але яны не залежаць ад чалавека.

Захад навучае, што сам чалавек ня толькі можа ведаць напярод і тварыць сам для сябе прыпадак, ня толькі носіць свой уласны лёс у сваей сьвядомай волі, ня толькі сам зьяўляецца поўным сваім „начальствам“, але і што, сьцісла рэлігійна выпаўняючы сваей воляй той закон, які дадзен яму Богам, зьліваючы гэтак сваю маральную волю з воляй Божай, чалавек і па праву і па сваей сьвядомасьці стаецца сам як-быццам сваім уласным Богам...

Вось гэтак іменна, кажучы каротка, і разьвязывае праблему прыпадку, лёсу, Бога нямецкая філязофія, пачынаючы ад Фіхтэ і канчаючы Марксам...

Веданьне законаў вонкавае і ўнутранае прыроды і мая нічым непераможная маральная духовая актыўнасьць зусім вызваляюць мяне і мой сьвет ад сьляпога прыпадку, і для мяне „зусім зьнішташтажаецца Лёс“, як кажа Фіхтэ.

Сам Бог, аб якім мы можам ведаць ясна і точна адно толькі яго маральныя наказы, загаданыя чалавеку праз голас яго ўласнага сумленьня, ведаць закон любві і абавязку,—сам Богператвараецца ў „Сыстэму Норм“, у „Кодэкс“ гэтых Законаў;—Хрыстос абяртаецца ў любоў, у сабраньне „Запаведзей Блажэнства“, у Нагорную Пропаведзь. Выпаўняючы іх — гэты абавязак і гэтыя нормы блажэнства,—я і жыву запраўдным рэлігійным жыцьцём—працую ў Богу...

Гэта і ёсьць даслоўна і выключна тое, што даў і чаго вымагаў ад чалавека Хрыстос. Гэта і значыць „пакланяцца Богу ў Духу і Праўдзе“...

Гэтае „новае хрысьціянства“ з такою ягонаю сьмеласьцю, з такою маральнаю паважнасьцю, ўласьцівай нямецкаму генію, разам з самымі крайнімі, гэтак палохаючымі славяніна, вывадамі сваімі бязумоўна варта таго, каб з ім пазнаёміліся беларусы.

У папярэднім выкладзе нашым мы ад сабе дадалі адно слова: любоў.

Нямецкае філязофскае хрысьціянства мала гаворыць аб гэтым зьмесьце маральнага закону: яно гаворыць толькі аб форме яго, аб бязумоўным абавязку бязспыннае духовае актыўнасьці. Але якраз гэты фармальны абавязак адносна да самога сябе, абявязак бязспыннае духовае актыўнасьці—найлепшая школа для славяніна, які, захопліваючыся часта любоўю да бліжніх, мае гэткую склоннасьць забывацца аб срогай і маральна-вымагаючай любві да сябе самога...

Наша Беларусь знаходзіцца якраз на мяжы паміж Захадам і Усходам; Заходняя бліжэй да Захаду. І яна павінна ведаць заходнія мэтады барацьбы з злом, бо толькі імі пераможа тое зло, якое пагражае ей з бліжэйшага да яе польскага Захаду.

Што-ж патрэбна перш за ўсё дзеля таго, каб я, выпаўняючы загады ясна і точна вядомае мне Вышэйшае Нормы, сам стаўся сваім Правідзеньнем,—зусім выкінуў з свайго духовага жыцьця, з свайго сусьвету прыпадак і лёс, такія магутныя на Усходзе?!...

Перш за ўсё ў-ва мне павінна быць гэтае маё „Я“. Перш за ўсё патрэбна, каб мая асоба—з тае выбражальнае, нястойкае формы, што гэтак плястычна-слаба воляй, так маральна-бязсільна ў барацьбе на Усходзе,—сталася для мяне найпершай і найбольш бязспорнай рэальнасьцяй на сьвеце. І мы ведаем, што іменна гэтым першым крокам у Духу і пачаўся на Захадзе той выхад з „Усходу Сярэднявечча“, які пачынае сабой новую гісторыю запраўднага Захаду.

Першае, што, збудзіўшыся, ўчыніла новая ў сьвеце людзей сіла —вышэйшая крытычна мысьлячая форма духовае актыўнасьці чалавека, уасобленая ў француськім філёзафе і матэматыку, Дэкарце, — было адданьне пад сумліў усяго на сьвеце і ўстанаўленьне таго, што адзінае зьяўляецца абсалютна бязспорным: майго мысьлячага, хоць і ў-ва ўсім сумляваючагася „Я“.

Я сумляваюся ў-ва ўсім,—значыць, адно, ў чым я не магу сумлявацца,—гэта маё „Я“.

„Я думаю—значыць, я істную“,—гэтак кажа знамянітая формула Дэкарта.—І для кожнага з нас першы крок дзеля прынцыповае магчымасьці бароцца са злом дарогай ператвараньня ў дабро працякаючае міма нас і скрозь нас жывое, часта варожае нам многаабразнасьці сьвету—гэта ўстанаўленьне і ўмацаваньне свайго духовага „Я“, сваей маральна-актыўнай асабістасьці.

Гэтае маё „Я“ прадстаўляе самую істоту майго жыцьця.

Па форме гэтае „Я“ ёсьць абсалютная адзінасьць, якая недаступным пазнаньню актам усьведамленьня злучае ў сабе, як у цэнтры, ўсю працякаючую многаабразнасьць сьвету.

Па зьместу гэтае „Я“ ёсьць жывая, актыўна творачая сама сябе з гэтага сьвету „монада“ сусьветнае Разумнае Волі — значыць, Божства.

Гэтак навучае і запраўднае Хрысьціянства.

Гэтае жывое „Я“, якое ў-ва ўсенькім жывым сьвеце зьяўляецца нашэльнікам інстынктаў, забясьпечываючых вечнае захаваньне і прадоўжаньне жыцьця,—у чалавека, як сказана вышэй, узвышаецца да сьвядомасьці, да духоўнасьці, да самаўсьведамленьня і ўсьведамленьня Бога.

І вось першы інстынкт, які дайшоў у чалавека да сьвядомасьці, кажа нам: беражы адзінасьць свайго „Я“ і будзь напагатові.

Усыпіце вечна настарожанае вока гэтае сьвядомасьці, ап'яніце, прыпыніце гэтую нармальна вечна дзеяльную волю, падзяліце ў часе гэтую нармальна абсалютную адзінасьць (—ёсьць такія спосабы ў ворага, ёсьць гэткія біалягічныя яды!...) — і вы зразу зруйнуеце жывую сыстэму неабмыльных пачатных інстынктаў жывога твору, патрэбных яму дзеля неабмыльнага распазнаваньня дабра і зла, друга і ворага, — зруйнуеце жывы апарат яго пачатнае актыўнасьці, яго так-званую „апэрцэпцыю“, якая ёсьць самай істотай яго жыцьця, яго асабістасьці.

Гэткім расьцярушаньнем і расчыненьнем яго „я“ вы руйнуеце яго жыцьцё, зьніштажаеце яго асабістасьць...

Аб гэных біалягічных ядах, аб гэных „расчынцах індывідуальнай і нацыянальнай асабістасьці“ мы будзем далей гаварыць падробна. Цяпер скажам толькі тое, што найстрашнейшым спажім іх,—страшнейшым... за правакацыю,—зьяўляецца алькаголь... Тая самая, на жаль, так мілая беларускаму сэрцу, ад простага селяніна да... беларускага пасла ў польскім сойме,—на пагляд, зусім ня страшная,—гарэлка... І не здарма гэты найстрашнейшы духоўна-клетачны яд, гэты запраўдны „чорт“ беларускага сьвету ababраў такую мілую, прыемную форму... Нездарма ўся Заходняя Беларусь напоўнена, наліта да краёў гэтым вырабам... „вышэйшае культуры“, гэтым, як быццам творачым так патрэбны беларусу оптымізм, „узьвесяляючым ядам“, — гэтым гістарычным бічом славянства...

6.

Вось, значыцца, бясспынная творчая актыўнасьць, якая чынна змагаецца з злом, ператвараючы яго ў дабро, магчыма толькі пастольку, паскольку ў ва мне істнуе стойкае, духова-адзінае, сьвядомае сябе, кіраванае законам абавязку маё „Я“.

І тагды, калі мы самі ўзмацуем у сабе гэтае нашае „Я“, перад ім адкрыецца магчымасьць ня толькі плыць па цячэньню гэнага жыцьцёвага патоку, што нясець нас мо да пагібелі, ня толькі распазнаваць, што дабро і што зло, але і плыць проці цячэньня, сваею ўласнаю сілаю ісьці насустрэчу злу, ператвараючы яго ў дабро—сілаю сваей божскай творчай актыўнасьці.

Іменна ператварэньне зла ў добро і становіць запраўдную мэту ўсяго жывога, запраўднае прызваньне і найвышэйшае назначэньне чалавека.

Тады ўсё варожае нашаму жыцьцю, што акружае нас на сьвеце, ўсё тое зло, якое зьмяшчаецца ў нас самых, зьявіцца для нашае маральна-працоўнае, божска-творчае волі як-быццам сыр'ём, якое

мы прызваны Богам ператвараць у тое, што можна—у шырокім рэлігійна-гаспадарчым значэньні — назваць дабром, ператвараць ніжэйшыя формы жыцьця ў вышэйшыя. Гэта-ж і ёсьць высокае, вечнае, клічучае і ніколі нявычарпанае заданьне чалавека.

Тая сіла ў чалавеку, што, ніколі ня зьнікаючы, голасам самога Бога ў нас падбівае нас усьцяж займацца гэтым ператвараньнем зла ў дабро, і ёсьць разумная энэргія.

Гэтая разумная працоўная энэргія і ёсьць тое, што зьбліжае нас з Богам-Тварцом; яна зьяўляецца запраўдным божскім зачаткам у чалавеку. Усе рэлігіі абразова выражаюць гэта так, што сам Бог няўстанна змагаецца ў сусьвеце з чартом і канчальна пераможа яго толькі пры канцы сьвету. Дзеля гэтага кожная наша ўдача і перамога на гэтай дарозе, кожын, найменшы нават, раўнуючы да гэнае вечнасьці барацьбы, крок, усё-ж такі об'ектыўна прыбліжаючы нас да тае апошняе перамогі, мае ня толькі „маральнае“ але і спраўдзі рэлігійнае, як кажуць, „онтолёгічнае“ значэньне і, як такі, дае нам, быццам самая шчырая малітва, такжа і суб'ектыўную радасьць...

Гэтая спраўдзі-рэлігійная радасьць зьяўляецца як-быццам бясплатным дадаткам да таго практычнага выніку, што дае кожная разумная праца гэткаму веручаму працаўніку ў абшырнай майстроўні Божае прыроды...

Гэтая радасьць, быццам ад малітвы, паказуе на тое, што мы гэтак запраўды выпаўняем закон і задачу нашага жыцьця, разьвіваем у сабе семя тае запраўднае божскае істнасьці, якая зьбліжае нас з Богам.

Найлепшае азначэньне і выясьненьне істоты радасьці даў слаўны філёзаф, жыд Барух Сьпіноза, што, разам з Бэконам, Дэкартам, Джордано Бруно і другімі апосталамі новае Эвангэліі, жыў на рубяжы новых часоў,—Сьпінозаю, ня столькі сьветапагляд каторага, сколькі яго сьветаадчуваньне лягло ў аснову рэлігійнае, філязофскае і палітычнае сьвядомасьці новага чалавека. Сьпіноза кажа, што пачуцьцё радасьці ёсьць суб'ектыўнае адбіцьцё ў нашай сьвядомасьці об'ектыўнага факту росту і расшырэньня нашае душы, разьвіцьця ў нас нашае запраўднае істотнасьці—часткі жывога Божства.

„Dusza rośnie“,—вельмі пекна выражаюцца палякі.

Значыцца, наадварот, наш сум ёсьць адбіцьцё ў нашай сьвядомасьці адваротнага працэсу: абядненьня душы, скажэньня ў ёй запраўднага абраза Божага...

Не здарма і старыя, мудрыя ўсходнія багасловы лічылі „панурасьць“ адным з сямёх сьмяротных грахоў, што напэўна губяць душы...

І мы бачым, што ўсё гэта зусім зыходзіцца з тым, што аб духовай актыўнасьці кажам мы.

Значыцца, тутака мы маем дзела з запраўды унівэрсальнай цэннасьцяй, супольнай для ўсіх часоў і народаў.

З азначэньня Сьпінозы мы бачым і тое, што толькі тая радасьць запраўды апраўдана, якая зьяўляецца адбіцьцём об'ектыўнага факту росту нашае душы, значыць, росту дабра—Бога ў сусьвеце.

З гэтага выцякае і той кардынальны для ўсяго нашага разважаньня адваротны вывад, што, ня гледзячы на ўсе няпрыхільныя абставіны ў акружаючым нас сьвеце, душагубны сум можна перамагчы, а ўзбагачаючую душу радасьць можна выклікаць у сабе сьвядома—высілкам нашае разумнае творчае волі, пакіраванае даператвараньня ў сусьвеце зла ў дабро,—дзеяльным выяўленьнем у нас тае божскае актыўнасьці, якая, узбагачаючы сьвет дабром, гэтым самым узбагачае і нашу душу...

Гэты вывад з вучэньня Сьпінозы і зроблены для нямецкага сьвету ўсей нямецкай „практычнай (значыць, маральнай) філязофіяй“.

Гэта—тое, што ад жыдоўскага духа трэба ўзяць сабе на неадёмную ўласнасьць і беларускаму сьвету, каб ён, радуючыся сваім быцьцём, уцалеў у жыцьцёвай барацьбе.

Удумайцеся ў гэты цудоўны кругаварот актыўнага оптымізму Сьпінозы-Фіхтэ: душа радуецца затым, што яна расьце ў Богу-Прыродзе; ізноў-жа, пераўтвараючы сьвядомым высілкам сьвет і сябе ў вышэйшыя формы актыўнасьці, у дабро, яна спараджае радасьць... Для гэтага працэсу радаснага росту душы іператвараньня ў дабро ў сусьвеце няма рубяжоў! Адно памагае другому: радасьць—творчасьці і духоваму росту, і наадварот.

Усё гэта вынікае з тае асноўнае ідэі Сьпінозы, якая лягла ў аснову нашае сьвядомасьці: што наша любоў да Бога, нашае дзеяльнае імкненьне да Яго ёсьць нішто іншае, як любоў і імкненьне Бога да самога сябе, бо наша душа і Бог—гэта адна і тая-ж самая Істота сусьвету...

Кожнаму беларусу трэба крэпка сабе ўсвоіць гэта і крэпка верыць у гэтага вечна-творачага Бога, што жыве ў нас! Верыць і ведаць, што для гэтай, рэлігійна прызванай тварыць сьвет, актыўнай энэргіі чалавека няма і ня можа быць ніякіх перашкод і забаронаў у сусьвеце!

Гэтая энэргія, быццам чарадзействам, перамагаючы перашкоды, можа прыймаць самыя неспадзейныя формы, самыя нябывалыя дагэтуль трансфармацыі. Гляньце, ак гэтая многаабразная энэргія нічым неперамо́жнае жыцьцёвае актыўнасьці прабіваецца нават скрозь тыя перашкоды, што ёй так часта стаўляе прыпадак ці прырода: сьляпы ад ураджэньня навучаецца чытаць дотыкам; глухі разумее

мову па руху вустаў; нямы размаўляе знакамі — пры помачы пальцаў...

І ўсё гэта дзеля таго, каб забясьпечыць пабеду ў сусьвеце таму, хто запраўды служыць гэтаму праўдзіваму Богу.

Гэтая пачатная адзіная энэргія Духа ў чалавеку даўно ўжо— быццам упаўшая з неба зорка — разсыпалася на вечна паланеючыя ў чалавечым духу рознакалёрнымі агнямі „другарадныя зоры“,—кажучы філязофскім языком: „дыфэрэнцыравалася на функцыі разумнае сьвядомасьці“,—на навуковае мышленьне, на этычнае будаваньне і ўзгадаваньне грамадзянства людзей, на мастацкую творчасьць, на гаспадарчую рэарганізацыю сьвету, на рэлігійнае завяршэньне сусьветнае Сьвятыні... І ўсе гэтыя паасобныя функцыі служаць у чалавека дзеля аднае мэты: каб вызваліць яго дух, перамагчы ў сусьвеце зло,ператварыць яго ў дабро...

Вось тыя неператожныя для ворага дарогі і мэтады... І ўсе яны павінны быць ужываны паасобку і разам.

І той вораг, каторы будзе змагацца з Беларускім народам супраць гэтых мэтадаў Божых на зямлі,— той сам будзе пабіты Богам.— Для яго, ворага Беларусі, як для ворага самога Бога Жывога, няма і ня можа быць зьмілаваньня!...

І хто скажа нам, што, калі мы, беларусы, у саюзе з гэтым Богам пойдзем проці тых нашых ворагаў, што йдуць проці гэтага Бога,— дык мы будзем пераможаны?!...

7.

Магутным будзіцелем, пабудзіцелем і саюзьнікам падупаўшага або заснуўшага ў народзе пачатна-біалягічнага оптымізму зьяўляецца нацыянальнае пачуцьцё і нацыянальная ідэя.

Дый гэта зразумела. І адзін, і другая, так сказаць, ператвараюць пачатны, „натуральны“ оптымізм у вышэйшую—больш свядомую і трывалую, болей духовую форму яго. Яны твораць і ўскармліваюць „нацыянальны оптымізм“ народу. Кожнае малое чалавечае „я“, пачуваючы сябе часткаю вялікага „Я“ — нацыянальнага, набывае і больш „пачуцьця сілы“. Ад гэтага ўзрастае і пашыраецца само сабой гэнае маё малое „я“, каторае, як мы ведаем, паводле Фіхтэ, і ёсьць маё „пачуцьцё сілы“, самы „прынцып майго жыцьця“...

Ясна, што нацыянальнае пачуцьцё дае асобнаму чалавеку шырэйшы „прынцып жыцьця“, дужэйшае „пачуцьцё сілы“,—узбагачывае ягоную душу.

Але мы ведаем, што, паводле Сьпінозы, побач з гэтым об'ектыўным ростам сілы маей душы, побач з узбагачаньнем яе, неабходна адбываецца і прапорцыянальнае нарастаньне ў-ва мне радасьці.

Гэтая радасьць, гэты нацыянальна абаснаваны оптымізм чалавека больш трывалы і больш стойкі, чым оптымізм натуральны, бо

знаходзіць для сябе новыя, раней няведамыя, больш стойкія падставы ў нацыянальнай лучнасьці, у ўсенародным жыцьці.

Такім спосабам, ужо самым фактам нацыянальнага самапачуваньня, фактам усьведамленьня кожным асобным „я“ сваей арганічнай адзінасьці з вялікім нацыянальным „Я“, крытычна-трывала ўзвышаецца жыцьцёвы оптымізм у загнаным, панураным дагэтуль народзе.

Кожнаму ясна, што гэны рост народнага оптымізму — запраўды і практычна абаснаваны, бо точна адпавядае росту рэальнае сілы народу, аб'ядананага ў моцны, нацыянальна спаяны арганізм.

Такі спаяны сувязяй нацыянальнага пачуцьця народ прадстаўляе ў жыцьцёвай барацьбе непараўнана вялікшую сілу, чым народ, які зьяўляецца, паводле выражэньня біалёгаў, толькі „калёніяй“ аднаго тыпу, толькі „этнаграфічнай масай“ — нечым кшталтам лесу, які можна ссячы дрэва за дрэвам,—лесу, у якім кожнаму асобнаму дрэву не баліць, калі сякуць яго суседа-аднапляменьніка.

Тое самае трэба сказаць і аб тым, што называецца „нацыянальнай ідэяй“.

Канчальная мэта кожнае жыцьцёвае задачы ці то ў асобнага чалавека, ці то ў суцэльнага народу, прадстаўляецца ў пастаці тае ці іншае ідэі.

Ідэя як-быццам асьвятляе сьвятлом болей ці меней далёкае ад нас мэты ўсю дарогу для нашае энэргіі, што звычайна пачынае працаваць як-быццам упоцемках, кіруючыся болей ці меней „няясным пачуцьцём“, „цёмным“, ды заўсёды правільным інстынктам жыцьця.

Пакуль энэргія чалавека ці народу—яшчэ ў сфэры „пачуцьця“, несьвядомага інстынкту—дзеець як-быццам упоцемках, яна, пры ўсей сваей, так сказаць, „тэхнічнай неабмыльнасьці“ прыроднага інстынкту, лёгка можа быць абаламучана, пакіравана на фальшывую дарогу, — нават на дарогу самагубства...

З жыцьця кузулек мы ведаем, як часта іх несьвядомыя інстынкты, іх неасьветленая сьвятлом разумнае сьвядомасьці энэргія, нават неабмыльна правільна выпаўняючы закладзеную ў іх прыродай „праграму“ дзейнасьці тае ці іншае сыстэмы органаў, вядуць кузульку ці засуджаюць яе патомства на пагібель...

Каб не рабіць больш зложных дасьледаў, даволі прыпомніць вядомы ўсім, асабліва яркі для нас, прыклад, як у начы лятуць на агонь матылькі, гінучы, як ахвяры ашукаўшага іх „фальшывага сонца“...

Гэтак сама і чалавека, і цэлыя грамадзянствы можа загубіць пастаўленая перад імі — ўпоцемках несьвядомага інстынкту — фальшывая ідэя, якая паказуе фальшывую дарогу і разыходзіцца з запраўднай мэтай закладзеных у іх прыроду інстынктаў.

Асноўным зьместам нацыянальнае ідэі ў такіх паняволеных і падзеленых народаў, як народ Беларускі, зьяўляецца ВОЛЯ.

Калі самы мэтад духовае актыўнасьці, які творыць бязвыключна ўсе матэрыяльныя і нематэрыяльныя цэннасьці ў сусьв це, даючы мне ў дадатку пачуцьцё рэлігійнае радасьці супрацоўніцтва з самым Богам-Тварцом, прынцыпова магчымы толькі ў жалежнасьці ад маей свабоды; калі, як мы пабачым далей, асноўным сэнсам агульна-людзкае гісторыі зьяўляецца „самавызваленьне Сусьветнага Духа, што жыве ў людзкасьці",—дык ня можа быць ніякага сумліву ў тым, што ідэя нацыянальнага вызваленьня, ідэя незалежнасьці народу, стварэньня ім для сябе і з сябе свайго ўласнага гаспадарства—гэтая ідэя правільная, справядлівая.

Гэтая ідэя, значыцца, ня можа быць у супярэчнасьці ані з заложаным у прыроду чалавека інстынктам, ані з маральным законам, каторы, як далей пабачым, ёсьць сама воля, ані з гістарычным прызваньнем народу, ані з агульнай задачай, інтарэсамі і рэлігійным назначэньнем усяе людзкасьці.

Вольная, незалежная, непадзельная Беларусь—гэтая ідэя, гэтая ідэальная мэта павінна крэпка ўкараніцца ў сьвядомасьці кожнага беларуса і павінна ўсьцерагчы яго ад усіх „фальшывых сонцаў", якімі яго ворагі, удаўшы прыяцеляў, заманіваюць і баламуцяць яго „цёмныя інстынкты", яго „няясныя пачуцьці". Пытаньне можа быць толькі аб тым, якімі дарогамі найбліжэй і найпэўней дайсьці да гэтае мэты поўнага ўнутранага і вонкавага вызваленьня Беларускага народу.

Вось аб гэтым і вядзецца наша гутарка.

Раз рост беларускае народнае сілы і народнае радасьці — гэты залог будучага народнага вызваленьня — магчымы, як і ў кожнага другога народу, толькі ў арганічна аб'ядначым нацыянальным „Я", дык ясна, што першая задача збудзіўшагася зо-сну народу—гэта выкарыстаньне ўсіх мэтадаў і ўсіх спосабаў, якія вядуць да такога нацыянальнага аб'яднаньня..

І наадварот: дзеля тае-ж прычыны, наагул, найлепшым і унівэрсальным мэтадам паняволеньня і зьніштажэньня таго ці іншага народу зьяўляецца мэтад падзелу.

Ваенная акупацыя краю, як гэта беларусы ня раз ужо добра спазналі на сабе, заўсёды і пачынаецца з забароны фізычнага руху, нават пераходу з аднае вёскі ў другую,—з захопленьня акупантамі ўсіх прыладаў дзеля язды, з увядзеньня сыстэмы „пшэпустэк" і г. п...

Паралізацыя ўсялякага руху ў народным арганізьме—першы крок ворага-жываеда дзеля пажраньня і спакойнага ператраўленьня ахвяры...

Дагэтуль Беларускі народ ня вёў яшчэ актыўнае барацьбы з шкоднікамі сваёй актыўнай энэргіі, свайго беларускага „абраза агульна-людзкага Бога“, мэтадамі аб'яднанага колектыву, сіламі і засобамі свайго нацыянальнага „Я“. Ен толькі з уласьцівай яму, задзіўляючай сілай асыміляцыі глытаў у сваім жывым моры ўваходзіўшыя ў яго чужыя элемэнты, — як польскую шляхту, так і маскаля-старавера і другіх. Цяперака беларусы першы раз прымушаны хапіцца за гэты новы для іх спосаб барацьбы.

Оптымізм Беларускага народу доўгі час быў спаралізаваны якраз тым, што народ, быццам лес, быў пазбаўлены руху, быў пазбаўлены магчымасьці актыўна змагацца з асноўным злом свайго падзелу, сваей штучна падтрымліванай нярухомасьці і пасыўнасьці, што забівалі ў ім пачуцьцё сваей сілы і сьвядомасьць нацыянальнае адзінасьці.

І тутака, як мы ведаем, ратунак прыйшоў як-быццам зьверху— з Духа...

Першаю сілай, якая, яднаючы народ, узгадоўвае яго „пачуцьцё сілы“, творыць у ім неабходны дзеля далейшага росту, дзеля сьвядомае барацьбы за сваё вызваленьне, жыцьцёвы оптымізм, зьяўляецца паэзія.

Не здарма і самае слова „паэзія“ значыць па грэцку „дзеяньне“, творчасьць,—г. ё. іменна тое самае божскае дзеяньне, тварэньне, якое выкрыта „новым хрысьціянствам“ у „Слове“ эвангеліста Яна, — тая самая „духовая актыўнасьць“, якую мы тутака прапаведуем.

Дый мы ведаем з уласнага прыкладу Беларусі, што першым выяўленьнем народнага прабуджэньня быў якраз магутны расцьвет паэзіі, які і цяпер творыць і вырашчывае народную душу, выяўляе і творыць нацыянальнае аблічча беларускага зборнага „Я“.

Кожын Беларус ведае, якая бадзёрая, амалажаючая, пабуджаючая жыцьцё і веру ў сябе сіла плыве ў ягоную душу з жывых крыніц роднае стыхіі гэтае яго нацыянальнае паэзіі.

І мы, калі-б нават ня былі знаёмы з новай беларускай паэзіяй, загадзя неабмыльна маглі-бы сказаць, што паўтараныя паводле народнае традыцыі (якая, на жаль, падтрымліваецца і сучаснымі абставінамі народнага жыцьця) нязьменныя жальбы на „долю“ і „няволю“ заліваюцца тэй магутнай стыхіяй новага, паэтычна, значыцца, духова-дзеяльна апраўданага нацыянальнага оптымізму, якім гэтая паэзія пранікнута ў самай істоце свайго жыцьцёвага „тону“.

Адзінокія, чуць тлеўшыя ў душах іскры разгарэліся першы раз у вялікі пажар ад гэтага жыватворнага полымя паэзіі... І гэта зразумела.

Паміма таго, што загаварыла маўчаўшае дагэтуль вялікае народнае „Я“, якое пашырыла і ўзбагаціла асобныя душы, спла-

віўшы агнём паэзіі паадзінокія „я“ у вялізарную нацыянальную суцэльнасьць,—ня менш важна і тое, што, як кожнае асобнае „я“, так і вялікае „Я“ народу, першы раз пачулі сябе, прайшоўшы „скрозь полымя паэзіі“, ня толькі „паэтамі вершаў“, але і „паэтамі жыцьця“, паэтамі ўласнае душы,—адчулі ў сабе магчымасьць і волю стацца актыўнымі творцамі свайго ўласнага лёсу, сваей „долі“ і сваей „волі“...

Гэта новая радасьць, новы паэтычны оптымізм об'ектыўна і апраўдываецца тым, што тут, у паэзіі, знойдзены ўрэшце той новы правільны мэтад духовае актыўнасьці, новая правільная дарога дзеля выхаду з рабства ў прыроды і ў „пана“, выхаду з таго „кола вечных паўтарэньняў“ — „Адвечнае песьні“ расьліннага, несьвядома - працоўнага жыцьця, з якіх, здавалася, ня было ніякага выхаду...

Гэтая новая, запраўды людзкая радасьць нарадзілася пачаткова з таго, што зьліцьцё ў паэзіі паадзінокіх „я“ ў вялікае нацыянальнае „Я“ народу скранула ўрэшце народ з мёртвага пункту, раскрыла „выхад з прыроды ў гісторыю“, — інакш кажучы, адкрыла дарогу да духовага росту, разьвіцьця і, значыцца, да самавызваленьня, да спаўненьня народам свайго божскага прызваньня ў сусьвеце.

Гэты новы, выкрыты ў паэзіі, мэтад ня толькі самаўсьведамленьня, але і саматварэньня і ёсьць той найпраўдзівейшы, неперaможны, але ўсё перамагаючы мэтад духовае актыўнасьці, аб якім і йдзе ў нас гутарка.

Мы бачым, наскольки об'ектыўна і маральна абаснаваным зьяўляецца той сьветлы оптымізм, каторы, як жывая благадаць запраўднага Бога Жыцьця, Сьвятла і Радасьці, сплывае ў душы Беларускага народу ад яго паэзіі.

Але нацыянальная паэзія робіць толькі першы крок на дарозе да народнага саматварэньня, даючы народу першы раз пачуць сябе сваім уласным творцом,—яна дае чалавеку і народу толькі пачатак заўладаньня акружаючым іх, іх уласным, па праву ім прыналежным, ды, на жаль, захопленым другімі, сьветам,—правільна паказуючы мэтад заўладаньня перш за ўсё сваімі ўласнымі сіламі, мэтад бязьмежнага росту апошніх — у нацыянальнай адзінасьці і разьвіцьці.

Другі крок на гэтай дарозе робіць крытычнае самаўсьведамленьне народу.

У паэзіі выяўляецца, заражае і будзіць прыспаныя душы душэўная актыўнасьць народу; ў новай задачы крытычнага маральнага самааздараўленьня народу выступае, як магутны дзеяч, духовая актыўнасьць апошняга.

Народ, які зрабіў хоць адзін крок на гэтай новай дарозе маральнага саматварэньня, ужо ніякімі сіламі — ні ўплывамі, ні гвалтам, — ня можа быць забіты, паняволены ці дэнацыяналізаваны. Як толькі ён стаўся сваім уласным сьвядомым духовым тварцом, дык ужо ніякая вонкавая сіла на сьвеце ня здолее перарабіць яго на свой капыл, скажаючы ў ім яго ўласны, індывідуальны абраз Божы.

Наадварот: ад гэтага іменна мамэнту, чым цяжэйшымі робяцца зьдзекі і гвалты, тым мацнейшы адпор яны выклікаюць, тым шыбчэй расьце нацыянальная сьвядомасьць. Гэта і знача, што ўся справа, ўся барацьба перайшла ў краіну Духа, дзе мэтады гвалту зусім бязьсільны...

Гэта — затым, што такі народ — нават у рабстве — стаецца ўжо вольным у духу...

Ад гэтага мамэнту для яго канчаецца пэрыад падчыненьня і дрэсіроўкі, а наступае час культуры і фармаваньня.

Першы раз пачуўшы сябе вольным інструмэнтам Божскае волі, народ пачуе нешта вышэйшае, чым „натуральны“, чым збуджаны паэзіяй нацыянальны оптымізм, нешта вышэйшае і мацнейшае за гэнае „адбітае“ пачуцьцё радасьці пашырэньня душы: ён пачуе ў сабе чалавечую годнасьць і пашану да сябе, як да вольнага, сьвята выпаўняючага маральны абавязак супрацоўніка самога Божства ў сусьвеце.

Аглядзеўшыся навакол сябе і заглянуўшы ў сябе, ён першы раз убачыць усю тую агіду, у якой ён жыве, і — пасьля такога маральнага перараджэньня—пачне з усей энэргіяй перараджаць на новых асновах усё сваё ўнутранае і вонкавае жыцьцё...

„Інстынкт самапаважаньня—вагар маральнасьці“. „Разьвіцьцё самапашаны—першая ступень маральнага узгадаваньня“. Чалавек, які пачуў пашану да сябе, стаецца, паводле вельмі пекнага выражэньня расейскага пісьменьніка Гэрцэна, „непапраўна чалавекам“. Ен будзе рабіць дабро ня дзеля нейкіх староньніх мяркаваньняў, а толькі дзеля пашаны да дабра і паважаньня самога сябе.

Як толькі народ пачынае вытвараць з сябе такіх маральна перарадзіўшыхся, дайшоўшых самапашаны дзеячоў, дык толькі тады пачынаецца і новае духовае, праўдзіва маральнае фармаваньне яго. Той стан самапагарды, якім пачынаецца гэтая новая маральная эра ў разьвіцьці прывыкшага да няволі народу, — пры сьвятле збудзіўшагася да ўлады ў чалавеку сумленьня, збудзіўшагася ў ім імкненьня да самапашаны, — робіцца так бязьмерна цяжкім, што аставацца далей у ранейшым стане маральнага застою для яго ўжо немагчыма...

Пачынаецца ўзгадаваньне народу прыкладам тых выйшаўшых з яго лепшых яго прадстаўнікоў, якія самым сваім жыцьцём, а ня толькі сваімі прамовамі і пісаньнямі, навучаюць народ...

У жыцьці такога народу пачынае тварыцца тое, без чаго няма і ня можа быць ні запраўднага агульна-нацыянальнага жыцьця, ні запраўднага духовага аб'яднаньня, ні запраўдных народных дзеячоў, —пачынае тварыцца публічнасьць народнага жыцьця, яго грамадзкасьць.

Поўная публічнасьць ёсьць той варунак, адкрытая грамадзкасьць ёсьць тая асярэдзіна, якія і робяць магчымым уплыў маральнага прыкладу правадыроў народных, а гэтым і пачынаецца самаўзгадаваньне народу. Толькі тады, як у народзе пачалося гэтае грамадзкае самаўзгадаваньне ў атмасфэры поўнае публічнасьці, ён, народ, як Натан Мудры ў вядомай драме нямецкага пісьменьніка Лесінга, здабыў права сказаць: „Няхай нас чуе ўвесь сьвет!"

І такі народ можа быць пэўны, што ўвесь сьвет яго пачуе, ня гледзячы на тыя паліцэйскія жывадзёрні, у якіх заглушаецца голас яго прадстаўнікоў...

Наш народ, у асобах сваіх найлепшых прадстаўнікоў, ужо пачуў у сабе гэту самапашану, і іх вустамі ён ня будзе паўтараць гадкія і надаеўшыя „жаласьлівыя" словы аб тым, што „вось Пілсудскі абяцаў, казаў: роўны з роўнымі, вольны з вольнымі... а цяпер..."

Ен зразумеў усю пустату і даремнасьць гэтых слоў, і самапашана не пазволіць яму паўтараць іх...

Але дарога, што павінна давясьці да перамогі ўсяе сумы беларускага нацыянальнага зла, да дасяжэньня нацыянальнага ідэалу,—даўгая і цяжкая.

Удача на гэтай дарозе цалком будзе залежаць ад таго, якімі мэтадамі Беларускі народ будзе змагацца з акружаючым яго злом, творачы навакол сябе свой нацыянальны сусьвет і гэтым самым падчыняючы сабе тое, што прыналежыць яму па праву прыроды, па Божым і людзкім законам, ды што, на жаль, яму, як і кожнаму паняволенаму народу, прыходзіцца заваёвываць нанова...

У новым, „надпрыродным" сьвеце, які на нашых вачах будуецца грамадзянствамі людзей, у іх канкурэнцыі, няма і ня можа быць тае вечнае і „сьвятое ўласнасьці", на якой апіралася даўнейшае грамадзянства старога ладу. І гэта адносіцца ня толькі да ўсіх відаў „капіталу", але, на жаль, і да ўсіх відаў „найсьвяцейшых" і „неад'ёмных" „правоў чалавека і грамадзяніна". Кожную сваю ўласнасьць, кожнае сваё права прыходзіцца як-быццам што-дня заваёвываць сабе нанова...

Тое-ж трэба сказаць і аб так-званых „правох народных". Права на народную зямлю, на сваю бацькаўшчыну, на сваю мову, культуру,—на самавызначэньне, на вольнае развіцьцё, нацыянальнае обліччa і г. д.—усе гэтыя правы цяпер ня толькі „бяруцца з бою", але і валаданьне імі ўсьцяж трэба падтрымліваць заўсёды

напружанай энэргіяй, вечнай духовай актыўнасьцяй, як-быццам запраўды кожную часіну заваёвываць нанова — пасярод вечнае канкурэнцыі народаў.

Як толькі народ, нават той, які мае так-званую „сувэрэннасьць“, пачынае адставаць, духова абленівацца, як толькі ён губляе сваю творчую, працоўную актыўнасьць,—дык ураз-жа пачынае губляць часткамі сьпярша фактычную, а пасьля і юрыдычную „ўласнасьць“ нават на сваю ўласную дзяржаву... Яго тэрыторыя, яго „натуральныя багацьці“ пераходзяць да дужэйшых канкурэнтаў, якія маюць вышэйшую духовую актыўнасьць і ўлажылі ў яго зямлю капітал сваей энэргіі. Народ пападае перш у эканамічнае, а пасьля і ў палітычнае рабства ў народаў з вышэйшай актыўнасьцяй... І гэтага закону ня спыніш, ня зьменіш ніякімі „пунктамі Вільсона“, не затрымаеш на'т „прызнанымі „de iure“ граніцамі!...

У гэтай канкурэнцыі найстрашней тое, што,—як гэта ні дзіўна і ні крыўдна, — ані для чалавека, ані для цэлага народу не зьяўляюцца „сьвятой“ і нязьменнай уласнасьцяй ані самі яны, ані іх уласная духовая—індывідуальная, нацыянальная,—асабістасьць, калі яе, як і кожную іншую ўласнасьць, ня будзем што-дня заваёвываць нанова сваей уласнай творчай працай. І кожын з нас у кожную часіну можа папасьці ў такое, ці іншае рабства.

Ведама, свая дзяржава—гэта вялізарная сіла, вялізарнае дабро для народу. На жаль, і гэту ўласнасьць—гэту найвялікшую цэннасьць народную—ня толькі трэ' ўмець удзяржаць у сваіх руках, але яе ўдзяржаць якраз і найцяжэй за ўсё на сьвеце.

Перад нашымі вачыма—найбольш пераконываючы доказ таго, як мала аднаго толькі акту „ўваскрасеньня з мертвых“, як нястачны нават найшчасьлівейшыя, казачныя вонкавыя варункі, як не ратуе палажэньня нават перагрэты містыцызмам і мэсіянізмам, але ня маючы маральнага абаснаваньня, нацыянальны оптымізм,—тады, калі йшчэ трэба дабіцца, каб падараваная, ці верненая дзякуючы гістарычнаму крызісу свая ўласная дзяржава сталася запраўды трывалым нацыянальна-палітычным фактам...

Як у прыродзе наагул, так і ў „другой прыродзе“—у грамадзянстве людзей—няма і ня можа быць ніякіх „купчых крэпасьцяў“, ніякіх „даравізнаў“, ніякае „статычнае раўнавагі“... Раўнавага ў іх—заўсёды рухомая,—„кінэтычная“, як кажуць фізыкі. Гэта значыць, што—пачынаючы ад найпрасьцейшых целаў неарганічнае прыроды і канчаючы найвышэйшымі і найбольш зложнымі сацыяльнымі арганізмамі,—усюды йдзе барацьба і канкурэнцыя жывых сіл, і кожнае дадзенае цела — гэта істнуючая толькі ў дадзены мамэнт іх рухомая раўнавага.

У гэтай барацьбе перамагаюць, як мы ўжо ведаем, толькі сілы вышэйшага напружаньня, толькі энэргія вышэйшае актыўнасьці. У-ва

ўсей прыродзе няма нічога раз назаўсёды дадзенага, устаноўленага... Усё толькі зададзена, як задачы, якія трэба ўсьцяж разьвязываць... Нават самая „нацыянальнасьць“, нават „нацыя“, — як гэта на першы пагляд ні дзіўна, — ня ёсьць ані поўная уласнасьць, ані раз назаўсёды дадзены натуральна-гістарычны факт, а ёсьць вечна творанае духовай актыўнасьцяй грамадзкае зьявішча.

Адзін з найсьвятлейшых і найдасьціпнейшых геніяў Францыі, Рэнан, у вядомай сваей публічнай лекцыі на тэму: „Што такое нацыя?“—зусім справядліва кажа, што нельга знайсьці ніводнае сталае і істотнае адзнакі, каб даць азначэньне „нацыі“. Як толькі народ уваходзіць у вышэй сказаны працэс разьвіцьця паводле закону канкурэнцыі, дык ураз-жа ўсе геаграфічныя, расавыя, этнаграфічныя, дзяржаўныя адзнакі, выдзяляўшыя яго датуль спаміж другіх народаў, стаюцца плыўкімі, зьменнымі... Народ стаецца тым, чым ён сам сябе штодзенна робіць. І Рэнан лічыць магчымым даць толькі гэткае фармальнае азначэньне нацыі: „Нацыя—гэта штодзенны плебісцыт“,—кажа Рэнан.

Прыналежнасьць да тае ці іншае нацыі, маё „вольнае“ самавызначэньне—гэта просты і нямінучы вынік сталых уплываў, якія маё „я“ што-дня прыймае ў сябе ад тае асярэдзіны, дзе я жыву, ад таго грамадзкага колектыву—таго вялікага „Я“, да якога я прыналежу,—зусім не абавязкова ад гаспадарства!... Газэта і кніга, абставіны жыцьця, вышыня падаткаў, грашовыя знакі (марка!), абвяшчэньне таго ці іншага новага закону, загад адміністрацыі, тэатральная навінка, дыпляматычная ўдача ці няўдача, трываласьць і бясьпечнасьць вонкавых граніц, — уся многаабразнасьць штодзеннага ўплыву на мяне паадзінокіх праяваў агульнага жыцьця ў дадзены колектыве і выклікае ў-ва мне „штодзенным плебісцыт“, штомінутнае маё „самавызначаньне“, у выніку каторых у тысячах такіх-жа адзінак, як я, і складаецца тое, што называюць цяпер „нацыянальнасьцяй“. А з гэных адзінак фармуюцца сучасныя „нацыі“.

Зьмяніце агульную сыстэму гэтых уплываў, замяніце адну іх „сымфонію“ другою,—і ўся мая „нацыянальнасьць“ дадзенага мамэнту перацерпіць сур'ёзную спробу...

Ясна, што і тут закон канкурэнцыі, адносная цэннасьць гэтых „сымфоній“ і трываласьць гэтых „нацыянальных сыстэм“, іх здольнасьць выклікаць у сваіх грамадзян „штодзенны плебісцыт“ наагул на іх карысьць—іграюць шмат вялікшую ролю, чымся геаграфічныя, пачатна-біалягічныя, нават рэлігійныя адзнакі і розьніцы, што сьпярша вытваралі тыя ці другія колектывы людзей — „нацыянальнасьці“.

Беларускі сьвет, адражаючыся дзеля гістарычнага жыцьця, так-

сама падпадае пад дзейнасьць гэтага неўмалімага закону „штодзеннага плебісцыту“.

Дзеля таго, каб стацца „нацыяй“,—значыць, тым, што французы называюць „nation“, каб стацца самастойным, грамадзка арганізаваным, дзяржаўна незалежным народам, беларусы павінны самі тварыць свой 'сусьвет, сваю ўласную „сыстэму ўплываў“, усьцяж тварыць сваю няўстанна канкуруючую з другімі — „дэнацыяналізуючымі“ — ўплывамі „нацыянальную сымфонію“, свой „штодзенны плебісцыт“,— павінны самі тварыць беларускую „нацыю“.

Можна сказаць, што, пры ўсім жаданьні і імкненьні раздавіць і разбурыць нацыянальнае саматварэньне беларускага сьвету, акружаючы яго польскі сьвет, з уласьцівым яму нацыянальным самаасьляпленьнем і маральна неабаснаваным оптымізмам, ня гледзячы на ўсе вялізарныя плюсы, якія дае яму адносна высокая культура і апарат яго „ўласнага“ гаспадарства, наагул, на зьдзіў няўдачна, прост фатальна і самагубна карыстаецца гэтымі сваімі перавагамі, дасягаючы адваротных вынікаў...

Нястача, далікатна кажучы, маральна-дзяржаўнага „самаабмежавання“ і тутака імсьціцца за сябе, як у-ва ўсім другім...

Мы ня будзем тутака драбязова затрымлівацца над гэтым пытаньнем, але з поўным правам можам сказаць, карыстаючыся тэрміналёгіяй Рэнана, што „штодзенны плебісцыт“ сярод беларускага насяленьня нашае Заходняе Беларусі адбываецца не на карысьць польскае нацыі...

Бось-жа для беларускага „нацыяналіста“, ня гледзячы на ўвесь той уціск, які цяпер цярпіць Беларускі народ у Польскай Рэспубліцы, няма ніякае прычыны дзеля безнадзейнасьці: варункі тэй канкурэнцыі, што йдзе паміж бедным беларускім сьветам і „багатым“ польскім за душу беларускага селяніна, выраўніваюцца...

Польская ўлада ў фатальным асьляпленьні мяціцца сама разьвязаць — і то раз назаўсёды — справу „нацыянальнага плебісцыту“ ў Краю, „сыстэму ўплываў“ замяніўшы тут „сыстэмай прымусу“... „Удача“ так-званага „віленскага плебісцыту“ паддае і тут ей надзеі... Толькі-ж яна забываецца, што, згодна з Рэнанам, аднаразовых плебісцытаў цяпер больш ня бывае, што „нацыя“ вызначаецца толькі ў „штодзенным плебісцыце“... А гэты апошні, як ужо сказана, з кожным днём лішніх гвалтаў, з кожным... „новым курсам“ польскае маркі ўсё больш рашуча выказываецца процi польскага сьвету і за свой — беларускі...

Польская ўлада тут даўно ўжо сама сябе завяла ў тупік, ці ў зачарованае кола, з якога і няздольна і ня хоча выйсьці; далейшая палітыка рэпрэсій, праўда, стрымлівае тварэньне і рост беларускага сьвету, але затое ўсё больш рэзка той „штодзенны плебіс-

цыт“ беларускага насяленьня высказываецца проці польскага сьвету, ізноў-жа спыненьне ці аслабленьне палітыкі нацыянальнага уціску ўраз-жа ўзмацуе і прысьпешыць рост самастойнага беларускага сьвету... Нягодны мэтад заўсёды, як пабачым і далей, заводзіць у падобнае „кола“.

Усё гэта служыць за падставу дзеля „нэгатыўнага“ оптымізму беларусаў: з жывым народам „сыстэмай гвалтаў“ нічога нельга зрабіць...

Але сам народ павінен быць жывым дзеля таго, каб далей расьці і разьвівацца. Жывых мы і клічам да будаваньня новых вышэйшых неперáможных форм жыцьця.

„Vivos voco!“

8.

Возьмем найпрасьцейшыя прыклады,—паглядзімо, якімі мэтадамі можна наагул змагацца з злом, і выкрыем з поўнай ачывістасьцяй усю перавагу мэтаду маральна-працоўнае актыўнасьці, які мы тутака радзім прысвоіць сабе. Беларускаму народу.

Холад—найбольш бязспрэчнае зло спаміж усяго таго, што пагражае жыцьцю чалавека.

Каб не цярпець ад холаду, можна перш за ўсё і найпрасьцей за ўсё—фізычна ўхіліць, „зьніштожыць“ гэтае зло вонках: напаліць у печы і ня выходзіць з цёплае хаты, саграваючыся звонку.

Але можна сагрэцца і інакш: рухам, працай, вытвараючы цяплыню ў самым сябе. Можна выпрацаваць у сваім арганізьме сталую процідзейнасьць вонкаваму холаду, перамагчы гэтае зло,—ня пускаючы яго ў сябе, прымусіўшы яго аставацца вонках і зрабіўшы яго нястрашным: можна, як кажуць, загартавацца, закаліцца ад холаду.

Можна, урэшце, угрэцца яшчэ прасьцей: выпіць гарэлкі...

Найбліжэйшы вынік усіх трох спосабаў змаганьня з злом холаду—як-быццам той самы: холад пераможаны, і я угрэўся. Але разгледзім кожын з гэтых спосабаў асобна.

Першы спосаб—спосаб фізычнага зьніштажэньня зла вонках мяне, на пагляд,—самы радыкальны. Скажам яму нават модны камплімэнт: назавем яго—„рэвалюцыйным“!...

Аднак, аказваецца, што спосаб гэты—каштоўны, бо вымагае, каб загадзя быў прыгатаваны запас гаручага матэрыялу, запас загадзя змагазынаванае ў пáліве працы, і з гэтае прычыны ён даступны ня кожнаму, асабліва цяпер, калі сажань дроў каштуе міліёны марак...

Гэты спосаб — рэвалюцыйна-каштоўны ня толькі затым, што фізычна зьніштажае зло холаду, зужываючы пры гэтым эквівалентныя скалькасьці запасу гатовага дабра і ня творачы нічога новага, але і затым, што родзіць у чалавеку прывычкі, якія могуць давясьці проста да рэвалюці.

Бо, калі мой запас дроў скончыцца, дык гэты спосаб прымусіць мяне і далей паліць усё, што можа гарэць: спачатку свае мэблі, пасьля... чужыя дровы, чужую, а то і сваю хату...

І мы ведаем, што якраз гэтак пачынаюцца і гэтак працякаюць усе рэвалюцыі...

Спачатку чужую хату—мужыка ці работніка—руйнуе на „апал“ сабе той ці гэны, прызвычаіўшыся да дармовага цяпла, „пан“.

Пасьля... ролі мужыка і пана зьмяняюцца!

І чым больш руйнаваў хаты „пан“, тым „дасканальшая“, тым „глыбейшая“ выходзіць рэвалюцыя...

Ясна, што мы тут папалі ў кола ад'ёмных цэннасьцей, што ў гэтым коле немагчыма, без маральных супярэчнасьцей, устанавіць ніякіх практычных норм, ніякіх правілаў паступаньня.

Гэты спосаб—нягодны, бо толькі часова ўхіляе вонкавае зло, зусім без карысьці зьніштажаючы пры гэтым,—калі будзем выключна, ці пераважна карыстацца ім,—вялізарную сколькасьць дабра, не раўнаважную пастаўленай мэце і атрыманым рэзультатам...

Але гэты мэтад яшчэ больш небясьпечны затым, што, паміма вонкавых цэннасьцей, руйнуе ў чалавеку вялізарную сколькасьць так сама вякамі прызапашаных унутраных цэннасьцей, духовага дабра, абніжаючы духовы тып чалавека, пераводзячы грамадзянства на некалькі вякоў узад...

Ясна згэтуль, што такім мэтадам, угрунтаваным на выніках чужое працы, змагацца з злом холаду ня толькі незканамічна, але—à la longue—і немагчыма.

Якраз паводле такога мэтаду, у вядомым апавяданьні расейскага мастака Буніна, палілі печы мэблямі і самым домам у пакінутым „панам“ двары—„Байбакі“...

Іменна такім спосабам, паводле гэтага мастацкага „пралёгу“, ужо ў працягу шасьцёх гадоў „байбакі“ расейскае рэвалюцыі апаліваюць Маскву, Петраград і блізу ўсе другія месты Савецкае Рэвалюцыйнае Расеі...

І мы маем поўнае права сказаць, што край у канцы канцоў вельмі мала выйграе нават ад Рэвалюцыі, калі апошняя, не перамяніўшы панаваўшых раней у краю мэтадаў барацьбы са злом, толькі замяняе адных „байбакоў“ другімі, звычайна яшчэ горшымі...

Такім вось нягодным мэтадам Францыя хоча цяпер „фізычна зьніштожыць“, рэвалюцыйна „выкараніць“ з вонкавага сьвету тое „зло“, што няўстанна пагражае яе істнаваньню, ды з якім яна нармальнымі мэтадамі нядольна справіцца: „зло“ Нямеччыны...

На гэтай блуднай дарозе Францыя дайшла ўжо да таго, што, каб „сагрэцца“, паліць у Рурскіх печах ня толькі чужое паліва, ня толькі нямецкія „хаты“, але і свае—францускія... А разам з апош-

німі, як гэта пачынаюць ужо разумець нават самыя тупыя галовы,— паліць нават і польскія, нават і беларускія „хаты“, падпаліваючы апошнія палаючымі нездаровым агнём нацыянальнага максымалізму галовамі польскіх палітыкаў і згараючай на нашых вачах да тла паперай польскае валюты...

За заражаюча-благім прыкладам францускае ўлады гэтым нягодным, бясплодным і шкодным мэтадам хоча і польская ўлада фізычна „зьніштожыць“—„у сябе, у Польшчы“ — беларусаў, „выкараніць“ з вонкавага сьвету тое „зло“, з якім польскае грамадзянства бязсільна справіцца нармальнымі мэтадамі пералтвараньня яго ў дабро...

Але мы ведаем, што гэты рэвалюцыйны мэтад,—хай ён нават не затрымліваецца перад самымі „студніцка-турэцкімі“ крокамі, — найбольш бясплодны!

І кожын немец, і кожын беларус, хоць яны і пакутуюць цяпер, могуць быць зусім спакойны за будучыну: мэтады як прырэйнскіх, так і прывялейскіх „рэвалюцыянераў“ носяць у самых сабе сваё фатум... Гэтымі мэтадамі ня толькі ніколі і нічога з „заваяваньняў“ ня ўтрымаеш, але больш таго: кожын сьвет, гдзе пануюць гэтыя нягодныя, „простыя“, сярэднявечныя мэтады „зьніштажаньня“ зла— „агнём і мячом“, ці магіяй слова ненавісьці,—сьвет, у якім ня ўмеюць і ня хочуць карыстацца новымі мэтадамі перамаганьня зла, пераўтвараючы яго ў дабро,—кожын такі сьвет, як мы бачылі з нашага простага прыкладу і як мы ведаем з усяго ходу гісторыі, раней ці пазьней засуджаны згінуць...

Няхай памятаюць і над Рурай, і над Вяльлёй, што гэтым іменна мэтадам і Вільгэльм II маніўся заваяваць усенькі сьвет...

Але, як нам ведама і як навучаюць усе рэлігіі, нават і сам Бог „ня можа“ „фізычна зьніштожыць“ і зразу выкараніць у сьвеце зло, а можа толькі перамагчы яго ў безканечнасьці — „у канцы сьвету“, пераўтвараючы зло—усемі сіламі сваіх супрацоўнікаў у сусьвеце — у дабро... І гожа думаць, што тое, на што ня дуж сам Бог, ня ўдасца і... п.п. Пуанкарэ, Скульскаму, або Студніцкаму...

Цяпер разгледзім, што нам дае другі мэтад барацьбы з злом холаду.

Другі спосаб сагрэцца, апрача свайго безпасярэднага рэзультату, даець мне яшчэ два важныя плюсы, якія далёка пакідаюць за сабой бліжэйшую мэту прылажэньня яго.

Першы плюс—у тым, што я, саграваючыся рухам, магу пры гэтым рабіць тую ці другую карысную работу, магу, паміма бліжэйшага пераўтварэньня зла холаду ў дабро цяплыні, тварыць з сусьветнага „сыр'я“ тыя ці другія цэннасьці на запас. Магу—на прыпадак вялі-

кіх марозаў—прызапасіць тых-жа дроў, якімі пасьля здолею падзяліцца з бедным, прыдбаўшы ў ім сабе лішняга прыяцеля на сьвеце...

Ясна, што іменна гэтай—і толькі гэтай дарогай нарастаюць цэннасьці і ўзьвялічываецца дабро ў вонкавым, акружаючым мяне сьвеце, і я сам узьвялічываю багацьце і дасканаласьць гэтага сьвету.

Усё гэта ня можа не падтрымліваць у-ва мне маральна абаснаванага оптымізму,—як кажуць, маральнага здаваленьня і найвышэйшае безкарыснае радасьці, незалежна ад асабістага дабра ад гэтага для мяне.

Другі-ж плюс—яшчэ важней.

Гэты ўнутрана актыўны мэтад барацьбы з холадам, гартуючы мяне, узвышае мой жыцьцёвы тып, робіць мяне дужэйшым, больш адпорным для данага аспэкту сусьветнага зла, больш незалежным ад акружаючых мяне, часта варожых, абставінаў,—фізычна і духова вальнейшым наагул...

Як добра кажа той самы Фіхтэ: „Вызваленьне Духа ў вадным напрамку вызваляе і ў-ва ўсіх іншых".

Мая маральная актыўнасьць, маі перакананьні стаюцца ў-ва мне ўсё больш і больш вольным і рашаючым фактарам майго паступаньня...

Мая духовая істота ўзрастае, а гэта, як мы ведаем, дае мне новую радасьць...

Гэты метад дае мне, апрача перамогі над холадам, непараўнана больш важнае. Ен творыць у-ва мне вышэйшую актыўнасьць, раўнуючы да майго таварыша-канкурэнта ў жыцьцёвай барацьбе, каторы, так-сказаць, „рэвалюцыйна" сідзіць у цёплай хаце і шчасьліў толькі да таго мамэнту, пакуль у яго ёсьць гатовыя дровы: ратуючыся чужой энэргіяй ад аднаго зла—холаду, ён пападае ў кіпці другога — яшчэ вялікшага, робіцца рабом вонкавых абставінаў — цяплыні і камфорту — і ў канцы канцоў выраджаецца, як паразіт... І які-б капітал ён ні сабраў, якую-б „вечную" рэнту ні „забясьпечыў" сабе на зямлі, ён, як растаўсьцеўшы цераз меру, абязсілеўшы паразіт, заўсёды будзе ў канцы канцоў пераможаны тым, хто праз усё жыцьцё зьбіраў і зьберагаў у сабе запраўдны — непераможны, бязьмежна ўзрастаючы ў ім і ў яго патомстве — духовы капітал вышэйшае працоўнае актыўнасьці, вышэйшага чалавечага тыпу.

І мы добра ведаем з практыкі гісторыі і з відавочных навук сучаснасьці, што запраўды, калі прыходзіць мамэнт памерацца сіламі гэтым двум тыпам чалавека адзін на адзін, хаця-бы пры помачы ўсіх тых штучных „крэпасьцяў", якімі ў мірны час так добра бароняць сваю фізычную і духовую слабасьць людзі першага тыпу,—дык вынік заўсёды і нязьменна бывае той самы: тып „буржуазны", які носіць у сабе „фатум" рэвалюцыі, аказываецца пераможаным, якіх-бы магут-

ных „крэпасьцяў“ у вонкавым сьвеце ён ні настроіў... Усе гэныя „крэпасьці“ разваліваюцца ад аднае — духовае „крэпасьці“, ці самі сабой перадаюцца пераможцу...

Бо — скажам яшчэ раз: няма і ня можа быць ніякіх выняткаў з найвышэйшага закону, дадзенага Богам усяму сьвету: перамагаюць у ім формы вышэйшае духовае актыўнасьці.

Цяпер, калі мы гэтак-жа спакойна і об'ектыўна разгледзім „трэці мэтад“ барацьбы з злом холаду — „мэтад алькагольны“, дык убачым, што і ён „фізычна“ зьнішчае зло холаду, толькі ня ў вонкавым сьвеце, а ў-ва мне самым, але „зьнішчае“ яго таксама ілюзорна, выбражальна і на вельмі кароткі час, ды робячы ў-ва мне такія-ж спусташэньні, як і першы мэтад, вонкава-рэвалюцыйны, навакол мяне. Дзеля гэтага з поўным правам можам назваць гэты алькагольны мэтад „зьнішчэньня зла“ — суб'ектыўна-рэвалюцыйным.

Пры карыстаньні ім зло об'ектыўна астаецца зусім незакранутым у акружаючым мяне сьвеце, і цераз некалькі мінут я буду цярпець ад яго яшчэ больш... Патрэбна будзе йшчэ новая, згодна з вядомым фізыалягічным законам, ужо павялічаная порцыя „барацьбы са злом“... І гэтак без канца...

Ужо з гэтага павялічаньня „порцыяў“ ясна, што зло не зьмяншаецца, а ўзрастае нават у-ва мне ў меру „змаганьня“ з ім алькагольна-рэвалюцыйным метадам.

У гэтым і заключаецца „благая бесканечнасьць“ апошняга мэтаду барацьбы, барацьбы зла са злом.

Гэты „трэці спосаб“ да таго-ж і роўна каштоўны, як першы, калі яшчэ не даражэй за яго: „унутранае паліва“ ў благаслаўлёнай „Алькагольнай Імпэрыі“ Каспровіча і Бачэвскага каштуе не таньней за вонкавае,—нават у самай сталіцы „лясного басэйну“ Беларусі...

Але гэты спосаб, ня кажучы ўжо аб даражыні яго, мае яшчэ вялізарнай вагі мінусы. Ён ня толькі ашуківае мяне адносна да об'ектыўна астаўшагася цэлым зла, суб'ектыўна нішчучы ў-ва мне холад толькі ў маей сьвядомасьці і пакідаючы пад уладай гэтага зла, прыкладам, маіх дзяцей, або—адмаражываючы мне самому ў п'яным упаеньні „перамогай“ мае ўласныя ногі,—ня толькі ня робіць мяне больш адпорным на гэтае зло, але якраз наадварот: робіць мяне рабом—і то ня толькі гэтага аспэкту зла, але і таго паганага спосабу, каторым я пробаваў змагацца з ім, — творыць у-ва мне новае зло.

Гэты спраўдзі „рэвалюцыйны“ спосаб руйнуе ўвесь мой арганізм, абніжае мой духовы і жыцьцёвы тып,—дый ня толькі ў-ва мне адным, але і ў закладзеных у-ва мне пакаленьнях,—робіць мяне слабейшым і больш бязрадным у барацьбе са злом наагул...

На вялікі жаль і ганьбу для Беларусі, гэты апошні, найгоршы і найбольш шкодны мэтад барацьбы з злом холаду — як раз самы папулярны ў нашай бацькаўшчыне...

Як гэта ні горка, але трэба прызнацца, што гэты алькагольны мэтад зьяўляецца запраўды „ўсеславянскім“, часткова—„нацыянальна-беларускім“ мэтадам барацьбы са злом наагул...

З усімі многаабразнымі аспэктамі аблажыўшага народ з усіх бакоў страхацьця сусьветнаго Зла: рабствам, холадам, голадам, цемрай, нявуцтвам, падзелам, распыленьнем, зьнямогай, апатыяй і ленасьцяй—беларускі сусьвет дагэтуль „змагаецца“ бадай выключна гэтым „трэцім“ мэтадам...

Толькі гэтым мэтадам загнаны ў бязвыхадны тупік, зьнямогшы ад нерацыянальнае працы, незнаёмы з найважнейшымі правіламі гыгіены духа беларускі народ штучна і са шкодай для сябе пабуджае ў сабе той ледзьве тлеючы ў ім пачатны натуральны оптымізм, без каторага, як мы ўжо казалі, нямашака ні магчымасьці, ні сэнсу жыцьця...

Гэты „нацыянальны мэтад“ прадстаўлены — мабыць дзеля прынцыпу „запраўднага народнага прадстаўніцтва“, — на жаль, ажно залішне багата,—нават у Беларускім Соймавым Клюбе...

І не здарма ўвесь наш Край, гэты праўдзівы „лясны басэйн“ для ўсяе Сярэдняе Эўропы, сам церпіць ад нястачы па́ліва і мерзьне ад холаду, але „вывозіць“ свой лес заграніцу: за яго ён атрымлівае на замену другое — плыўкае па́ліва, што ператварае наш „лясны басэйн“ у алькагольны...

У гэтым-то алькагольным басэйне, у гэтым п'яным „моры зла“ тыя, што прадстаўляюць у нас „вышэйшую культуру“, і спадзяюцца напэўна расчыніць без астачы ўсё ненавіснае ім „беларускае зло“.

Дый можна з пэўнасьцяй сказаць, што, калі абодва мэтады: вонкава-рэвалюцыйны ў руках забойцы-ворага і ўнутрана-рэвалюцыйны, алькагольны—ў руках самагубцы-беларуса—зьліюцца ў вадно, дык уся праграма паноў Скульскага і Студніцкага будзе праведзена да канца: ад беларусаў цераз паўвеку ў Заходняй Беларусі не астанецца і духу...

За гэтым прамаўляе гісторыя.

Алькаголь і „хрысьціянства“ (ведама, лжывае, пасыўнае) — вось тое, што насамперш прывозілі ў краіны больш маладых народаў, болей слабых, адсталых расаў тыя „нашэльнікі культуры“, якія, пад прыкрыцьцем сваіх місіянерскіх сутанаў, стаўлялі сабе беспасярэдняй задачай канчальнае і найпэўнейшае зьніштажэньне гэных народаў...

А вось у № 1 беларускага ковенскага „Крывіча“ вядомы беларускі дзеяч, найміленшы пан Душэўскі, ня толькі ня сумуе з прычыны таго, што Беларускі народ п'ець сваю „нацыянальную“ гарэл-

ку, але пацяшае тых, хто сумуе, кажучы, што беларусы п'юць толькі гэтулькі, як і... палякі!

Пасьля ўсяго, што мы вышэй гаварылі, можам толькі зьвярнуць паважанаму „правадыру Беларускага народу“ ўвагу на тое, што „алькагольны“ оптымізм яго, так сказаць, някрытычнага тыпу, і што ягоная адзінка мераньня, яго „норма цьвярозасьці“ для беларуса, выбрана ім, мякка выражаючыся, няўдачна...

На ўсе гэтыя пацяшаньні і самапацяшаньні трэба адказаць проста, і гэта павінна быць зроблена тут — у першай спробе крытычнага аналізу падставаў беларускага народнага Адраджэньня, пры аглядзе і выбары адзіных правільных яго мэтадаў, — трэба адказаць, што ніколі не дажджэцца Беларускі народ свайго Сьветлага — „прыадзетага ў Сонца“ — Сьвята Ўваскрасеньня з мёртвых, аб якім лятуцяць цяпер лепшыя сыны Беларусі, калі ня выжане з свайго жыцьця гэнага блуднага мэтаду „барацьбы з злом“ — мэтаду самаашуканства, самаруйнаваньня, самапрадаваньня, мэтаду, што творыць лжывы, нічым не абаснаваны, паталягічны, раскладаючы душу оптымізм, — мэтаду, што зацірае ў сьвядомасьці народу прынцыпова важную граніцу паміж ворагам і другам, што расчыняе гэты асноўны зьмест найглыбейшага біялягічнага інстынкту самазахаваньня і самаабароны, што раскрывае для ворага дзьверы духовае і кожнае іншае, малое і вялікае, хаты беларуса, што атручвае дух народны і марнуе яго энэргію, робячы Беларускі народ вечна малалетнім, вечным прыганятым...

Трэба проста сказаць, што, калі з вяршынаў беларускага Духа, ад вярхоў беларускае інтэлігенцыі ня прыйдзе ў беларускі сялянскі сьвет працьвярожаньне яго мэтадаў барацьбы з нясчысьлёнымі аспэктамі яго адвечнага зла, дык ня ўбачыць ён свайго Адраджэньня, як сваіх вушэй!...

І той беларускі правадыр, што дазваляе народу „піць гэтулькі-ж, сколькі п'юць палякі“, і той „запраўдны правадыр Беларускага народу“, што, паводле рэцэпту пана Душэўскага, заховывае ў „усеславянскім“ мэтадзе „парытэт“ з калегай-палякам, зьяўляюцца, паводле нашага глыбокага перакананьня, горшымі ворагамі Беларускага народу, чым які-хоч эндэк-жываед, чым нават сам обэржываед над жываедамі — пан Владыслав Студніцкі!...

9.

Возьмем другі, яшчэ больш яркі прыклад.

Што можна сабе прадставіць больш страшнога, больш руйнуючага і непераможнага, чым зло ўзбуранае марское стыхіі?

Мы, спакойныя жыхары кантынэнтальных раўнін, дзякуй Богу, нават і не прадстаўляем сабе гэтага зла.

А вось народы, што жывуць на астравох, як англійцы або японцы, дык тыя ня толькі ня пужаюцца гэтага страшнога зла, але якраз у змаганьні з ім выпрацавалі ў сабе той вышэйшы тып жыцьцёвае энэргіі, які дае ім такую вялізарную перавагу—ў-ва ўсіх галінах жыцьцёвае канкурэнцыі—над тымі кантынэнтальнымі народамі, што нічога ня церпяць ад гэтага аспэкту зла.

Можна далей сьмела сказаць, — і гэта будзе зусім точнае, бяз ніякае нацяжкі, выражэньне факту, — што якраз мора, якраз гэтае страхацьцё сусьветнага зла і даравала сваім пераможцам, народам-мараплавальнікам, той бязцэнны скарб, які яно ў сабе хавала, і за які на ўсенькім працягу гісторыі йдзе паміж народамі барацьба не на жыцьцё, а на сьмерць: даравала ім уладу над сьветам...

І нам цяпер ясна, што гэтая ўлада над сьветам ёсьць просты вынік тае паўнаты ўлады, якой тыя народы дабіліся — над самімі сабою!...

І тут, як і ў першым прыкладзе, жыцьцёвая актыўнасьць адважнага чалавека не спалохалася вялізарных, раўнуючы да яе самае, разьмераў страшэннага зла, наадварот, сама, як кажуць немцы, „пайшла чорту насустрэчу“ і, пазнаўшы гэтае зло і ўзробіўшыся дзеля барацьбы з ім адпаведным аружжам—перамогшы яго ўзвышэньнем свайго духовага тыпу, пératварыла гэтае зло ў двайное, трайное дабро, — ў такое дабро, каторае потэнцыяльна зьмяшчае ў сабе ўсю рэшту сусьветнага дабра!...

І мы ведаем, — як гэта ні дзіўна з нашага кантынэнтальна-мірнага, „хатняга“ пункту гледжаньня,—што іменна за мора, за гэтае зло, як за адзіную дарогу на зямлі да вытвараньня ў чалавеку і ў народах найвышэйшага тыпу актыўнасьці, якая вядзе да запаведнае мэты ўсіх вялікіх народаў: да панаваньня над сьветам, — і адбываецца сусьветная канкурэнцыя народаў; узьнялася за яго і апошняя Вялікая вайна...

Калі цяпер мы кінем вокам на ўсе тры паказаныя вышэй мэтады барацьбы і з гэтым злом, ды прыраўнуем іх адзін да аднаго, дык сама сабой кідаецца ў вочы перавага актыўна-эвалюцыйнага мэтаду.

Актыўна-рэвалюцыйны мэтад,— мэтад фізычнага зьніштажэньня зла,—тутака зусім няпрыгодны: мора ня зьнішчыш, а вядомы ўсім прыклад Ксэркса, што, узлаваўшыся, загадаў высьцябаць мора, ведама, для ўсіх нас—сьмешны! Народ, ці то чалавек, які палахліва ненавідзіць марскую стыхію, можа вызваліцца ад яе толькі пасыўна: ня пускацца ў падарож па мору, — асуджаючы сябе на той ці другі род няволі ў валадароў мораў і сусьвету...

Урэшце, для трэцяга метаду—мэтаду алькагольна-бязкрытычнага оптымізму, няўзброенага ведай і воляй,—кожнае мора—паводле ўдачнае народнае прыказкі—будзе „па калена“... Толькі-ж, ведама, выбражальна, „суб'ектыўна зьнішчыўшы“ ў сабе,—„у сваей п'янай галаве“ —непераможнае для яго і поўнасьцю захававаўшаеся ў вонкавым сьвеце страшное зло, адэпт гэтага мэтаду тым лягчэй дасьць гэтаму злу мягчымасьць зьніштожыць яго самога...

Гэтак і толькі гэтак стаўляе пытаньне ня толькі добрая практычная філязофія, але і ўвесь поступ як вечнае прыроды, так і сучаснае культуры, ды і самая эвалюцыя ў іх тыпу чалавека, залежная ад сусьветнага закону канкурэнцыі.

Але-ж і канкурэнцыя, з пункту гледжаньня старога пасыўнага маралізму, ёсьць найвялікшае ў сьвеце зло „зьвярынага эгоізму“, якое жыве ў чалавеку. І гэтага „найстрашнейшага“, „найпраўдзівейшага“ „чарта“ ў чалавеку маралісты, гэныя найбольш перакананыя і пасьледавальныя рэвалюцыянеры, пробуюць перамагаць рэвалюцыйным мэтадам—мэтадам фізычнага зьніштажэньня: „эгоізм у чалавеку або ў народзе трэба выкараніць“, — кажуць яны, апіраючыся на няправільна тлумачаным „Слове“ Хрыста...

Але зьніштожыць эгоізм, фізычнага нашэльніка нашага духовага „Я“,—значыць атруціць у-ва мне пачатны оптымізм, зьніштожыць гэтае маё „Я“, маё „пачуцьцё сілы“,—самае ядро майго жыцьця. І на гэту спробу маё жывое „Я“, як і жывое „Я“ цэлага народу, раней ці пазьней адкажа, як і на духовы уціск, тым, што Фіхтэ называе „абсалютнай вайной“, „праведнай вайной“—„змаганьнем не на жыцьцё, а на сьмерць“... Гэты мэтад затым і павінен быць названы „рэвалюцыйным“, што ён носіць у самым сабе нямінучую будучую рэвалюцыю, у крыві якое народ топіць насамперш вучыцялёў такое маралі... Ясна, што гэты найбольш пануры спосаб не паўлічывае ані сколькасьці дабра ў сусьвеце, ані адпавядаючага яму запраўднага оптымізму.

Алькагольны спосаб разьвязывае праблему эгоізму і канкурэнцыі з тым-жа бязкрытычным оптымізмам, з якім разьвязывае і ўсе другія праблемы: на час п'яна-альтруістычнага трансу эгоізм і канкурэнцыя аказваюцца як-быццам растаяўшымі ў віне і запраўды выкінутымі, толькі не з сусьвету, а з маей сьвядомасьці, дый то толькі часова... Дэкрэтамі алькагольна-оптымістычнае вялікадушнасьці абвяшчаецца ўсяму сьвету,—як запраўдным прыяцелям, так і заклятым ворагам,—„брудэршафт“...

Ведама, як працьвярэзішся, дык гэты мэтад пакідае ня толькі ўсё ў-ва мне, але і ўсё навакол мяне пастараму, у нязьменным стане, —дый горш таго: мае прыяцелі стаюцца менш пэўнымі, ворагі—больш цынічнымі, канкурэнцыя—маральна-бруднейшай... Я і мой сьвет стаюцца з усіх паглядаў больш беднымі, а, значыцца і больш сумны-

мі... Аб узвышэньні і ўзмацаваньні гэтым мэтадам жыцьцёвага оптымізму і гаварыць нельга, бо маё „Я“ ад гэтага не расьце, душа мая, як і ўсё маё багацьце, не ўзрастае, мой чалавечы, жыцьцёвы тып паніжаецца...

Няхай-жа кожын беларус, разьменіваючы атрыманы з-за акіяну доляр на польскія маркі, добра зразумее і перачуець гэты, укрыты ў такой высокай валюце, вышэйшы тып—як-быццам улітае і захаванае ў гэнай, затым і вызываючай мімаволі пашану да сябе, друкаванай паперыне — духова-працоўнае актыўнасьці англа-сакса, каторы заўсёды такім бэконаўска-марскім, крытычна-актыўным, цьверозым мэтадам абаснаванага оптымізму разьвязываў праблему барацьбы са злом...

Няхай беларус добра паймець і гэтую абязцэненую марку, як самае яскравае і сумнае адбіцьцё пануючых у акражаючым яго сьвеце бязкрытычных, блудна-рэвалюцыйных, алькагольна-оптымістычных мэтадаў барацьбы са злом, і няхай, і тут знаходзячы некаторую аснову дзеля, так-сказаць, ад'ёмнага оптымізму, заўсёды і ў-ва ўсім паступае паводле мэтадаў англа-нямецкіх ды сьцеражэцца мэтадаў польска-француcкіх, бачучы з поўнай ачывістасьцяй, што першыя твораць даляры, другія—маркі...

Гэтак і ў-ва ўсім.

І калі беларусы самі навучацца і самі будуць тварыць свае „даляры“,—значыць, свае паўнаважныя цэннасьці ў-ва ўсіх галінах свайго нацыянальнага жыцьця,—дык няўжож тады „купіш“ Беларусь за польскія маркі, як прапануюць гэтае Студніцкія?!...

10.

Возьмем яшчэ агульнейшы прыклад.

Самае страшное зло для чалавека, які найвышэйшую радасьць свайго запраўднага назначэньня знаходзіць у вольным самаразьвіцьці, у свабодным выпаўненьні закону сваей фізычнай і духовай прыроды, —гэта няволя, рабства.

Якімі-ж дарогамі і спосабамі даходзіць чалавек і цэлы народ да волі?

Кожнаму ясна, якой вялізарнай вагі для чалавека і народу пытаньне мы тутака падымаем.

Каб ня выклікаць спрэчак, мы і тут, па магчымасьці, каротка разгледзім тыя-ж мэтады барацьбы з гэтым злом, аб якіх ішла гутарка ў папярэдніх прыкладах. Мы каротка дамо выклад тых схэм вызваленьня ад рабства ў тым ці іншым яго аспэкце, якія нам дадзены, як нармальныя і правільныя мэтады вольнага і сьвядомага змаганьня за свабоду, найвялікшымі геніямі нашых часоў—кожным у ягонай галіне. А пасьля пакажам і тыя мэтады гвалту, з якіх народы ходам выпадкаў і як-быццам пад прынукай з боку

апошніх бывалі прымушаны карыстаць на працягу ўсяе гісторыі дзеля свайго вызваленьня. І ацэнім вынікі адных і другіх...

Успамянуты ўжо намі Бэкон аддаўся пазнаньню мэтадаў вызваленьня чалавека ад паняволеньня прыродай і даў мэтад падчыненьня чалавеку сілаў прыроды.

Схэма Бэкона і вынікі карыстаньня з яе нам ужо вядомы. Паўторым яе толькі славамі самога гэтага закладчыка сучаснае магутнае „Імпэрыі Чалавека“ ў заваяванай прыродзе.

„Natura vincitur parendo“, гэта значыць: „Прырода перамагаецца толькі паслухмянасьцяй ей“ — над прыродай можна панаваць, толькі ведаючы і спаўняючы яе загады, яе законы.

Такім дасьціпным парадоксам Бэкон высказывае асноўны прынцып кіраваньня гэтай „Тэхнічнай Імпэрыяй“ у прыродзе.

Толькі тады, калі мы пазналі „звычаі і прывычкі“ гэтае, на першы пагляд, капрыснае красуні—Прыроды, калі пазналі яе законы, на дзеле аднаабразныя ўсюды і заўсёды, і ім падлягаем самі, — толькі тады чалавек здабывае над ёй, як-быццам на правох законнага мужа, уладу загадываць ей імем Духа.

Гэтак улада чалавека над прыродай ня ёсьць улада „абсалютнага манарха“, але абмяжована, так сказаць, „канстытуцыяй“ самае прыроды,—яе законамі.

Значыць, толькі пазнаючы сьвет прыроды сіламі сваей духовай актыўнасьці, усё ўзвышаючай у тыпе, я ня толькі вызваляюся ад страху перад гнеўнымі капрысамі стыхіяў гэтае прыроды, ня толькі скідаю з сябе паняволеньне гэтымі капрысамі, але і сам раблюся панам прыроды і рэфарматарам яе, прадаўжаючы ў ёй працу Бога-Тварца.

Вялікі Кант і яго найлепшы вучань, Фіхтэ, карысталіся тэй-жа схэмай Бэкона дзеля заваяваньня ўнутранае прыроды чалавека, дзеля падчыненьня яго жаноцка-капрыснае душы ягонаму суроваму мужчынскаму Духу.

Трэба пазнаць усю будоўлю нашага ўнутранага „Я“, усю гэту вечна бунтуючуюся, сваявольную „рэспубліку“ пачатных стыхіяў душы, дзе ўсе вольныя, апрача... мяне самога, апрача майго істотнага „Я“,—перш, чым выступіць у паход дзеля далейшага заваяваньня сьвету, трэба перадусім зьвясьці да адзінасьці, падчыніць аднэй цэнтральнай уладзе, аднаму правадыру, ператтварыць у запраўдную, правільна арганізаваную армію Духа. І дзеля гэтага, паводле правіла Бэкона, трэба таксама пазнаць законы маей унутранай прыроды, сілы, магчымасьці, межы і мэты чалавечага „Я“.

Гэта і зроблена Кантам і Фіхтэ. У гэтым уся—важная тут для нас—істота іх „Крытыкі“.

І выявілася, што найвышэйшым і найагульнейшым законам, які маё „Я“ павінна споўніць, каб першы раз стацца запраўды вольным і загадываць як самому сабе, так і ўсякаму другому, як індывідуальнаму, так і колектыўнаму „Я“, — зьяўляецца *закон паслухмянасьці*, — *закон абавязку*.

У аналягічным бэконаўскаму парадоксе і Кант фармулуе свой асноўны мэтад вызваленьня ад унутранага паняволеньня чалавека, сваявольнай „рэспублікай“ „натуральных склоннасьцей“, наравістай „рапсодыяй прадстаўленьняў“ і жаданьняў маей „эмпірычнай асобы“ —дарогай усьведамленьня і вытварэньня ў сабе непераможнага для гэтага зла духовага „Я“, „панадпрыроднага“, пазнавальнага розумам *характару*.

Кант гаворыць, што *воля і маральны закон—абсалютна тое самае*, з тэй толькі розьніцай, што наша воля абаснавана на беспасярэдна ясным для мяне, жывучым у-ва мне, маральным законе, а не наадварот.

Я вольны, бо ў-ва мне ёсьць закон абавязку.

„*Я павінен — значыць, я магу, значыць, я — вольны!*“ —так кажа ўславіўшаяся формула Канта.

Калі беспасярэдні голас Бога ў-ва мне, голас найвышэйшага для мяне закону: майго сумленьня — кажа мне: ты павінен... і я слухаюся гэтага голасу абавязку, ня гледзячы ні на якія перашкоды ў-ва мне самым і вонках мяне, дык гэта і паказуе, што я вольны.

Мы бачым, што ў гэтай асноўнай формуле так-жа мала супярэчнасьці, як і ў выдаваўшайся на першы пагляд парадоксам формуле Бэкона.

І лёгка зразумець, у якой меры запраўды вольным, а, значыць, і дужым зьяўляецца суцэльны, зьвязаны адзіным нацыянальным духам, народ, калі ўсе ў ім, як адзін, скажуць: мы павінны — значыць, мы можам!...

Нямецкі народ, які ў свой час добра прысвоіў сабе гэту формулу абмяжованае маральлю абавязку волі, дадзеную яму яго вялікім вучыцелем, на дзеле паказаў сьвету, мо' нават з лішкам (у якім ужо вінаваты ня Кант, а другія), — да чаго ён здольны, калі стаўляе сабе і разьвязуе гэтым мэтадам тую ці другую канкрэтную нацыянальную задачу...

Закон вольнага абавязку — маральная „аўтаномія волі“ — вось асноўны закон грамадзянства людзей, гэтай—паводле выражэньня другога нямецкага філёзафа, Шельлінга,—„другой прыроды“.

Кожнаму ясна, што бяз гэтага вольнага, сьвядомага выпаўненьня маіх абавязкаў адносна да самога сябе, да другіх, да таго ці іншага цэлага нельга ня толькі будаваць дзяржаву, ці тварыць болей-меней арганізаванае грамадзянства, але нельга залажыць нават найменшы гурток ці хаўрус дзеля выпаўненьня якое-хоч супольнае ра-

боты. Бяз гэтага закону абавязку нельга зладжыць в асобных адзінак суцэльнага народу — нацыі.

Вось, значыцца, незалежна ад таго, ці барацьба за вызваленьне вядзецца сіламі адзінкі, ці супольнымі высілкамі таго або іншага колектыву, — першай і неабходнай умовай вонкавага заваяваньня волі зьяўляецца перш за ўсё заваяваньне ў самым сабе такое духовае волі, якая, паводле Канта, ёсьць тое-ж, што і маральны закон, закон абавязку, аўтаномія маральнае волі, а паводле Фіхтэ — прынцыповая маральная актыўнасьць нашага „Я“.

Мы бачым, наскалькі глыбокім і сур'ёзным зьяўляецца „крытычны маралізм“ Канта і Фіхтэ, наскалькі важна, няўхільна і агульна іх „ідэалістычная“ схэма самавызваленьня чалавека з няволі—ў кожным аспэкце.

Гэгель, таксама нямецкі філёзаф, адзін з найбольш уплывовых тварцоў нямецкага нацыянальна-дзяржаўнага духа, даў нам вялізарны абраз самавызваленьня жывучага ў людзкасьці „Сусьветнага Духа“ - Бога на працягу ўсяе сусьветнае гісторыі высілкамі не паасобных людзей, а вялікшых іх груп — „гістарычных народаў“.

Істота гісторыі, паводле Гэгеля, і ёсьць нічым нястрыманы, непераможны „поступ у разьвіцьці волі“.

Істота гістарычнага разьвіцьця і ёсьць гэнае самавызваленьне, самараскрыцьцё ўтаёнага ў сьвеце, вечна актыўнага божскага Духа, і сусьветна-гістарычныя нацыі адна за аднэй стаюцца радзіцелькамі яго—у ўсё болей вольных і дасканалых аспэктах.

Гэгель дае нам агульную схэму таго, як у гісторыі людзкасьці запраўды адбываецца працэс упадку рабства, працэс запраўднага вызваленьня чалавека і груп людзей з путаў няволі.

Ен кажа, што той, хто паняволіў чалавека або цэлы народ,—скажам па нашаму: той ці іншы „пан“,—той і прымушае іх працаваць замест сябе, ды замест яго, пана, здабываць у прыроды для яго-ж тыя ці другія цэннасьці.

Пан стаўляе паміж сабой і прыродай—раба... І гэтак толькі раб стаіць у беспасярэдняй блізкасьці да прыроды, толькі раб можа выкрыць яе законы, яе тайны, закрываючы іх сабою ад пана...

Толькі раб можа, паводле Бэкона, пазнаць і заўладаць сіламі прыроды, яе „любоўю“. А згэтуль ясна, якую сілу сам проці сябе творыць бязьдзейны, лянівы, расьпешчаны паразіт...

У адпаведны мамэнт, праваціраваць каторы перш, чым ён насьпее, значыць толькі марнаваць недасьпелую яшчэ барацьбяную энэргію (а гэта вельмі добра ўмеюць рабіць цяпер розныя „паны“ дзеля ўмацаваньня свайго панаваньня!),—нявольнік робіць „бэконаўскі саюз“ з паслухмянай яму і непераможнай для лянівага паразіта Пры-

родай і, даўно ўжо духова вольны ад свайго ўяўнага рабства, скідае з сваей дарогі — дарогі Сусьветнага Духа — непатрэбнага і шкоднага для яго „пана"...

Такім саюзам работніка з навукай, з прыродай, такім „супружствам Духа з Рэальнасьцяй", як прыгожа выразіўся Лясаль, пачынаецца і завяршаецца праўдзівая перамога рабачаяў...

Як мы ўжо ведаем, на сьвеце няма нічога дужэйшага за гэту вечна маладую пару! Няхай-жа сьмела і радасна верыць у гэта малады беларускі народ!

Так было, так ёсьць і—так будзе вечна!

Мала хто з так расплядзіўшыхся цяпер „марксістаў" ведае, што філязофская схэма ўсяе сыстэмы Маркса ўзята тварцом яе ўся, як ёсьць, у Гэгеля.

Сам Маркс парой пасярэдна прызнаваў гэта, дасьціпна кажучы, што ён толькі паставіў на ногі стаяўшага ўніз галавой, а нагамі ўверх Гэгеля...

Гэта значыць, што той Дух, каторы, паводле Гэгеля, дае пачатак усей сусьветнай эвалюцыі, паводле Маркса зьяўляецца другарадным, вывадным мамэнтам гаспадарчае эвалюцыі чыста матэрыяльнага сьвету.

І запраўды, ці-ж трудна ў тым, што мы сказалі аб гэгелеўскай схэме самавызваленьня Духа і ўпадку рабства, пазнаць тую самую стройную, прадуманую да найменшых драбніц, абаснаваную навуковым пазнаньнем гаспадарчага арганізму грамадзянства людзей, распрацаваную ў цэлую праграму работніцкае клясы, завершаную элемэнтамі запраўды рэлігійнае веры—тэорыю самавызваленьня паняволенае Капіталам Працы, якую даў Маркс і якая на нашых вачах робіць такія нябывалыя заваяваньні ўсюдых на сьвеце?!

Замяніце толькі рэлігійна-філязофскі абраз вечна актыўнага Сусьветнага Духа канкрэтным выяўленьнем Яго ў жывым нашэльніку гэтае божска-творчае, працоўнае актыўнасьці—самавызваляючымся сусьветным пралетарыяце,—і вы ў істоце ня знойдзеце розьніцы ў гэтым паміж Гэгелем і Марксам.

Цяпер для кожнага ясна, што самае істотнае ядро марксаўскае сыстэмы: асноўная схэма вызваленьня з рабства, ператварэньня гэтага зла ў дабро—тыя самыя і ў Маркса, і ў Гэгеля,—у Фіхтэ, Канта, Бэкона...

Усё гэта—той-жа праўдзівы мэтад узвышэньня насамперш у самым сабе—усемі спосабамі навуковае веды, маральнае дысцыпліны, працоўнае энэргіі і практыкі, колектыўнае салідарнасьці, рэлігійнага энтузіязму—усё тэй-жа духовае актыўнасьці, што прызвана перамагчы ўсялякае зло, ператварыць усенькае „сыр'ё" сусьветнага зла ў патрэбныя чалавеку цэннасьці і дабро.

І мы бачым, як важна знаць, апрача Маркса, таксама добра і яго папярэднікаў—і гэта ня толькі дзеля таго, каб ведаць, чым ён абязаны сваім вучыцялём, але і дзеля таго, каб умець адрозьніваць і аддзяляць тое бязспрэчна цэннае, што ёсьць у сыстэме Маркса, адкідаючы бяз жалю, як няправільныя і небясьпечныя, тыя скажэньні адзінага мэтаду маральна абаснаванае духовае актыўнасьці, якія Маркс, захопліваючыся рэвалюцыйным мэтадам, часта дапускае.

Найлепш зьбівае гэныя скажэньні той „рэвалюцыйны камунізм", які пануе цяпер на Усходзе, які з усяе сыстэмы Маркса прысвоіў сабе выключна і якраз гэтыя скажэньні і зусім адкінуў адзіны цэнны асноўны мэтад маральнае актыўнасьці, што адзін толькі і дае трывалыя заваяваньні ў сьвеце, адзін толькі і робіць чалавека і цэлыя народы вольнымі ад усіх родаў і відаў паняволеньня...

Вось у найагульнейшым схэматычным выражэньні тыя нармальныя мэтады, якія заўсёды і ўсюды, у-ва ўсіх, нават найцяжэйшых абставінах і палажэньнях, можна радзіць чалавеку і народу, якіх апошнія і павінны дзяржацца, калі хочуць запраўды стацца вольнымі.

Гэта—тое найвышэйшае і самае цэннае, што заходні Дух даў, як вынік усяе свае векавое эвалюцыі.

Імі заваявана, імі дзержыцца воля на Захадзе.

Гэтыя мэтады, хаця яны, так сказаць, пасярэднія, вядуць да мэты найпрасьцейшай і найбліжэйшай дарогай.

11.

Але іншыя вучыцялі навучаюць народ, што ёсьць больш простыя і больш шыбкія мэтады вызваленьня яго з рабства.

Ідэалёгі рэвалюцыі, староньнікі „рэвалюцыйнага" мэтаду — беспасярэдняга фізычнага зьніштажэньня зла—і тутака прапануюць проста „ухіліць" вонкавую прычыну рабства: таго „пана", які знаходзіцца вонках мяне, з усімі зьвязанымі з ягоным „панаваньнем" установамі...

Яны кажуць: „Ведама, мэтады духовае актыўнасьці, мэтады самаўзгадаваньня — вельмі добрыя, толькі лішне павольныя... Пакуль сонца ўзыйдзе, раса вочы выесьць!... Каб зразу зрабілася відна і цёпла, можна—замест сонца—запаліць вогнішча Рэвалюцыі, ды на ім і спаліць рабства".

„Тыя павольныя мэтады—кажуць яны—да таго-ж і лішне тэорэтычныя: на дзеле ў гісторыі заўсёды бывае інакш,—прасьцей: стары, абаперты на рабстве лад зразу „зьмятаецца" Рэвалюцыяй, якая іменна фізычна нішчыць усё, што зьвязана з гэтым ладам, пачынаючы з самых „паноў"...

Так пішуць гісторыю і праграму рэвалюцыі яе староньнікі.

А мы зусім і ня кажам, што гэтак ня бывае,—хоць, як пабачым далей, бывае ня зусім так.

Перад усім мы і далей кажам, што так можа і ня быць і так не павінна быць.

Ніколі ня трэба мяшаць два прынцыпова розныя парадкі зьявішч: натуральны, прычынна-абаснаваны, неабходны і маральна павінны, уварункаваны мэтай, вольны.

Сказаць: так павінна быць, бо так бывае, — гэта значыць зрабіць самую грубую лягічную абмылку: бывае і павіннае і непавіннае, і, як мы і стараліся даказаць раней, выбіраць з усяго, што бывае, толькі тое, што патрэбна для майго духоваго росту і разьвіцьця, ператвараючы тое, што бывае ў-ва мне і навакол мяне, усё гэнае „сыр'ё" многаабразнага сьвету, у прадукты дабра, у тое, што павінна быць,—гэта і ёсьць справа іменна нашага свабоднага, духова-актыўнага, маральна-абаснаванага „я".

Мы казалі далей, што „беспасярэдні", „рэвалюцыйны" мэтад, — мэтад, які ня творыць цэннасьцей, не перадварае зла ў дабро, а стараецца фізычна зьніштожыць зло, — ня толькі самы каштоўны, самы далёкі, самы неэканомны, але, як агульнае правіла, якраз зусім і не вядзе да тае мэты, якую сабе беспасярэдна стаўляе,—не вядзе да зьнішчэньня, ані нават да зьмяншэньня зла, а, наадварот, няўхільна вядзе да об'ектыўнага зьвялічэньня гэтага зла ў сусьвеце...

Апрача таго мы казалі, давёўшы гэта на ўсіх узятых прыкладах, што, нават „зьніштожыўшы" тое ці другое зло вонках, гэты мэтад не зьніштажае самае крыніцы гэтага зла, якое караніцца ў-ва мне самым, ня кажучы ўжо аб тым, што ён ня ўзвышае майго жыцьцёвага тыпу, маей духовай актыўнасьці, а, наадварот, як агульнае правіла, абніжае іх.

Ці трэба давадзіць, што якраз гэтак—точка ў точку—і бывала пры ўсіх вядомых нам рэвалюцыях, і то ў тым вялікшай меры, чым менш даная рэвалюцыя была падгатавана знутра — нашымі творчымі мэтадамі духовае актыўнасьці?...

З апошняга вынікае, што толькі гэная падгатоўка, толькі прысутнасьць гэнага „абаснаваньня" і „апраўданьня" рэвалюцыі, мера яе „дасьпеласьці"—робяць яе адпавядаючай мэце...

Значыцца, чым больш падгатавана рэвалюцыя мэтадамі маральна-працоўнае актыўнасьці, якія паднялі мой духовы тып да вядомае ступені запраўднае волі, тым больш трывалымі зьяўляюцца рэзультаты рэвалюцыі і яе заваяваньняў...

Інакш кажучы, чым менш у рэвалюцыі патрэбен уласьціва-„рэвалюцыйны" мэтад дзеля „фізычнага зьніштажэньня" рабства, тым больш гэтае зло ўжо пераможана, тым больш „удалася" самая рэвалюцыя...

Але кожнаму ясна, што якраз тады і найменш патрэбна самая рэвалюцыя...

І ў канцы канцоў найбольш адпавядаючай сваей мэце і найбольш „удачнай“, найлепш дясягаючай пажаданых вынікаў, рэвалюцыя бывае тады, калі ў ёй зусім ня ўжываецца... „рэвалюцыйны“ мэтад, калі ня трэба і ня бывае... самае рэвалюцыі!

І гэта зусім не софізм, не лягічнае штукарства: гэта нямінуча вынікае з самога прынцыпу Рэвалюцыі, з таго „зачарованага кола“ ад'ёмных цэннасьцей, у якое мы пры гэтым няўхільна пападаем.

Выхад як з лягічнага, так і з практычнага „зачарованага кола“ дае выключна мэтад, што творыць дадатныя цэннасьці,ператварае зло ў дабро і не вымагае „фізычнага зьніштажэньня“ апошняга.

Як бачым, самае паняцьце Рэвалюцыі—ўнутрана супярэчнае, крые ў самым сабе рэвалюцыю...

Не здарма рад аўтараў англічан, а сьледам за імі і слаўны Лясаль, лічаць запраўды рэвалюцыйнымі толькі „новыя прынцыпы“, новыя мэтады ў навуцы і тэхніцы, новыя адкрыцьці і вынаходы, якія даюць чалавеку магчымасьць больш эканомна, з вялікшай карысьцяй зужываць сваю працоўную энэргію, вызваляюць з рабства ў прыроды.

Гэткай запраўднай рэвалюцыяй Лясаль лічыў, прыкладам, вынаход прасьнічна-ткальнае машыны. Такой запраўднай сацыяльнай рэвалюцыяй быў у свой час вынаход млына, што вызваліў з праўдзівага рабства кабету, якая перад тым палавіну жыцьця аддавала на расьціраньне ручнымі жорнамі зярнят на муку...

Ведама, такое разуменьне рэвалюцыі зусім зьмянае ўсю нашу тэрміналёгію.

Цяперака, калі паглядзімо, як адбываліся вядомыя нам рэвалюцыі, дык дастанем поўнае пацьверджаньне таго, што мы кажам.

Ня будзем лішне затрымлівацца на гэтым. Адзначым толькі, што ніводная рэвалюцыя не разьвязала чыста рэвалюцыным мэтадам тыя задачы, якія сабе стаўляла.

Вось-жа ўсе гісторыкі, якія рабілі навуковыя дасьледы аб рэвалюцыях, паказалі, што ўсе рэвалюцыі беспасярэдна давадзілі да нябывалага ўзмацаваньня ўлады ўраду, да неабмяжованага дэспатызму аднае ці некалькіх асоб,—вялі прост да ўзьвялічэньня рабства...

Вядомы знаўца Вялікае Францускае рэвалюцыі, Токвіль, у сваей клясычнай працы „Рэвалюцыя і Стары Лад“ кажа, што „Рэвалюцыя ў Францыі стварыла ўладу, якое сьвет ня бачыў ад часоў упадку Рымскае Імпэрыі... Створаныя Рэвалюцыяй урады, праўда, больш хрупкія, але яны ў сто разоў больш магутныя, чым тыя, якія былі скінуты Рэвалюцыяй“. З Францускае Рэвалюцыі выйшаў дэспат,

якога Эўропа ня бачыла ад часоў Атыльлі, ды ягоны дэспатызм не абмяжоўваўся Францыяй, а імкнуўся паняволіць увесь сьвет...

Ды гэта йшчэ ня ўсё.

Французы да Рэвалюцыі былі ворагамі свайго рабства, а пасьля Рэвалюцыі сталіся дабравольнымі рабамі Наполеона... Рэвалюцыя, скінуўшы ненавіснае „рабства каралю“, давяла да дабравольнага „рабства імпэратару“.

Той-жа Токвіль кажа, што ўсе ўстановы, якія быццам-то разбурыла Рэвалюцыя, запраўды былі ўжо даўно разбураны ў нетрах старога ладу. Гэныя ўстановы былі разбураны бяз помачы Рэвалюцыі і — якраз тым новым „трэцім станам“ — мястовым, які аказаўся адзіным нашэльнікам вышэйшае працоўнае духовае актыўнасьці і ўжо ў нетрах старога ладу здабыў сілу, багацьце, арганізованасьць, новую ідэалёгію і... фактычнае права на ўладу. Гэты новы нашэльнік вышэйшага тыпу эканамічна, марально і дзяржаўна абаснаванае вышэйшае актыўнасьці — сярэдні стан — перамог ужо папраўдзі да і без Рэвалюцыі. Ды ён і не хацеў тае Рэвалюцыі, якая фактычна адбылася. І хаця Рэвалюцыя, ім пачатая, ішла далей міма і супраць яго волі, аднак, калі яна прайшла, дык аказалася, што перамогі найбольш, калі ня выключна, выйграў якраз гэты самы трэці стан...

А Рэвалюцыю, як гэта і заўсёды бывае, вызвалі ня гэтыя творчыя, працоўныя клясы, а тыя запраўдныя „рэвалюцыянеры“, ў руках каторых знаходзілася ўлада да Рэвалюцыі...

Вось як разьвязала Рэвалюцыя праблему волі...

Цяпер паглядзімо, як стаяла справа праблемы роўнасьці.

Гэтай праблеме, на пагляд, пашчасьціла больш, мо' нават залішне... Прынамся Токвіль кажа, што мэтадам рэвалюцыйнае роўнасьці карысталіся, пасьля Рэвалюцыі, ...усе манархі Эўропы, — ведама, дзеля таго, каб узмацаваць сваю ўладу...

„Яны (манархі) перамешываюць станы, раўняюць тытулы, на месца арыстакраты стаўляюць чыноўнікаў, на месца краінных вольнасьцей— адзінасьць дзяржаўных законаў, на месца рознароднае ўлады — адзінасьць цэнтральнае ўлады. Гэтай рэвалюцыйнай работай яны (манархі!) займаюцца з неаслабнай энэргіяй, а, сустракаючы на сваей дарозе перашкоды, часамі пазычаюць у Рэвалюцыі і яе спосабы і прынцыпы. Калі гэта патрэбна, дык яны (...манархі!) ня спыняюцца перад тым, каб падняць беднага проці багатага, чыноўніка проці шляхціца, сялян проці іх паноў... Француская рэвалюцыя была для іх (...манархаў!) адначасна і бічом і... вучыцелем“...

Француская Рэвалюцыя—выводзіць Токвіль — дала гэтым манархам Эўропы роўнасьць усіх перад іх дэспатызмам, але... Але не дала свабоды.

Не дала затым, што... ня мела сама.

А тыя-ж французы кажуць, што найхарэйшая дзяўчына ня можа даць больш таго, што сама мае...

Ці трэба давадзіць, што Рэвалюцыя — найкаштаўнейшы і самы неэканомны з кожнага пагляду мэтад вызваленьня, нават калі-б яна і вяла да мэты?

Рэвалюцыя адзначаецца так-званай „інэрцыяй руху“: яна шыбка губляе панаваньне над сабой і над сваей „воляй зьнішташэньня“, зара ператвараецца ў сьляпую і глухую стыхію, што на сваей дарозе зьнішташае нязвычайна многа гатовых цэннасьцей, якія маніцца справядліва падзяліць, — і ўсё гэта дзеля таго, каб у канцы дабіцца такіх сумліўных вынікаў — „волі і роўнасьці“... Аб „брацтве“ найбольш красамоўна гаварылі... пабудаваныя на плошчах гільятыны!

І нават з пагляду „эканамічнага матэрыялізму“, які суму вольнасьці ў грамадзянстве стаўляе, у канцы канцоў, у залежнасьць ад скількасьці яго матэрыяльных цэннасьцей, — гэнае страшэннае самаграбленьне, якое робіць кожная рэвалюцыя, палючы цэлы дом, каб зьнішташыць засеўшага ў шчыліне клапа, ня можа вясьці да вызваленьня грамадзянства.

Ці трэба казаць, што Рэвалюцыя сама па сабе не ўзвышае, а, наадварот, абніжае ў старане ровень людзкага тыпу, абніжае ў масах і інтэлігенцыі духовую актыўнасьць, чым і карыстаюцца адзінкі, мякка кажучы, з „неабаснаванай маральна“ актыўнасьцяй, што ў часе Рэвалюцыі захопліваюць уладу?!...

Гэта, бадай, прызнаюць і самі ідэалёгі Рэвалюцыі, якія кажуць, што пасьля Рэвалюцыі заўсёды настае рэакцыя.

На гэтай рэакцыі, на гэтым узросьце народнае і грамадзкае бязьдзейнасьці і грунтуецца ўзмацаваньне ў старане дэспатызму.

Рэвалюцыя выклікаецца і ў вядомай меры апраўдываецца тымі перашкодамі, якія дэспатызм старога рэжыму стаўляе прылажэньню ў старане мэтадаў творчае актыўнасьці, і яна бывае акуплена пастольку, паскольку народ выкарыстаў рэвалюцыю дзеля ўзвышэньня ў сабе гэнымі мэтадамі жыцьцёвага тыпу.

Але гэта ўжо новая задача, якая ў роўнай меры трудная дзеля выпаўненьня, як і няўхільная: задача маральнага перамажэньня народам Рэвалюцыі, акупленьня яе.

Аднак, самым забойчым для ідэалёгаў Рэвалюцыі зьяўляецца тое, што запраўды найвялікшае дабро Рэвалюцыя дае, на жаль, ня тэй старонцы, гдзе яна адбываецца, а народам суседнім, якія ад гэтае „чужое бяды“ маюць і добрую навуку і вялізарныя карысьці...

Тутака тое дабро актывізацыі, якое Рэвалюцыя можа даць разумным суседзям, здольным вучыцца на чужых абмылках,—абсалютна бясспрэчнае...

Такі актывізуючы ўплыў аказала Француская Рэвалюцыя на разьвіцьцё нямецкага народнага духа. Нямецкая філязофія, якая аказала такі вялізарны ўплыў на фармаваньне лепшых бакоў нямецкага народнага духа і нязвычайна ўзвысіла тып яго маральнае актыўнасьці, ня толькі ў найвялікшай меры абязана гэтаму, так дарага абыйшоўшамуся Францыі, „дасьледу“ Рэвалюцыі, але і самі немцы (Гэйнэ і інш.) з поўным правам і вельмі дасьціпна называюць яе запраўднай „францускай рэвалюцыяй у краіне нямецкага духа“...

Трэба згадзіцца, што жыць і рабіць над самым сабой за гэткую цану „дасьледы“ дзеля таго, каб з іх найбольш скарыстаў нехта другі, зьвясьці сваё істнаваньне на сьвеце да „маральнае навукі“ для другіх, да нейкае вялізарнае крылоўскае байкі аб дурным млынару, — ці-ж можа быць нешта больш забойчае для тых, хто лічыць, што Рэвалюцыя сама ў сабе мае нейкую творчую сілу і прадстаўляе самацэннасьць?!...

Адзін з першых твораў Фіхтэ і стараўся выясьніць „правамернасьць Рэвалюцыі з пункту гледжаньня маральнага закону“.

Фіхтэ, як гэта нам цяпер, цераз сто гадоў пасьля яго, само сабой панятна і бязспрэчна, прызнаў за народам прынцыповае „права на Рэвалюцыю“.

Карыстаньне з гэтага права на дзеле маральна апраўдана, паскольку той ці другі дзяржаўны або грамадзкі лад пярэчыць маральнаму закону і вечна паступовай творчай актыўнасьці народу.

Фіхтэ прызнаў некаторую „карыснасьць руйнаваньня“ ў тым, што апошняе паказуе, што ёсьць у грамадзянстве непераможнага, непрахадзячага, непарушнага. Страшэнствы і руіна ад Рэвалюцыі паказуюць, што́ іменна на тое, чаго Рэвалюцыя не магла зруйнаваць і перамагчы, на гэткія „вечныя цэннасьці“ грамадзянства і павінна зьвярнуць сваю ўвагу, на гэткай непарушнай аснове абаперці перастройку самога сябе.

І нямецкае грамадзянства, па пачыну Канта і Фіхтэ, усвоіла гэту навуку, зьвярнула ўвагу на свае „вечныя цэннасьці“ і пачало іх разьвіваць у сябе, абыйшоўшыся без Рэвалюцыі...

Што-ж гэта за цэннасьці, перад якімі аказалася бязсільнай нават уся руйнуючая сіла рэвалюцыйнае стыхіі?

Даволі прыпомніць, хто ў канцы канцоў выйшаў пераможцам з крывавага полымя Рэвалюцыі, каб даць адказ на гэтае цантральнае для нас пытаньне.

Як вядома, ды як мы гэта маглі прадказаць a priori, перамога ў Рэвалюцыі дасталася зусім ня тым, хто паліў дамы, хто праліваў кроў, — не „чырвоным гэроям“, „красе і гордасьці Рэвалюцыі“, — а тэй клясе грамадзянства, якая ў той час аказалася

нашэльнікам вышэйшае духовае працоўнае атыкўнасьці, дасталася багатаму, духова вольнаму, маральна-працоўна дысцыплінаванаму „трэцяму стану", — хаця, натуральна, і той пацярпеў і асабіста, і матэрыяльна.

Неперáможнай, як мы ведалі напярод, абсалютна стойкай нават перад Рэвалюцыяй аказалася іменна тая „вышэйшая духовая актыўнасьць", якая істнавала ўжо да Рэвалюцыі. Яна—гэтая духовая актыўнасьць — запраўды заўсёды аказываецца „вечнай"...

Ня можа быць ніякае спрэчкі аб тым, што для нямецкага сьвету Француская Рэвалюцыя аказалася чыстым дабром грознага, аканчальна пераконываючага нагляднага павучэньня унівэрсальнае духова-грамадзкае мудрасьці... Гэтае павучэньне і сталося зьместам усяе нямецкае філязофіі, пакладзенае ў аснову ўзгадаваньня нямецкага народу.

Сам Фіхтэ назваў сваю філязофію „Філязофіяй Свабоды"...

Паглядзіце, якую вялізарную ролю запраўды іграе паняцьце волі ў навуцы Фіхтэ, дый не аднаго толькі Фіхтэ...

Бог—гэта „Абсалютная Воля". „Я"—воля! Маральны закон—воля! Нармальнае грамадзянства—арганізацыя волі! Гісторыя людзкасьці—разьвіцьцё, поступ волі!...

І ўсё гэта ўдыхнула ў нямецкі сьвет Францускае Рэвалюцыя— зусім, так сказаць, бясплатна... Так разумны бясплатна вучыцца на абмылках дурнога...

Але мала таго, што немцы нічога не заплацілі французам за навуку: дзякуючы ёй, немцы здабылі над французамі вялізарную перавагу. І — каму гэта ня ясна?! — у канцы канцоў аканчальна іх перамогуць...

За ўсё гэтае навучаньне эўрапэйскіх грамадзянстваў палітычнае мудрасьці французы плацілі сваей Францыяй. Усё роўна, як цяпер расейцы — сваей Расеяй...

Францускае Рэвалюцыя, прайшоўшы праз горан нямецкага духа, асталася ў нямецкім сусьвеце ў божска харошым, незалітым крывёй обліку „Чыстае Волі". І гэтае Божства пачало памалу, але трывала уасабляецца ў тым тыпе высокае духовае актыўнасьці, які характэрызуе немца.

Яно пачало ажыўляць і амалажываць, ды гэтым і вызваляць усе грамадзкія установы, нават не ламаючы дзяржаўнага ладу.

Кожнаму ясна, што гэтае фіхтаўскае „права на Рэвалюцыю", якое немцы ўзялі, так сказаць, у арсэнал свайго грамадзкага духа, адыграла вялізарную ролю ў аздараўленьні як нямецкага грамадзянства, так і ўлады—нават без Рэвалюцыі...

Жывая пагроза народным судом, вечна стоючы перад уладай, — тое, да чаго ў канцы канцоў давяла Францускае Рэвалюцыя, як да

звычайнае цяпер бадай усюды нормы Канстытуцыі,—зусім без затраты энэргіі і праліваньня крыві амаладзіла і ажывіла нямецкія ўстановы, ня руйнуючы іх...

„Рэвалюцыя ў духу!“—Але гэта якраз тое, што мы тутака прапаведываем, бо з гэтае запраўднае крыніцы волі апошняя рэалізуецца ў установах. „Рэвалюцыя ў запасе“,—так сказаць, „за пазухай“... Ды чы-ж можа які-колечы жывы народ, якому не даюць жыць, зрачыся леку для свайго арганізму, леку ад, ці для дурных мазгоў улады, што не дае яму разьвівацца, — зрачыся мятлы, каб вымясьці ня толькі сьмяцьц ёз сваей хаты, але і тых, хто ўпорліва ў ёй брудзіць?!...

І мы тутака зусім ня клічам Беларускі народ да нейкага лжэхрысьціянскага разаружэньня, памятаючы, што сам Хрыстос бічом выгнаў гандляроў з Храму...

Мы толькі хочам, каб Беларускі народ ведаў усю праўду аб Рэвалюцыі, ведаў усе магчымасьці і об'ектыўныя межы „рэвалюцыйнага“ мэтаду, яго страшэнную каштоўнасьць, — ведаў усю небясьпечнасьць — унутраную і вонкавую...

З тэй-жа неўмалімай лёгікай і пасьледавальнасьцяй літэральна тое самае трэба сказаць і „направа“ — па адрасу так-званае контр-рэвалюцыі.

Кожная контр-рэвалюцыя, якая дзеля „павароту ладу“ мае і ўжывае толькі тыя-ж „рэвалюцыйныя мэтады“, што і рэвалюцыя, таксама, як і апошняя, не дасягае мэты.

І гэта — зусім зразумела: бо з нашага пункту гледжаньня яна абсалютна нічым, апрача кірунку, ня розьніцца ад рэвалюцыі. Розьніца між імі — у тым, што Рэвалюцыя глядзіць упярод, контр-рэвалюцыя — назад.

Звычайна ў гісторыі ўсіх рэвалюцый бывае гэтак: „рэвалюцыйным мэтадам“, ужываным як рэвалюцыяй, так і контр-рэвалюцыяй, яны толькі адна адну ўзаемна зьніштажаюць... Тады руйнуючы, заалягічны антракт гісторыі канчаецца, і жыцьцё варочаецца ў старое гістарычнае русло, прадаўжаючы творчыя працэсы выключна-творачымі нармальнымі мэтадамі.

Толькі карыстаньне апошнімі дае тэй ці другой сацыяльнай групе рашучую перамогу.

Ніколі ніводзін народ і ніводнае грамадзянства ня кідаюцца ў Рэвалюцыю сваей ахвотай, сваім адумам і бяз прынукі. На гэты апошні спосаб вызваленьня „прыгонам“ гоніць, бы на апошнюю „паншчыну“, сам „пан“, — гоніць у асобе апошняга самае Фатум засуджанай на пагібель, утрацiўшае розум, асьлепнуўшае і аглухшае ўлады...

Вялікая Французская Рэвалюцыя вяліка тым, што яна першы раз на кантынэньце зроблена проці самае ідэі „абсалютнае улады“, якая стаяла па-над народам.

Цяпер, цераз сто з лішкам гадоў пасьля яе, гэтых тэзісаў Вялікае Французскае Рэвалюцыі даказываць, сьледам за Фіхтэ, няма ніякае патрэбы. Цяпер рэвалюцыя магчыма толькі проці „абсалютна дурное“, ці „абсалютна подлае“ улады...

Для вольнае волі чалавека, над якой пануе яго розум, пануе сам Розум Божы, рэкамандаваць Рэвалюцыю, як мэтад барацьбы з злом, як норму паступаньня, — немагчыма! Гэта было-бы абсалютным руйнаваньнем духа...

Толькі гэта мы і стараліся паказаць.

12.

Вось, не заплюшчываючы вачэй на тое, што „бывае“, і зусім не выракаючыся раз на заўсёды, падобна нейкім „сацыяльным вэгетэрыянцам“, або „палітычным талстоўцам-непраціўленцам“, рэвалюцыйнага мэтаду—„праведнае вайны“ за паруханыя мае правы, за патаптанае права наагул,—вайны, якая можа быць „накінута“ маей волі ворагам майго жыцьця і свайго розуму, — не выракаючыся гэтага „запаснага аружжа“, якое ў канцы канцоў павінен заўсёды мець пры сабе кожны спакойны і ляяльны, але паважаючы сябе і цэнячы сваё жыцьцё і сваю чэсьць чалавек і грамадзянін,—мы толькі даводзім, што, ці то будзем глядзець з маральнага, ці з чыста практычнага боку, нельга гэты рэвалюцыйны мэтад, гэту „вайну“ лічыць нармальным і, нельга ні вучыцелю, ні ўзгадавальніку народу і яго маладых пакаленьняў прапаведываць іх апошнім, як максіму і норму паступаньня, дзеяльнасьці і барацьбы з злом у якой-хоч галіне вонкавага і ўнутранага сьвету.

Барацьба і вайна, як мы ўсе, хто мае вочы, каб бачыць, і розум каб разумець, пераканаліся аб гэтым з цяжкіх, крывавых спроб нашых дзён, — гэта рэчы такія розныя як сваімі мэтадамі, так і сваімі вынікамі, што трэба раз на заўсёды ў-ва ўсе слоўнікі і ў-ва ўсе безталковыя галовы ўнясьці, наканец, точнае разьмежаваньне гэтых узаемна выключаючых сябе „сынанімаў“. Барацьба — зьявішча творчае; вайна — чыста і выключна руйнуючае. Элемэнт барацьбы апраўдывае вайну; элемэнт вайны зводзіць да нуля ўсе вынікі барацьбы.

Цяперака папрабуем разьвязаць нашу задачу аб запраўды нармальным мэтадзе барацьбы, як кажуць матэматыкі, у агульным відзе.

Часта ўжываны намі тэрмін „норма“, які абыймае паняцьце што мае гэткае важнае значэньне ў сучаснай філязофіі наагул, у „навуках аб культуры“, „навуках аб духу“, — запазычаны ад юрыстаў.

Юрысты „нормай“ называюць тую формулу загаду ці забароны, У якой выражаецца кожын закон.

У законе юрысты, апрача нормы, адрозьніваюць і так-званую „санкцыю“. „Санкцыяй“ называюцца тыя, паказаныя ў законе, юрыдычныя пасьледзтвы, якія выклікае нарушэньне нормы закону. Кажучы прасьцей, паказаная ў законе кара: штраф, арышт, сьмерць і г. д, якая накладаецца за праціўленьне загадам закону, наагул называецца санкцыяй.

Норма і санкцыя закону прадстаўляюць выражэньне волі заканадаўцы, які хоча рэгуляваць волю паадзінокіх людзей у грамадзянстве або цэлых грамадзкіх груп у іх дзейнасьці на груньце „выпаўненьня грамадзкіх задачаў у рамках права“.

Як норма, так і санкцыя маюць на мэце кіраваць і ўзгадовываць нармальную волю чалавека ў грамадзянстве.

Воля чалавека — свабодная: ён можа споўніць загад закону, ці нарушыць яго.

У першым прыпадку ўсё, так сказаць, у парадку: маё жыцьцё вонках цячэ спакойна, і, залежна ад нормы, я маю вялікшае ці меншае ўнутранае здаваленьне. Мая свабодная энэргія належыць да мяне самога і можа быць ужыта на тую ці другую работу.

Калі-ж закон нарушаецца, дык, залежна ад важнасьці яго, мяне ў тэй ці іншай меры пазбаўляюць свабоды, і я пападаю ў распараджэньне так-званага „апарату санкцыяў“.

Кожнаму, нават і таму, хто ніколі не нарушаў закону, добра ведама, што крыецца пад гэтым навуковым тэрмінам: паліцыя — яўная і тайная, жандармэрыя, „дэфэнзыва“, суд, — урэшце войска, — вось паасобныя, але зьвязаныя ў вадно, часьціны зложнага апарату „санкцыяў“, якім карыстаецца дзяржава.

На ўтрыманьне гэтага апарату дзяржава аддае запраўды „львіную“ долю свайго бюджэту, часта вытрачываючы на гэта тое, што павінна ісьці на падтрыманьне вытворчых сіл народу.

Гляньце, колькі часу, энэргіі, грошы і гатовых прадуктаў працы вытрачываецца на работу гэтага зложнага апарату санкцыяў, калі ён пушчаны ў ход з прычыны часта зусім, здавалася-бы, дробнага, мяркуючы паводле часу і затрачанай на гэта энэргіі, нарушэньня закону.

Возьмем просты прыклад. Сьпяшаючыся ў важнай справе, я на мінуту спыніўся каля вітрыны з газэтай, каб прачытаць тамака табліччку валют з апошнім курсам маркі, і... у мяне мімаволі вырываецца голасна няўдачна сфармуляваны ўздох аб „лепшых часох“—усё роўна, мінулых, ці будучых... „Прыпадкам“ ззаду за мной аказаўся адзін з „агентаў“, якія ўваходзяць у склад „апарату санкцыяў“. І вось вялізарны і зложны грозны апарат об'ектыўна пускаецца ў рух... Гэтак здараецца, што рэзкае, але нічога на сьвеце не зьмяніўшае слова, на якое

ужыта сэкунда часу і дробная сколькасьць энэргіі, цягне за сабою, як юрыдычнае пасьледзтва нарушэньня нормы, як санкцыю, ублутаньне ў „справу“ масы новых людзей, цэлыя месяцы паліцэйскага і судовага даходжаньня, годы сьледчага арышту і судовага працэсу ў розных інстанцыях, урэшце — цягне за сабою тую ці іншую кару, пазбаўляючы „майстроўню“ грамадзянства карысных працаўнікоў... А колькі часу, працы, паперы, грошы, здароўя, душэўнага спакою, грамадзкага міру пайшло на дзейнасьць самога апарату санкцыяў — часта дзеля такое дробнае справы!

Ясна, што ўся гэта дзейнасьць павінна быць прызнана перш за ўсё неэканомнай. Калі-ж мы спытаемся, які практычны вынік такое барацьбы з злом — мэтадам санкцыяў — з пагляду на дасяганьне мэты: кампэнсацыі дзяржавы за шкоду, якую зрабіла маё лёгкамысна-праступнае слова, вызванае курсам маркі, — калі спытаемся, ці ўся гэтая рэакцыя грознага дзяржаўнага апарату санкцыяў падняла курс маркі, ці ўхіліла магчымасьць паўтарэньня ўздохаў, падобных майму, — дык адказ будзе кароткі: бязумоўна не! Наадварот: кожнаму ясна, што вялізарныя сумы зусім безкарысна вытрачаных з прычыны такой і падобных „спраў“ польскіх марак — ці то ў пастаці службовага часу, ці другіх цэннасьцей, — дзеюць у кірунку новых эмісій і, ведама, не павышаюць, а паніжаюць курс маркі... А разам з гэтым павялічываецца магчымасьць паўтарэньня перад газэтнымі вітрынамі такіх самых „уздыханьняў“, якія ізноў пусьцяць у ход апарат санкцыяў — і г. д. да безканечнасьці...

Ясна, што мы і тут папалі ў блуднае кола благога мэтаду барацьбы з злом.

Ясна, што абмылка зроблена абема старонамі; ясна і тое, што мая абмылка шмат меншая за абмылку дзяржавы...

Мы ўзялі крайні прыклад дзяржавы, якая сваю ўладу і ўпраўленьне грунтуе пераважна на „сыстэме санкцыяў“. Такая дзяржава ў дзяржаўным праве мае назоў паліцэйскае, і, як паказуе гісторыя, ды як можна вывясьці і з нашага аналізу, гэткая форма дзяржаўнасьці бывае найменш трывалай.

Можна прывясьці многа прыкладаў нарушэньня запраўды важных норм права, як-то запраўдныя праступленьні — прыкладам, забойства, — калі ўжываньне грознага апарату санкцыяў бывае ў значнай меры апраўдана. Але адно бязспрэчна: мэтад санкцыяў, вымагаючы ўтрыманьня ў дзяржаве каштоўнага апарту санкцыяў, перш за ўсё вельмі неэканомны, а значыць вядзе à la longue да бакруцтва тую дзяржаву, якая ім цераз меру карыстаецца.

Тое самае трэба сказаць і аб мэтадзе барацьбы з злом нарушэньнямі норм закону.

Што-ж гэта за мэтад? У ім, у гэтым мэтадзе барацьбы нарушэньнямі норм законаў, так сама, як і ў карыстаньні санкцыямі, ня трудна пазнаць вядомы ўжо нам „рэвалюцыйны“ мэтад...

Далейшы аналіз яго толькі пацьвярджае гэта.

Кожнаму ясна, што тым больш мірна і спакойна жывецца ў гаспадарстве, тым больш трывалы ў ім так-званы парадак, чым менш у ім нарушаецца закон, чым менш бывае праступленьняў, — чым менш у ім патрэбна паліцыі. Такой-жа таўталёгіяй будзе, калі мы скажам, што грамадзянства жыве тым больш нармальна, чым менш павага ўлады і сіла закону грунтуюцца **на санкцыі** закону, на страху перад судом і паліцыяй, — а больш **на пашане да нормы закону**. У такім грамадзянстве працоўная энэргія народу з вялікшай карысьцяй зужываецца на карысную работу, а свабодная, кіраваная нормамі, духовая актыўнасьць народу спакойна і мірна ўзвышаецца як у сваей скολькасьці, так і ў сваім тыпе.

Гэтак бывае ў нармальных грамадзянствах.

Такія гаспадарствы, у аснове якіх ляжыць воля і пашана да закону, маюць тое, што Фіхтэ называў „унутраным прынцыпам поступу“: яны, у патрэбе, свабодна і лёгка зьмяняюць, дасканаляць свой дзяржаўны лад; яны ў точным значэньні гэтага слова **нармальна** разьвіваюцца.

Думаць аб магчымасьці ў такіх нармальных гаспадарствах рэва люцыі — лягічна немагчыма, ёсьць унутраная супярэчнасьць. Асьвяжаючую, амалажаючую дзяржаўны арганізм ролю рэвалюцыі іграюць тутака выбары — гэтыя запраўдныя маленькія, прадугледжаныя канстытуцыяй гаспадарства, пэрыядычныя рэвалюцыі, якія народ робіць **не мячом**, а ня менш забойчым для дрэннае ўлады, хаця бязкроўным аружжам: **выбарнай картачкай**...

Але кожнаму ясна, што абаперці дзяржаўны лад у гаспадарстве на пашане нормы закону, не карыстаючыся каштоўным і неэканомным мэтадам санкцыяў, ды збудзіць гэту пашану да закону, ня пужаючы грозным караючым апаратам, можна толькі тады, калі існуючыя законы запраўды **заслугуюць** на пашану, калі іх загады, іх нормы запраўды **карысны для грамадзянства**, запраўды **нармуюць**, а не забіваюць энэргію людзей, калі забясьпечваюць лад, мір і разьвіцьцё грамадзянства, ды гэтым усім узвышаюць, а не абніжаюць, тып яго духовае актыўнасьці.

У такім прыпадку руйнуючы дзяржаву апарат санкцыяў абмяжовываецца і ў канцы канцоў можа быць зьведзены да нуля...

Тады ў ідэале мы будзем мець грамадзянства абсалютна **нармальнае**, значыць, пабудаванае на чыстай пашане да норм закону.

Але, калі насяленьне ня можа шанаваць законаў гаспадарства, калі тыя законы об'ектыўна не забясьпечваюць насяленьню мірнага выяўленьня і ўзвышэньня яго духовае актыўнасьці ў-ва ўсіх

галінах жыцьця, дык ясна, што ў такім грамадзянстве „лад“ і „законнасьць“ будуць падтрымліваццa сілай — пры падмозе вышэй апісанага апарату санкцыяў.

Кожнаму ясна, што такі лад і такая законнасьць — толькі фармальныя і ня маюць ні маральнага ні практычнага апраўданьня з пагляду на інтарэсы дадзенага грамадзянства.

У такім грамадзянстве, пры нязьменнасьці дадзенага „законнага ладу“, пачынаюцца дужа цікавыя праявы: у грамадзкай сьвядомасьці ўсё больш губляе пашану норма закону, і адначасна ўзрастае ўжываньне санкцыі, — ды гэтак нарастае, як кажуць, „рэвалюцыйны рух“...

Як кожнаму ясна, гэта значыць, што фармальная праступнасьць у грамадзянстве ўзрастае. Грамадзянства пападае ў гэнае самае блуднае кола, аб якім мы казалі раней, пападае — кажучы языком Гэгеля — пад дзейнасьць закону „благое безканечнасьці“ ўзрастаючага ў грамадзянстве зла. Грамадзянства, як мы кажам, упадае... Грамадзянства няўхільна йдзе да тае ці іншае катастрофы, — да ўтраты волі, ці да Рэвалюцыі.

Запраўды, у канцы канцоў норма закону, аб абсалютнай шкоднасьці якое пераканаўся ўвесь народ, будзе масава нарушана, будзе патаптана; марнатратны апарат санкцыяў аканчальна скампрамітуе ўладу і зруйнуе дзяржаву, ды ўтраціць сваю сілу і лёгка будзе разьбіты і фізычна зьніштожаны тым-жа самым рэвалюцыйным мэтадам, якім і сам ён увесь час змагаўся з злом „праступнасьці“...

А гэта-ж і ёсьць знаёмы ўжо нам абраз кожнае рэвалюцыі. Як разьвязывае свае задачы Рэвалюцыя, мы ўжо ведаем. Дык ізноў мы даходзім да тых-жа вывадаў, што кожную рэвалюцыю пачынаюць не „рэвалюцыянеры“, не народ, а дзяржаўная ўлада, і што рэвалюцыйны мэтад барацьбы з злом дарогай фізычнага зьніштажэньня яго, дарогай гвалту, аказваецца бязсільным; інакш кажучы, „мэтад санкцыі“, стары „біблейны“, сярэднявечны мэтад барацьбы з злом толькі плодзіць і памнажае ў сусьвеце гэнае зло, ад масы якога ў канцы канцоў гібее ўвесь гэты сьвет...

У такім блудным і ненармальным, пабудаваным на безканечным узмацовываньні ўладай санкцыі, сьвеце няўхільная ў канцы яго разьвіцьця Рэвалюцыя зьяўляецца тэй аканчальнай, узросшай да апошняга рубяжу, санкцыяй, што нясе ўладзе, калі не юрыдычна, дык фактычна і маральна заслужоную помсту за нарушэньне ею самай запраўдных норм народна-грамадзкага разьвіцьця...

Як мы ўжо казалі, пазнаньне прыроды нашага духа сучаснай філязофіяй выкрыла ў кожнай з разнародных функцыяў нашае разумнае сьвядомасьці, як найглыбейшую іх аснову, волю, прымаючую розныя аспэкты, але, мабыць, адзіную ў сваей істоце.

Нашае слова „воля“ дужа добрае выражае адначасна і яе актыўнасьць і яе свабоду.

Каб выпаўняць свае рознародныя, болей ці меней сьвядомыя, заданьні, гэтая воля павінна также свабодна падчыняцца закладзеным у яе Найвышнім Законадаўцам правілам, якія па аналёгіі былі названы пазычаным у юрыстаў тэрмінам норма.

Паміж законадаўствам Духа і законадаўствам прыроды — істнуе вялізарная розьніца.

Нормы свабоднае волі і законы натуральнае неабходнасьці розьняцца тым, што ў апошніх няма і ня можа быць санкцыі.

Норму волі апошняя, дзякуючы сваей свабодзе, можа нарушыць; закон-жа прыроды, які дапускаў-бы нарушэньне і цярпеў нейкія вынятки, — гэта абсурд, унутрана супярэчнае паняцьце.

Гэтая санкцыя і тут, як у законах дзяржаўных, узгадоўвае волю і, маючы ў сабе сілу прынукі, прымушае волю выпаўняць норму.

Тыя ідэальныя мэты, дапяць якіх чалавек лічыць сябе прызваным, як-то: Праўда, Дабро, Краса і адняючая іх Сьвятыня, — дасягаюцца болей ці меней усьвядоміўшай сабе сваю свабоду, разумнай, значыць падлягаючай законадаўству так-званай „сыстэмы нармальнае сьвядомасьці“, воляй.

Чалавек у сваей нармальнай сьвядомасьці пачувае, як цяпер кажуць, „волю к Праўдзе“, „волю к Дабру“, „волю к Красе“, — „волю к Сьвятыні“...

Гэтая воля і нармуецца лягічнымі, этычнымі, эстэтычнымі — рэлігійнымі нормамі, — кожнымі ў сваей галіне.

Разьвіты духова чалавек, які мае, так сказаць, добрую волю ў-ва ўсіх сказаных галінах разумнае сьвядомасьці, ня толькі пачувае ў сабе — у сваім лягічным, этычным, эстэтычным, рэлігійным сумленьні — патрэбнасьць падлягаць гэтаму нармальнаму законадаўству, але і набывае ператвараючуюся ў другую натуру прывычку акуратна выпаўняць усе загады яго. Вытварэньне такое добрае волі, такое духовае „другое натуры“, набыцьцё лягічнага (у шырокім значэньні слова) сэнсу, этычнага характару, эстэтычнага смаку, рэлігійнага настрою, цноты любоўнасьці — вось апошняя мэта ўзгадаваньня і фармаваньня чалавека.

Як глыбока закладзенае ў прыроду нашае разумнае сьвядомасьці законадаўства Божскага Духа, гэтыя нормы адзначаюцца тым, што, пры іх выпаўненьні, яны даюць нам найвышэйшае здаваленьне' паміма дасяжэньня тых практычных мэтаў, якія дасягаюцца пры гэтым у розных галінах нашага жыцьця нашай нармальнай духовай актыўнасьцяй.

Наадварот, нарушэньне гэтых норм, гэтых загадаў нашае духовае прыроды, паміма недасяжэньня нашай воляй пастаўленае мэты

ў тэй ці іншай галіне — у сферы Праўды, Дабра, Красы, — прыносіць нам больш ці менш цажкія мукі.

Як і ў сфэры об'ектыўнага права, тут нарушэньне нормы вядзе да падвойнае санкцыі: вонкавае і ўнутранае.

Нарушэньне лягічнае нормы даводзіць нас да таго, што агулам называецца абмылкай, — да абсурду, да лжы — замест праўды: няправільна пабудаванае паняцьце, якое наагул, па свайму замыслу і назначэньню, павінна „няць", „схапіць", перамагчы і, па мэтаду Бэкона, прымусіць прыроду да служэньня чалавеку, — раз у гэтым паняцьці крыецца лягічная абмылка,—аказваецца бязсільным... Фальшывая ідэя, як мы ведаем, ня толькі лёгка можа загубіць чалавека, але і давясьці да самагубства цэлы народ, цэлыя гаспадарствы...

Нарушэньне этычнае нормы ў шырокім значэньні слова, абыймаючым і галіну праўных норм, і грамадзкага жыцьця, і эканамічнага супрацоўніцтва, і г. д., — вядзе, як мы паказалі вышэй, да больш ці менш цяжкіх няўдач, ды можа лёгка давясьці і да асабістых і грамадзкіх катастроф.

На этычнай абмылцы, галоўным чынам, і апіраецца, як раней было паказана, „рэвалюцыйны" мэтад барацьбы з злом, — мэтад, які пры гэтым робіць і прынцыповую рэлігійную абмылку, бо нарушае запаведзь любві.

Нарушэньні этычных норм, маральнага абавязку, які, як мы ведаем, ёсьць воля, вядуць да рознародных відаў няволі.

Эстэтычныя абмылкі вядуць да ўтраты смаку, да брыдоты, — да абядненьня нашага жыцьця красой, да агрубеньня абычаяў, — да нарушэньня гармоніі як у нашай душы, так і ў грамадзянстве.

Нарушэньне асноўнае рэлігійнае нормы — любві, любві да сабе падобных, да прыроды, да свайго народу, да людзкасьці, да сусьвету — да Бога, больш за ўсё пустошыць душу, пазбаўляе нас найвышэйшае радасьці, якую дае сьвядомасьць нашага адзінства з прыродай, сувязі з сваім народам і з усей людзкасьцяй, блізкасьці да Бога...

Нарушэньне рэлігійнае нормы называецца грэхам. Цяжкія формы нарушэньня закону любві, як, да прыкладу, душагубства, аддаюць чалавека пад уладу найстрашнейшае санкцыі — рэлігійнае. Чалавек пачувае сябе як-быццам выклятым Богам, прыродай, людзьмі, — перажывае страшэнныя мукі сумленьня, ня кажучы ўжо аб тэй вонкавай санкцыі — угалоўнай кары, што яго чакае...

„Нямашака такога закону прыроды — кажа, завяршаючы кантафіхтаўскі кірунак нямецкае філязофіі, нямецкі мысьліцель Віндэльбанд, — які ўсьцяж прымушаў-бы чалавака думаць, жадаць і чуць так, як — паводле лягічнае, этычнае і эстэтычнае неабходнасьці — ён павінен думаць, жадаць і чуць".

Значыць, усяго гэтага чалавек павінен навучыцца.

Гэтыя нормы трэба абярнуць як-быццам у другую натуру чалавека; гэту лягічную, этычную і эстэтычную неабходнасьць трэба зрабіць як-бы роўнай закону прыроды па яе прымусовай сіле.

Усё гэта дасягаецца сыстэматычным узгадовываньнем волі чалавека ад дзіцячых гадоў у нармальнай сямейнай і грамадзкай асярэдзіне.

Узгадаваньне вядзецца як уплывам унутранае праўды і заражаючае красы самых норм, карыснасьцяй і радаснасьцяй іх выпаўненьня, так і разумным карыстаньнем з санкцыяў за нарушэньне гэтых норм.

Узгадаваньне як-быццам коратка паўтарае эвалюцыю людзкасьці. І для нас цяпераака зразумела тая асноўная схэма, па якой у людзкасьці ў працягу тысячалецьцяў ішло выкрываньне, разьвіцьцё і ўзвышэньне духовае актыўнасьці чалавека згодна з вялікім прынцыпам эканоміі энэргіі.

Як выкрыла сучасная філязофія, гэтае „нармальнае законадаўства“ і забясьпечвае захаваньне і найбольш эканомнае выкарыстаньне духовае энэргіі чалавека ў кожнай з функцыяў яго арганізму і яго разумнае сьвядомасьці, — як у асабістым, так і ў колектыўным жыцьці.

Чым менш энэргіі марнуецца на безкарысную работу, тым больш і лепш выкарыстываюцца сілы на карысную, тым больш стойкім робіцца чалавечы тып у прыродзе і ў грамадзянстве, тым вышэйша форма яго жыцьцёвае актыўнасьці, тым больш у яго магчымасьцей на перамогу ў жыцьцёвай барацьбе.

Найнавейшая філязофія выкрыла дзейнасьць вялікага агульнага закону эканоміі і ў дзеяльнасьці нашае разумнае сьвядомасьці. Лягічнае, навуковае мышленьне яна называе найбольш эканамічным мышленьнем. І для нас цяпер гэта зусім зразумела: бо і тут нарушэньне лягічных норм, абмылкі, часта марнуюць вельмі многа часу, а зьвязаная з імі санкцыя можа абыйсьціся дужа дарага...

Прынцып эканоміі тутака лёгка пайме кожын вучань, які разьвязывае на экзамене задачу і за ненавуковае мышленьне, за „неэканомны“ спосаб разьвязкі задачы атрымлівае адзнаку „два“, вынікам чаго зьяўляецца страта цэлага году... Гэта дужа добра разумее і кожын архітэктар або інжэнер, які ведае, што навукова правільны плян і абрахунак будоўлі забясьпечвае ад вельмі прыкрых вынікаў, як абвалы, трэсканьне сьцен і г. п.

На нашых прыкладах мы бачылі, што найбольш эканомным спосабам паступаньня будзе той, каторы сьціела выпаўняе этычныя і праўныя нормы.

Лёгка такжа зразумець, што і эстэтычныя нормы, як мы бачылі на прыкладзе нацыянальнае паэзіі, будзячы і зьбіраючы душу, асьвя-

жаючы яе струямі лірычнае эмоцыі, узвышаючы наш жыцьцёвы тон, даючы нам радасьць новага росту душы, праганяючы зьнямогу, прабуджаючы новае „пачуцьцё сілы“, — іграюць так сама нязвычайна важную ролю ў агульнай эканоміі нашае істоты, нашае духовае прыроды, узвышаюць тып нашае жыцьцёвае актыўнасьці. Мастацкая прастата, значыць эканомія матэрыялу і формы, — вось найвышэйшы прынцып як мастацтва, так і жыцьця.

Пазнаваньне чалавекам сілы і значэньня нормы наагул адбывалася ў гісторыі разьвіцьця людзкасьці мэтадам нарушаньня нормы, мэтадам санкцыяў.

Як часта кажуць, гісторыя людзкасьці — гэта „гісторыя абмылак і ўпаданьня чалавека“.

На сваіх уласных горкіх спробах людзкасьць пераконываецца аб значэньні і важнасьці норм — гэтых запраўдных „запаведзяў Божых“.

Сіла і мудрасьць усіх рэлігій — у тым, што яны гэтым нормам надаюць божскае паходжаньне — праз „Аб'яўленьне“, надаюць характар загадаў самога Бога.

Як мы бачылі, з гэтымі пачатнымі рэлігіямі ў гэтым асноўным пункце зусім зыходзяцца найнавейшыя дасяжэньні сучаснае філязофіі, якая самога Боганазые „Сыстэмай Нормʼ“, „Рэальнай Нармальнай Сьвядомасьцяй“.

Першая легенда Біблії аб упадку першага чалавека якраз і дае асноўную схэму ўкараненьня і ўзмацаваньня ў чалавеку нормы.

Легенда аб першым нарушэньні чалавекам нормы зьяўляецца якбыццам пралёгам і лейтматывам усяе гісторыі людзкасьці.

Схэма — ў „Праступленьні і Кары“ — уразуменьня сілы і значэньня тае ці іншае нормы дагэтуль захоўвае сваю грозную біблейную сілу ў народаў, у якіх гістарычнае дазнаньне невялікае, а культурнае ўзгадаваньне не ўзмацавала нормы, як другое прыроды.

Гэта геніяльна паказаў расейскі раманіст Дастаеўскі ў сваім вядомым рамане пад гэтым самым загалоўкам.

Але згэтуль ясна, што гэная грозная старазаветная біблейная схэма прысваеньня нормы мэтадам санкцыі — ня толькі не унівэрсальна, а якраз наадварот: яна паступова занікае ў жыцьці нармальна разьвіваючыхся грамадзянстваў і замяняецца „новазаветнай“, абапертай на волі і пашане да норм. У меру ўзьвялічэньня запасу свайго ўласнага дазнаньня і прысваеньня чужога, сыстэма норм, якія рэгулююць усё духова-грамадзкае жыцьцё народу, стаецца сама сабой дадатна дзеючай сілай, як дасягнутае і замацаванае, усім відочнае з боку сваей цэннасьці, дабро.

Гэта і дасягаецца тым, што ў шырокім значэньні слова называецца узгадаваньнем, якое і прадстаўляе скарочаную, вольную ад

абмылак, блуканьняў і праступкаў — ад нарушэньняў норм, гісторыю разьвіцьця людзкасьці, каторае, як ужо сказана вышэй, ішло іменна дарогай гэтых нарушэньняў.

Ясна, што гэты ўзгадаваўчы мэтад прысваеньня норм шмат больш эканомны за біблейную схэму ўкараненьня апошніх.

У нармальным грамадзянстве пашана да нормаў узгадовываецца з дзіцячых гадоў верай у ўзгадавальніка, павагай Божага Слова, ростам душы і радасьцяй ад свабоднага падчыненьня нормам, „дазнаньнем у духу“, а не „дазнаньнем на карку“, — іх дадатнай праверкай на дзеле, як кажуць, „дадатнай санкцыяй“, — благаслаўленьнем і благадацьцю, якія даруюцца імі нашай духовай істоце.

Гэтыя нормы і прадстаўляюць тое, што можна назваць наагул ФОРМАЮ духовага жыцьця і духовае актыўнасьці чалавека. Не здарма (—і нам цяпер ясна, чаму!) найвялікшы грэцкі філёзаф, Арыстотэль, называў Бога „Найвышэйшай Формай“.

Гэта правільна знойдзеная, як-быццам прадказаная самым Божствам, форма, быццам ідэальная судзіна, і зьберагае нашу духовую энэргію ад марнатрацтва, кіруючы яе на праведныя, правільныя, супольныя для ўсіх людзей дарогі (—„мэтад“ і значыць па грэцку „агульная дарога“).

У гэтым-то і зьмяшчаецца той прынцып эканоміі, аб якім у нас ідзе гутарка.

Цяпер, калі мы з гэтага новага агульнага пункту гледжаньня Нормы глянем на нашы тры мэтады барацьбы з злом і на праблему запраўднага оптымізму, дык убачым, што толькі наш мэтад „эканамічна абаснаванае духовае актыўнасьці“ зьяўляецца нармальным.

Толькі гэты мэтад мы можам радзіць, як агульную і неабходную норму пастуланьня, толькі ён адзін павінен быць пакладзены ў аснову народнага ўзгадаваньня.

Ясна, што толькі гэты мэтад робіць як адзінокага чалавека, так і цэлы народ пэўным сябе і заўсягдышнім пераможцам у жыцьцёвай барацьбе, толькі ён дае ім бязьмежнае ўзвышэньне іх жыцьцёвага тыпу і, як вынік усяго гэтага, максімум стойкага, крытычна абаснаванага, оптымізму.

Хто прыходзе ў сьвет так-сказаць „на ўсё гатовае“, той будзе оптымістам, або пэсымістам, залежна ад таго, што прыгатаваў для яго прыпадак, доля. Але гэткі „догматычны оптымізм“—ня трывалы і звычайна лёгка пераходзе ў пэсымізм — ці то з прычыны няўдач, недасканаласьці сьвету, ці з прычыны перасычаньня яго дасканаласьцяй, яго дарма дастанымі цэннасьцямі... „Крытычны оптымізм“, „крытычны ідэалізм“, як называюць гэтае ўняцьце сусьвету, прыходзе ў сьвет дзеля таго, каб сваей духовай сілай дасканаліць яго, і сваю моц і трываласьць апірае не на тых цэннасьцях, якія зужывае,

а на тым тварэньні цэннасьцей, якое нясе з сабой, — на тэй творчай сіле, якую ён пачувае ў сабе, узрашчывае і дасканаліць, якое ў яго не забярэ ніякая моц на сьвеце.

Гэты наш мэтад, як з усяго вышэй сказанага вынікае, можа быць з поўным правам названы праўдзіва рэлігійным.

„Культура есть система благоговений“, вельмі ўдачна сказаў адзін з найбольш нармальных мысьліцеляў ненармальнага, насіўшага ў сабе Рэвалюцыю, Расейскага сьвету, Сяргей Булгакоў... Рэлігійная пашана ца ўсяе „Сыстэмы Норм“, да „Рэальнае Нармальнае Сьвядомасьці“, якая і ёсьць даступнае нашаму разуменьню і насьледаваньню Божства, ляжыць у аснове ўсіх запраўдных перамогаў і заваяваньняў людзкасьці.

Ясна, што рэвалюцыйны мэтад, пабудаваны на самай пачатнай, біблейнай схэме ўкараненьня нормы дарогай яе нарушэньня, ёсьць самы неэканомны, някультурны, ненармальны,—нерэлігійны.

Ясна, што ён грунтуецца на адсутнасьці ў народзе нармальна перамагаючае зло духовае актыўнасьці,—на пасыўнасьці і бязсільлі народу.

Бязьмежна нарастаючы ў такім блудным, ненармальным сьвеце і не ператваранае ў дабро, Зло набывае сілу стыхіі, ператвараецца ў нейкую вечную, нязьнішчальную катэгорыю, у запраўднага „Чарта“, які папраўдзі стаецца як-быццам дужэйшым за Бога ў гэтым сьвеце, засуджаным на пагібель.

Такі стан і такое „разьвіцьцё“ сусьвету прадстаўлена ў тым кірунку расейскае літэратуры, які йдзе ад Гогаля да Дастаеўскага і Андрэева і... да Рэвалюцыі...

Як ведама, Гогаль даслоўна памёр ад страху, ад бязсільля перад гэтым усясільным „Чартом“ расейскага сьвету...

Канчальнае самаруйнаваньне ненармальнага сьвету, вынікаючае з няздольнасьці яго ператварацца ў нармальны, з бязсільля і няўменьня змагацца з злом мэтадамі духовае актыўнасьці, і ёсьць тое, што называецца Рэвалюцыяй, дзеля чаго англійскі мысьліцель Спэнсэр прапануе ўжываць больш правільны тэрмін „діссолюцыя“.

Ясна, што ўзірацца на гэтае сьляпое Фатум блуднага сьвету, як на фэтыша, лічыць Рэвалюцыю наагул нейкім сьветлым божствам, а рэвалюцыйны мэтад — тым, што можа быць пакладзена ў аснову паступаньня людзей, як правіла, як норма, лічыць, што гэты мэтад можа быць распрацаваны ў цэлую праграму, у стройную тактыку таго ці іншага груповага, партыйнага аб'яднаньня ў грамадзянстве, якое мае сілу і ўменьне бароцца з злом мэтадам духовае актыўнасьці, якое ўжо ўзыйшло на дарогу нармальнага разьвіцьця,—ясна, што ўсё гэта — адна з тых фатальных абмылак ненармальнае сьвядомасьці, якія ня толькі магчымы, але і няўхільны ў ненармальным, засуджаным, крыючым у сваім улоньні Рэвалюцыю, сьвеце...

Пасьля Рэвалюцыі можна заўсёды давясьці, што яна была абсалютна неабходна і няўхільна, што ратаваць дадзены сьвет нельга ўжо было мэтадамі духовае актыўнасьці.

Але гэта — справа гісторыкаў.

А практычны, жывы, дасьпелы, маральна-актыўны дзеяч у такім сьвеце ня можа і ня мае права рашаць, што сіла зла ў ім ня можа быць пераможана сілаю дабра. Ен павінен верыць у праціўнае: ён ня мае права сам адракацца ад задачы ратаваньня гэтага сьвету.

Інакш ён браў-бы на сябе той суд, на які мае права толькі адзін Бог, стаючыся пры гэтым супрацоўнікам ня Бога ў гэтым сьвеце, а таго самага, толькі ад гэткае помачы яшчэ больш узмацаваўшагася, Чарта...

Як мы стараліся давясьці, для такога супрацоўніка Божага ў сьвеце ня можа, не павінна быць абсалютна непераможнага Зла!

Кожын аспэкт гэтага Зла можна ня толькі перамагчы, але і ператварыць у абсалютна бязспрэчнае дабро божскай актыўнасьцяй разумнае людзкае волі.

У сусьвеце істнуе толькі адно „абсалютнае зло“. „Радыкальнае зло“, паводле выражэньня Канта...

Гэта — „ленасьць волі“, як кажа Фіхтэ.

Гэтае радыкальнае зло — адсутнасьць у нас ня толькі сілы, але і жаданьня быць тварцамі самых сябе, свайго духа і свайго лёсу на сьвеце, — нашая неахвота быць супрацоўнікамі Бога ў сусьвеце...

Гэтае зло — нашае падчыненьне таму, што „бывае“, а ня вольнае падляганьне таму, што „павінна быць“, што гаворыць у-ва мне голас Бога — маё сумленьне.

Абсалютнае зло — гэта нашае рабства закону так-званае „натуральнае неабходнасьці“, нашае рабскае падляганьне векавітай „інэрцыі быту“, нязьменнаму кругавароту, бязвыхаднаму колу „ўстаноўленага ладу“, „адвечнай песьні“ несьвядомае прыроды.

Абсалютнае зло — гэта дабравольнае рабства чалавека і народу, падчыненьне ч у ж о й в о л і, Прыпадку, Лёсу, — тэй ці іншай н е м а е й, не с в а б о д н а прызнанай маім сумленьнем сіле, а вонкавай і затым заўсёды варожай і раскладаючай мой дух Сіле...

Народ, які ня ўмее і ня хоча быць вольным, ня шукае разьвіцьця, радасьці і шчасьця ў сваім уласным росьце і творчасьці, — такі народ і не заслугуе на тое, каб усё гэта атрымаць у жыцьці.

І такога народу няма што шкадаваць...

Ен станецца — і мусіць стацца — „навозам“ для другіх народаў, як некалі немцы казалі аб славянах...

13.

Гэтак апошнім практычным вывадам з усяго вышэй сказанага павінна быць цэлая сыстэма новага нацыянальнага ўзгадаваньня Беларускага народу.

Гэты вывад для Нямецкага народу зрабіў некалі Фіхтэ з сваей „Філязофіі свабоды“, з сваей новай навукі аб „малым“ і „вялікім“ „Я“—у часіну поўнага разгрому і паняволеньня Нямеччыны.

Фіхтэ паставіў нямецкаму грамадзянству, як заданьне, „аднова стварыць нацыю“ дарогай новага ўзгадаваньня.

Новае ўзгадаваньне павінна стацца запраўды ўсенародным.

Апошняе зьдзейсьніць у напалову-фэадальнай Нямеччыне таго часу было вельмі трудна; затое гэта лёгка і проста, як адзінае магчымае, для Беларусі, у якой увесь народ прадстаўляе бадай выключна сялянскую масу.

Як мы ўжо казалі, даўнейшая спайка, даўнейшыя сувязі, даўнейшая адзінасьць — пляменная, этнаграфічная – цяпер ужо недастатачны.

Проці новых мэтадаў падзелу трэба ўжыць новых мэтадаў аб'яднаньня—„у Духу“, у вялікім нацыянальным „Я“.

Прыватныя эгаізмы павінны быць ператвораны ў вышэйшыя інтарэсы самазахаваньня і самаразьвіцьця народу, як арганічнага цэлага.

Духовая актыўнасьць народу павінна быць паднята на вышэйшую па сваей сколькасьці і па сваей якасьці ступеню.

Новая барацьба вымагае і новае сьвядомасьці, новае асабістасьці, новага, больш моцнага і стойкага, жыцьцёвага тыпу.

Страшэнная небясьпека абвешчанае беларусам вайны „да поўнага зьніштажэньня“ вымагае ўсенароднага гэраізму.

Нас запытаюцца няверучыя: ці магчыма гэта барацьба пры такой няроўнасьці сіл? Зажадаюць, як малаверныя патрыярхі Бібліі, „знакоў ад Бога“, „залогаў перамогі“ — хаця-бы ў далёкай будучыні.

І Беларускі народ можа быць пэўным, што такіх залогаў і знакоў у Таго Бога, імем каторага адважаецца прамаўляць аўтар гэтых радкоў, — нялічанае множства!...

Аб гэтых залогах шмат ужо сказана вышэй.

Ня будзем тут давадзіць, што—ў нашы дні—дэмакратызм, народапраўства, нармальнае разьвіцьцё народных масаў — гэта-ж і ёсьць той „знак часу“, той неабходны варунак, без якога нямінуча гінуць блудныя дзяржавы, пабудаваныя на патаптаньні народных правоў і інтарэсаў. Мы толькі коратка пералічым тыя „залогі“, якія ў сваім часе знайшоў быў у Нямецкім народзе той самы Фіхтэ і выявіў іх у сваіх уславіўшыхся „Прамовах да Нямецкага народу“.

Галоўную падставу для нашага оптымізму і для нашае веры ў сьветлую будучыну Беларускага Нацыянальнага Адраджэньня мы,

падобна Фіхтэ, знойдзем у „нацыянальнай самабытнасьці“ Беларускага народу.

Беларускі народ, як гэтага і вымагае Фіхтэ, зьяўляецца іменна тым „пачатным народам“, „чыстым народам“, які пры ўсіх пераменах, пры ўсялякіх зносінах і зьмешываньні з другімі народамі заховывае свой „пачатны духовы уклад“.

Фіхтэ кажа, што істнуе адзін бязспрэчны знак дзеля разьвязаньня пытаньня аб тым, ці дадзены народ—духова самабытны.

Гэта — самабытнасьць мовы.

Калі Беларускі народ гаворыць самабытнай мовай, дык у яго і ёсьць усе ўнутраныя варункі дзеля маральнага адражэньня дарогай новага ўзгадаваньня.

І аўтар гэтых радкоў, філялёг — славіст, можа з поўным правам паўтарыць, mutato mutando, сьледам за Фіхтэ яго вядомую формулу „залогу перамогі“:

„БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЬВЕДЧЫЦЬ ЗА БЕЛАРУСКІ НАРОД“.

Гэтае пачуцьцё духовае самабытнасьці і яго маральнае абснаваньне духова-працоўнай, сьвядома-творчай актыўнасьцяй Беларускага народу і павінна быць пакладзена ў аснову новага ўсенароднага нацыянальнага ўзгадаваньня.

Стварэньне такое народнае школы дзеля ўзгадаваньня і сфармаваньня Беларускага народу—вось першая задача для беларускага грамадзянства.

І гэта магчыма — павінна быць і будзе магчыма! — незалежна ад таго, які ўрад ці якое гаспадарства, — сваё „самаўладзтва“, ці яшчэ горшае зло: чужая ўлада, — будзе панаваць над нашым народам.

Гэта затым, што, як казаў і Фіхтэ, знаходзячыся пад францускай окупацыяй, „школа пераносіць самастойнасьць народу ў другую жыцьцёвую сфэру, незалежную ад урадовае ўлады і палітычнае барацьбы: у сфэру грамадзкае самадзейнасьці“.

І можам сьмела сказаць, што тое, што было магчыма і было жывым дамаганьнем маральнае сьвядомасьці ў Эўропе больш за СТО гадоў таму назад, тое — не сягоньня, дык заўтра, — станецца магчымым і зьдзейсьніцца пад націскам новае сілы дэмакратычнага духа сучаснасьці нават у Польшчы п. п. Гломбіньскага і Вітаса!..

Беларусы перш за ўсё і дамагаюцца ад польскае ўлады гэтае „незалежнасьці нацыянальна-грамадзкае самадзейнасьці“, — таго, што цяпер мае назоў „культурна-нацыянальнае аўтаноміі“.

Рэалізоўвацца гэта пачне ў меру таго, як паваенная барбарызацыя эўрапэйскага грамадзянства, гэткая сільная і ў Польшчы, будзе занікаць і зжывацца, а з другога боку будзе расьці і ўзмацовывацца нацыянальная сьвядомасьць і жывая энэргія Беларускага народу, арганізаванае дамаганьне беларускаго грамадзянства.

Тое, чаго, апіраючыся на сваю фактычную сілу і на „турэцкае“ паняцьце аб сваім неабмяжованым „сувэрэнітэце“, сучасныя паны палажэньня не дадуць беларускаму грамадзянству сягоньня,—тое заўтра будзе „заваёвана“ самымі мірнымі, нармальнымі мэтадамі нашае непераможнае духовае актыўнасьці.

Такая нармальная школа з найвялікшай для абедзьвюх старон карысьцяй разьвяжа гэткае балючае з прычыны ўжываньня імі „ненармальных“ — „рэвалюцыйных“ мэтадаў пытаньне аб таквзванай „ляяльнасьці“...

Маючы на ўвеце толькі і выключна фізычнае і душэўнае здароўе беларускага дзіцяці, разьвіцьцё яго асабістасьці, узвышэньне ў ім яго працоўнае актыўнасьці, узвышэньне яго цэннасьці для грамадзянства і гаспадарства — ўсё роўна, якога, — такая нармальная школа павінна будзе — дзеля пэдагагічнае неабходнасьці — выключыць з свайго арсэналу ўсялякае палітычнае аружжа, адкінуць усе атручаючыя гэтае здароўе „ад'ёмныя мэтады“ барацьбы з злом палітычнага паняволеньня, а ўсю сілу ўзгадаваўчага ўплыву сканцэнтраваць на дадатных мэтадах, што робяць беларуса больш дасканалым чалавекам, больш неабходным дзеячом, здольным перамагаць зло акружаючага яго сьвету дарогайператвараньня яго ў дабро.

І няхай тады, калі мінецца барбарызованы стан эўрапэйскага грамадзянства, — няхай тады Польшча – вустамі свайго першага міністра – паўторыць перад усім сьветам, што ей не патрэбна гэнае дабро, творанае ў яе межах трыма мільёнамі яе грамадзян, што для Польскага гаспадарства ўсё роўна, „злая, ці добрая воля“ кіруе трацінай насяленьня яго, як гэта нядаўна сказаў цяперашні прэм'ер Вітас!...

Ведама, гэтым Польшча вынесла-бы сьмяротны прыгавор, толькі не Беларусі, а самай сабе...

А пытаньне аб выпаўненьні гэтага прыгавору было-бы толькі справай часу...

Беларускі народ павінен толькі — цераз пасрэдніцтва сваей новай нацыянальнай інтэлігенцыі—прысвоіць сабе тую вечную праўду, што няма такога зла, якое было-б дужэй за дабро, — і чым дужэй і страшней зло, чым цяжэйшыя акружаючыя нас вонкавыя абставіны жыцьця, тым вялікшую сілу перамагаючае гэтае зло духовае актыўнасьці павінны мы разьвіць у сабе, тым мацней і цясьней павінны мы спаяцца ў непераможны, як для вонкавага, так і для ўнутранага зла, нацыянальны арганізм.

Чародным аспэктам сусьветнага Зла, што паўстала перад заходня-беларускім сьветам у Польшчы з усей сваей сілай гвалту і спакусы, зьяўляецца дэнацыяналізацыя.

Дэнацыяналізацыя і ёсьць расклад і руйнаваньне вялікага нацыянальнага „Я“, у жывой арганічнай адзінасьці якога, як мы вышэй выясьнілі, толькі і магчымы далейшы нармальны рост і разьвіцьцё як кожнага асобнага беларуса, так і ўсяго Беларускага народу ў цэлым.

Дэнацыяналізацыя, замест жывога разьвіцьця народнае душы, дае прышчэпленую на жывым карані народу, у якога зрэзана, як у дрэва, яго духовая карона — верхавіна, „плоскую і мёртвую гісторыю чужога разьвіцьця“, як выразіўся Фіхтэ.

У выніку гэтага з часам заміраe і самы той карэнь...

Заміраe ўся свая, кроўна-прыражоная „жывая чуцьцёвая абразнасьць“ жывое мовы, адбіцьцё і выражэньне таксама жывога духа...

Але ня робіцца пры гэтым жывою і чужая мова, прынамся ніколі яна не стаецца настолькі жывою, каб далей магла самастойна разьвівацца.

Жывая мова — гэта прадоўжаньне жывое прыроды чалавека, тае яго пачатнае сілы, што творыць сябе з самае сябе, — жывы мост для народу ад яго прыроды — цераз народную душу — ў вышэйшыя краіны Духа.

„Розум можна мець пры якой-хоч мове, — кажа Фіхтэ, — але чулую (творчую) душу — толькі пры жывой мове“.

Спакушаны „розум“ можа нават намовіць да здрады мовы і народнага духа. „Чулая душа“ — ніколі!.. Вось чаму паэт і жанчына — найлепш пераховываюць „чулую душу“ народу, зьяўляюцца найвярнейшымі вартаўнікамі скарбаў жывое народнае мовы...

„Muttersprache“ — ня толькі мова маткі дзіцяці, але мова Маткі народу — Маткі-Зямлі, Вялікае Маткі-Прыроды...

Жывая мова — і толькі яна — ёсьць тая асярэдзіна, у якой родзяцца жывыя абразы, што першы раз сьвятлом сваім адкрываюць перад сьвядомасьцяй чалавека акружаючы яго і дагэтуль ахутаны цемрай сьвет...

Гэтыя абразы жывое мовы — той пачатны, праўдзіва-прыродны матэрыял усяго нашага жыцьця, далейшая перапрацоўка якога і прадстаўляе ўвесь зьмест нашае духовае дзеяльнасьці.

Жывымі міфамі нявыдуманых, непазычаных, а створаных „паэзіяй“ самае прыроды ў чалавеку, слоў жывая мова зьвязуе нашу сьвядомасьць з найглыбейшымі крыніцамі будаўніцтва сусьвету, радніць з самым Богам-Айцом—Прыродай.

Дзеля гэтага жывая мова дае народу сьвядомасьць яго першатворнае запраўднасьці ў сусьвеце, яго праўдзівага сыноўства божага, — дае непарушную апору ў нетрах самае прыроды, зьяўляецца запраўды найлепшым залогам магчымасьці адраджэньня і далейшага бязьмежнага духовага разьвіцьця народу.

Жывая мова творыць і першую і наймацнейшую сувязь, што злучае народ у адзіным жывым цэлым. Гэтая сувязь — аснова ўсіх сувязей і спаек, што творацца ў далейшым разьвіцьці і аб'яднаньні народу, як вынік яго многаабразнай дзеяльнасьці і барацьбы за сваю індывідуальнасьць,—сувязей маральных, эканамічных, палітычных, нацыянальна-дзяржаўных...

Моц гэтае першаасновы, гэтае першае спайкі, забясьпечыць народу яго самастойную вольную будучыню.

Гэтае пачуцьцё, гэтае ўсьведамленьне сваей запраўднай духова-прыроднай самабытнасьці будуць для народу і новай нявычарпанай крыніцай сьветлага оптымізму, які здабывае непарушна-крытычнае абаснаваньне, калі толькі гэтае пачуцьцё і гэтая сьвядомасьць ператвараюцца ў цьвёрдую маральную волю разьвіваць гэты найцаньнейшы ў сьвеце, дадзены Богам, скарб самабытнасьці — да найвышэйшых ступеняў духовае актыўнасьці.

Дзяржыся-ж за свё роднае карэньне, Беларускі народзе! — „Бо на гэтым камяні збудуе для цябе Бог Царкву Сваю, і вароты пякельныя не перамогуць яе!...“

Amen! Amen!

Суліма.

Вільня, жнівень 1923 г.

Сонцу узгорнаму...

Сонцу узгорнаму, што сьвеціць кожнаму,
Месяцу блуднаму, ў загадках труднаму,
Гвездкам нябесным
Байкі пішу.

Душы збалелай, з мук ашалелай,
Духаві цёмнаму, ад веку соннаму,
Цела крывага
Путы крышу.

Музе пудлівай, сумам шчасьлівай,
Ледзь пазнаванай, неадгаданай,
Сэрцу пламеннаму
Песьні нясу.

Айчыны мілай...

Айчыны мілай зрок на сабе чую,
Куды ні пойду з самлелай душою;
Айчыны сьлёзнай праклёны лічу я:
Ратунку кліча — „Ратуйце з разбою!“

І над Айчынай і над сабой плачу,
Што памагчы Ей — я хворы, бязсільны,
Што словы горкі надарма я трачу:
З душ нашых вее холад замагільны...

Зрок мой дарэмна шукае выбаўцы:
Ня віджу сільных між браці паганай, —
І не чакаю з рук божага Даўцы
Ужо збаўленьня з долі апляванай.

І толькі ў самым бяздоньні нявери
Іскра надзеі у попелі тлее:
Іскра надзеі, што рана бяз меры
Долі народнай душы разагрэе.

Іскра бязвольна пажарышчам стане,
Аж твар схаваюць нябесныя зоры,
І дух народны адважна паўстане:
Раўняці будзе даліны і горы!

Будаваць будзе на зломах Айчыну
Рукой магутнай з агнём Промэтэя,
А сам, як згіне, дасьць тастамант сыну,
Каб не змалела Айчыны ідэя...

Спавіў мне сэрца жаль...

Спавіў мне сэрца жаль
На восень жоўтую;
Зрок заглыбіўся ў даль,
Жальбой гаротную:
Жаль па цудоўным сьне,
Жаль па маей вясьне...

Спавіў мне сэрца жаль
У зімку белую
І не забіў амаль
Душу збалелую:
Па сьветлых летка днях,
Па цудных ночы снах...

Спавіў мне сэрца жаль
Чароўнаю вясной;
Чырвоны, як караль,
Спламеніўся дух мой:
Па восені ўздыхаў
І жаласьцю згараў...

Спавіў мне сэрца жаль
У летнюю пару:
Між райскіх жыта хваль
Пачуў я, што умру:
І плачу вось, нямы,
За зоркамі зімы...

Каз. Сваяк.

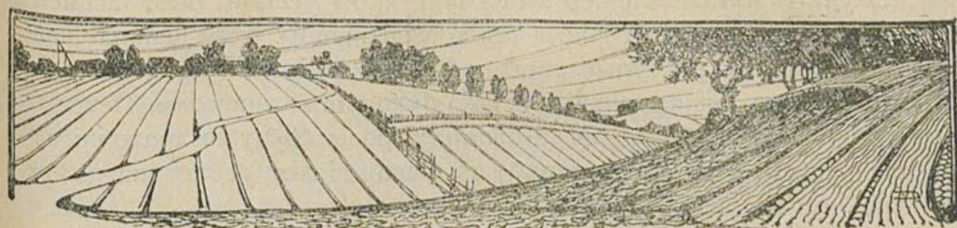

Хомчын канец.

*(З апавяданьня „За што?“ *)*

Вазьмі, маці, пяску жменю,
Пасей, маці, на каменю;
Як прыжджэшся пяску усходу,
Тады верне сын з паходу.
Народная паэзія.

Вайна засьпела раптам: каго ў полі, каго на сенажаці,—і адгукнуліся на страшную навіну неяк лёгкадумна і весёла. Запасьнікі пакідалі косы, цалюткі вечар пілі і елі, быццам у вялікае сьвята, гаманілі дужа многа і абы-што, і ўсё з адбіткам незразумелай хваравітасьці, як у трасцы.

А рана-раненька па ўсіх дарогах пацягнуліся гаманлівыя ці нямыя падводы з мужчынамі й бабамі на зборніцу ў горад.

Далей была зіма, наборы некрутаў і запасных за новыя гады, надыйшла вясна, другое лета, — і здавалася, канца гэтай нудзе ня будзе...

Людзей паменшала, дзеўкі пасмутнелі бяз хлопцаў і вясёлых кірмашоў, старыя-ж сталі раздражнёныя і цераз сілу ўзьдзержаныя, як слова перад споведзьдзю ў вялікі пост.

Тужлівасьць і нуда запанавалі ў хатах. Зацяглая і нерашоная вайна як хмара павісла кожнаму ўваччу, і пад яе шэраю заслонкаю не хапала даўнейшага сонейка і вясёлых яго кос.

Не давала рады прысіленая пабожнасьць дзядоў і бабулек. У царкве было пуста на мужчынскай правай палавіцы і засмучона на дзявочай, левай. Не карціла цяпер і дзеўкам хадзіць сюды: там цяпер кожнае сьвята адпраўлялі заздароўныя малебны, а часам, і ўсё часьцей,—і панахвіды.

Дзяўчатам прыямней стала хадзіць у воласьць і на пошту, дзе было можна хоць што-небудзь пачуць аб іхных судольніках даўнейшага шчасьлівага жыцьця.

---

*) Некаторыя разьдзелы гэтага апавяданьня друкаваліся у віленскіх беларускіх газэтах за 1922—23 г.г.

Дзяўчаты мяталіся цяпер з пісьмамі, якбы ўсе яны былі пісьменныя... Але што раз то горшыя прыходзілі навіны: гарадчаніна Хвядоса, што некалісь разбурыў торг у Малкі, забіла ля арматы сваім заскепленым пры зараджаньні і тут-жа бухнуўшым знарадам; Петраку троху пашчасьціла, бо трапіў у палон здаровы (Аўдулю дражнілі векавухаю); пра многіх-жа хлапцоў ня было ніякіх вестак па цэлых месяцах—мусіць, яны былі ўжо забітыя.

Хомка цяпер рупліва спраўляў усю гаспадарскую работу: за сябе, за Петрака і за старога, хварэўшага на бязуважнасьць да ўсяго на сьвеце. Як забралі адзінага сына, стары махнуў на ўсё рукою, ня дбаў аб гаспадарцы і здаўся на батрака. І Хомка чуў павіннасьць даглядзіць усё чыста, як сваё. Ен цяпер што дзень насіў тыя старыя Петраковы боты, у якіх так нешчасьліва быў на кірмашы з Петраком, а ў сьвяты прыбіраўся ў суконную салдацкую гімнасьцёрку, якую пакінуў Петракоў браценьнік, калі прыяжджаў дамоў з шпіталю.

Яшчэ два гады аставалася да Хомчынага году, як вось аднойчы ўвечары прыйшоў к гаспадару ўстрывожаны, аж пахудзеўшы бацька і сказаў, што і Хомку запісалі.

Усе людзі наракалі на парадкі ў воласьці: як можна гэтак памыліцца, каб запісаць хлапца раней за два наборы? Усе казалі, каб Юрка сам схадзіў у воласьць.

— Як-жа-ж так? Яны самі павінны агледзіцца, — нашто-ж яны вучоныя?—жаліўся Юрка, цягнуў-цягнуў і ткі сабраўся неяк у воласьць. Там ён меў з „глаўным" пісарам такую гутарку:

— Усе ведаюць, пане пісар,—з не яго мяккасьцю і ўпросьлівасьцю казаў Юрка,—усе ведаюць, калі арадзіўся мой сын Хомка: на яго-ж хрэсьбінах яшчэ апрогся з перапою дзед яго, а мой бацька, хай сьвят ляжыць...

— Ах, што мне да хрэсьбін і да дзеда?—адганяўся, як ад мухі, лысы пісар;—ну, дзе-ж ты быў дагэтуль? Памецціў бацюшка пад 1896 годам, дык што я вінават? Трэ' было яму казаць! Во са сьпіскамі ня ўпраўлюся, бадай яно трыкраты сацьмела на чыстым полі... Адкасьніцеся вы дзеля бога ад мае галавы! Ня лезьце ў канцылярыю, чакайце ў зборнай!—крычэў ён на ўсіх мужчын і баб разам.

Так паповая памылка засталася памылкаю і ў пісара.

Калі Хомка пакідаў гаспадара, каб дні са два пажыць у бацькі, стары адпускаў яго ня горш, як некалісь выпраўляў свайго сына Петрака.

Увесь час ён, бедны, схіляўся к подалу даўгой кашулі абціраць вочы. Даў батраку срэбны рубель, пацалаваўся і зараз маўкліва паплёўся на гумно трэсьці салому. Безгаловая малеча дапільнавала дзеда, як ён там няма ведама і з кім брахаўся, крычэў, як баба, біў саху мятлою. Малеча кінулася ад гумна ўцякаць, каб з радасьцю пераказаць

у хатах, што дзед, мусіць, зьдзяцініўся. Але маткі не патуралі іх анвінам, прыстрашылі іх матузамі і самі невясёлыя маўчалі.

Два дні прагуляў Хомка ў сваёй хаце. Матка спрагла яму яешанку, наўмысьля для яго, і Хомцы было надта сорамна, што яму такая чэсьць. Ен падзяліў яешанку на сем роўных частак: як сабе, так і бацьком, і меншым брацішкам і сястрычкам. Пакаштаваў і сваю частку аддаў малой Тацянцы.

Начаваў ён у сяньніцы, на сьвежым сене, пад бацькавым кажухом.

Увечары надвор'е стала хмарыцца; курыўся і пыліў брызок.

Хомцы ня спалася. Дождж шуршэў на страсе, зрэдку пыхала нядужая бліскаўка, і шугаў рабінаю вецер. Вада сьцякала цурочкамі і бурбоніла ў падстаўленую маткаю пад рог страхі даёнку. І Хомка слухаў,—слухаў і думаў.

Ен меўся абмеркаваць усё з усіх бакоў, усё ўцяміць, што і як... І сам ня ведаў, жаль яму, ці не?

І толькі лезьлі ў галаву ўспаміны, як раней здалося-б раем у такую хлюпу ня весьці гаспадаровых коні на нашлег у поле, а ляжаць пад пакрышкаю на сухім сянцы, акутаўшыся цёплым кажухом, і пад гоман дажджавых капак думаць, што наша доля яшчэ ня дужа дрэнная.

І вось ён у бацькоў; дзеля яго праглі яешню, як дзеля дарослага, і паўнапраўнага; ён слухаець сабе спакойна, лежачы ў сухім, як ідзець дождж... Але даўнейшай радасьці і здаваленьня зусім няма,

Ен апранецца ў прыгожую „форму", што дня, як кажуць, будзе есьці любовае мяса, пазнаець вялікія гарады, шмат усякіх паноў з іх штукамі, увідзіць зялезную дарогу і электрычнасьць. І нейкае „усё роўна" ахоплівае думку аб сваім хатнім, дарагім і любым, ды як падумаць—жалкім і ўбогім. „Усё роўна" зьвязана і з будучынай—невядомай, страшной, а цяпер неяк і мала ўжо цікаўнай.

Калі-ж Хомку выпраўлялі, надвор'е і дарога папсаваліся ўканец, было гразка і сьцюдзёна. З неба па чароду то лілося, як з вядра, то сыпаўся брызок, дробненькі, як пыл. — „На добрую долю вяшчуе",— сказаў нехта аб пагодзе Хомчынай матцы, але матка яшчэ болей засмуцілася.

А за гаем, ужо на розстанях, сустрэлі мокрага вучыцеля. Заставіліся. І ўчыцель цалаваўся з усімі хлопцамі і Хомкам. Ен упусьціў заплаканыя непагадзьдзю акуляры з рук у лужу, і Хомка падняў іх яму. Усе глядзелі сяньня ўбок, і ўчыцель глядзеў так сама ўбок, міма Хомчыных вачэй. Можа ад жалю, а можа дзеля свае няўзоркасьці.

Паехалі. Пабрыў у школу вучыцель, паставіўшы каўнер ад дожджу, а яны паехалі.

Домна галасіла на цэлае Асмолава, і гэтае матчына выцьцё гучэла Хомцы ўвушшу, як нешта непатрэбнае і прыкрае, да самага го-

раду. Не выхадзілі з галавы і Нупрэіхіны словы: „І Хомачку бяруць —саўсім пісклёнка. Ці здолееоць ён стрэльбу, бедненькі, насіць“...

Казарма і вучоба заглушылі тое выцьцё і тыя словы. Ат, што! Тут-жа было ў сто разоў горш, чымся ў батракох. Кормяць горш, як гаспадар Курту, заўсёды нечага ня хопіць: порцыі, ці кашы. Спаць хочацца нязвычайна. Цела ныець і сьвярбіць, якбы што па ім глабаецца. Палаці, або нары—нязручныя і брудныя. Цесна,—у невялічкім байраку дзьвесьце з гакам чалавек.—„Восьмая рота, літара Б. байрак № 29“,—мармочаць сабе Хомка. Асмолава—як сон. Ня йменца веры, што было яно ў яго жыцьці. Яно балюча прыходзіць у галаву толькі тады, калі заможныя таварышы адзержываюць з дому грошы і пасылкі. Хомка нікому ня шлець пісьмаў, і яму ніхто ня шлець. Шыбка пісаць ён ня ўмее, а лежачы на палацях, упоцемку, пісаць дужа нязручна і марудная справа.

І думак не зьбярэш, калі навокала гыркаюць: ня так сеў, ня так крутнууся, ня так адказаў. А гэтая жудасная „русчызна“, гэтыя штомінутныя зьняважаньні маткі—крояць сэрца. Здавалася, ніхто не разумее, не спачуваець. Аднак, нешта раз, навабранец другога ўзводу, нязграбны, сутулаваты і ў рабацьці, жыд з Дуброўны, што некалі прыяжджаў у Асмолава скупліваць яйцы і баравікі, екатліва закрычэў у вадказ аддзялённаму: „Мая маці ня сучка!“—загуў і выскачыў нечага са строю. Хомка ўцяміў, што ён не адзінокі ў сваіх думках. Хлопчык—прапаршчык, сам ужо заўчоны на тую „русчызну“, пры гэткім выпадку пачырванеў і засумяціўся, а Хомка здаволена зразумеў, на чыёй старане праўда.

Дні здаваліся тыднямі, тыдні месяцамі, а калі адбілі ў полк тэлеграму з Рыгі, здавалася, працёк адзін дзень, даўжынны, але парожні. Хомка з таварышамі ўзрадаваўся, што паедуць на пазіцыю, жахліва выяўляючы казармнае жыцьцё ў працягу трох год, як мелася да вайны. Увечары ішлі яны ў навенькіх, пахнючых дзёгцем ботах, у шынэлях, з пахам молі ці бальніцы, ішлі з песьняю па мокрай, брукаванай вуліцы, і было надта дзіўна, што вуліца маець звычайны выгляд, снуюцца экіпажы і хапаюцца пешаходы, як быццам-то маршавая рота на пагулянцы, а ня йдзець на вайну. Усю ноч гармідэрылі на вакзале, а ў золак пад іграньне палкавога аркестру цягнік пайшоў. Камандзерша ў лайкавых пяршчатачках махала беленькай насатачкай; нейкая цётка ў стаптаных ачкурох, прыпаўшы на плячо зьбялелай маладухі, раўла і смаркалася, а з цяплушкі няслося „вура“, шматкі прыпевак і зык гармоніка. Міналася спусьцелае поле і голыя гайкі, і мільгалі на спатканьне тэлеграфныя стаўпы. Міма надта аддеглых хатак плылі бліжэйшыя прадметы, зважаючы на сябе пагляд Хомкі.

На трэці дзень прыехалі на глухую пляцформу з незразумелым назовам і чаранковымі дахамі будынкаў (а ці-то Варшлеген, а ці-то

Шлегахван). Вёрст пяць ішлі па шасé да баронскай мызы, гдзе знаходзіўся штаб корпусу. Там пасілкаваліся. Выходзіў корпусны і нешта прамаўляў, кусаючы канцы жоўкласівых вусаў. Потым ізноў пацягнуліся, і ноч адбылася ў дарозе сярод невядомай пушчы. Зьбіваліся ў калдобінах, зьяжджалі па коўзкіх убочынах дарогі ў канаву. Там-сям у лесе цьмелі чырвовыя вогнішчы, акамянелі прыкручаныя музьдзечкамі да дрэў казачыя конікі, цямнеліся фурманкі, кухні. Хомка зьнямогся і ледзь пераступаў нагамі. На прывалах ён валіўся на памоклае лісьце, як забіты, і каб ня ласкава-насьмешлівы покрык і лёгкі высьпятак таварышоў, ён-бы ня ўзьняўся. Хомка меўся абмяркаваць усё. З усіх бакоў, усё ўцяміць, што і як, што і як, жаль яму, ці не? І толькі лезьлі ў галаву ўспаміны, здавалася раем, як некалі ляжаў на начлезе пад густою елкаю, калі буйны дождж шамацеў у яе лапах... Цяпер хатыль і амуніцыя да нуднай болі гнялі яго. Халадок раньня крыху ўзбадрыў. Разьвіднелася. У шэрай імгле паветра чулася глухое, дрышачае гудзеньне матора.—„Аэраплян! Аэраплян!“ пракінулася па радох. Задраліся галовы.—„У хлябу і то каланіца носіць“.—правурчэў нехта. Хомка насілу злавіў у небе мецінку самалёта і падумаў: „Во падзівіліся-б асмолаўскія бабы і дзеўкі на такую штучку, —ня далі-б веры“. Пад абед дайшлі да штабу палку, дзе іх абглядзіў палкоўнік, павіншаваў, што нарэшце дабраліся да яго, і прамовіў сур'ёзна: „Ну, хлопцы, пакуль у нас заціш, а зараз, зараз будзе *гарачая справа*, прывыкайце!“

„*Гарачая страва*“ (як зьіначылі іхныя базыкалы) паднёс вораг таго-ж вечару. Яшчэ людзі не агледзіліся ў вакопах і бліндажах, начальства ня ведала іхных іменьняў. Толькі Шпака прымеціў фэльдфэбэль, зьвярнуўшы ўвагу на яго маленскі выгляд і папытаўся: „Ты з хахлоў?“

— „Не“ –адвесьціў высіленым голасам Хомка на інтымнасьць начальства і меў ад узводнага дакор, што трэба казаць: „*Никакъ нѣтъ*!“— і не забывацца на вайсковую навуку. Рыхтаваўся дадаць: „Магілеўські“, ды яны ўжо пакінулі яго.

З налязаньнем цямноты затукалі нейдзе з бакоў кулямёты і пачалі бухаць нашыя і праціўніцкія батарэі. Загудзела ў паветры; першая граната з глушачым трэскам разарвалася ў драцяной загарадзі, раскідаўшы подалек камы зямлі. У Хомкі затыхала сэрца, і ён машынальна прысеў і прытуліўся ля байніцы.—„Нічога, нічога, браткі!“—казаў з мімавольнай пярэрвай у голасе зьбялелы ротны, — пойдзем у атаку, ня пужацца, дасьць Бог, прывыкнеце... Нічога, нічога!“ Чорнабароды туляк вурчаў, як ён пашоў: „Табе нічога, нічога, як у цябе ў Расеі, можа, маёнтак ёсьць, а ў мяне—што? Галодная баба і пяцёра малых дзяцей“. Ніхто не падтрымаў тульскага, ніхто не агудзіў, а ўзводны зусім ня ўзлуваўся, а толькі буркнуў: „А, брэшаш, ня знаючы: наш ротны з мужыкоў“. — „Па вайне паражуць зямлі“ — ска-

заў другі... — „Нарэжуць тры аршыны, мо' яшчэ сяньня“—не замаўкаў тульскі, адварачываючы ўвагу ад страшэннай кананады.

Яшчэ некалькі знарадаў, адзін за адным, вухнуліся блізка за акопамі. Хомка адхіснуўся ў куток і зрабіў крыж, трасучыся ў гнятучым чаканьні.

З глухім гулам ляціць яшчэ. І на момант раптам усё змоўкла. „Міма, міма!“—здавалася ў вушшу. А грымотны крэх захістаў бярозы і зямлю, задрыжэлі і пасыпаліcь зямлёю акопы, калаціліся і тыхалі рукі й ногі, а тады зьнямелі. Хомка прыжмаўся, затуліўся, але нешта балюча таўханула яго ў жывот. „Камень ці палка адскочыла“ —памысьліў, схапіўся пальцам: аж кроў. Укінула ў пот і замлявіла, бажалася вады. Прамільгнуў аблік мацеры, Ганначкі, завіляла хвастом прад самым носам Курта. Ен патрапіў у глыбокі сумёт, праваліўся ў сьнег—і ўсё глыбей. А байбус-гарадчанін шпурляець і шпурляець у яго больнымі крамянымі сьнежкамі.—„Ды за што-ж?“—трудна выгаварыць языком, і са сьлязамі крыўды, глыбокай і крыючай душу, нячутна і самому сабе патыецца Хомка шэптам.

— „За што?“—Жах абняў хлопчыка, і ён валіцца на скрозьдоньне глыбей і глыбей. Высока, Бог ведае, гдзе крычыць на краю фэльдфэбэль: „Насілкі!“

— Нашто тут насілкі? — кажаць ротны: — ён забіт. Падбірайце толькі раненых.

У чорнай імгле блішчаць, яскрацца гострыя іголкі, тупеюць, зьнікаюць і зьліваюцца ў нішто...

М. Гарэцкі.

Народ і дзяржава *).

З таго мамэнту, як беларуская сялянская маса, яшчэ нядаўна зусім нацыянальна і сацыяльна несьвядомая, моцным голасам зажадала для сябе ня толькі нацыянальных, але і палітычных правоў,—як гэтая, датуль аморфная, многаміліённая грамада людзей, раскінутых на вялізарным абшары, пачула сябе суцэльным, адзіным народам і, як такі, пачала іграць болей-меней самастойную ролю ў жыцьці Усходняе Эўропы, — так-званае „беларускае пытаньне“ з межаў культурна-нацыянальнае праблемы выйшла на грунт палітычна-дзяржаўны. І сярод беларускага грамадзянства пачалося шуканьне тэй формы палітычнага істнаваньня, у якой інтарэсы беларускага народу маглі-бы быць найлепш забясьпечаны. Аўтанамізм—фэдэралізм—незалежнасьць — вось этапы, праз якія праходзіла беларуская грамадзкая думка. І кожная з гэтых форм—у залежнасьці ад агульных абставінаў—здабывала ці губляла сваіх прыхільнікаў, якія пераважна і разьвязывалі пытаньне аб палітычным істнаваньні беларускага народу з пагляду бягучага мамэнту.

Мы пастараемся падыйсьці да разьвязкі гэтага пытаньня прынцыпова, пастараемся выясьніць наагул тыя адносіны, якія нармальна павінны істнаваць і істнуюць паміж народам і дзяржавай, разумеючы пад словам дзяржава як сваю, нацыянальную, так і чужую, пад уладай якое той ці іншы народ знаходзіцца. Дзеля гэтага трэба перад усім знайсьці ясны адказ на пытаньне: **што такое народ?**

У звычайнай гутарцы словам „народ“ мы называем самыя рознародныя згуртаваньні людзей: народам называем старавечных грэкаў і сучасных палякоў, цыганоў і немцаў, жыдоў з біблейных часоў і тых жыдоў, што цяперака жывуць распыленыя па ўсенькім сьвеце, — хаця ў кожным з пералічаных прыкладаў зьмест ужытага назову „народ“ — зусім іншы. Вынікае гэта з таго, што народ, наагул, не прадстаўляе нязьменнага прыроднага зьявішча, а ёсьць гістарычна-сацыяльнае згуртаваньне, зьменнае, як і ўсё грамадзкае жыцьцё.

Разгледзім тыя азначэньні паняцьця народу, якія даваліся яму ў розныя часы ў залежнасьці ад таго, што прыймалася за істотную об'ектыўную адзнаку народу.

Гэтак некалі думалі, што істотнай об'ектыўнай адзнакай народу зьяўляецца супольнасьць пляменнага паходжаньня. Але гэтаму пя-

*) Гэтая праца была прачытана аутарам яе, як публічны рэфэрат, у 1918 годзе і цяпер перапрацована ім для „Зах. Бел.“. — *Рэд.*

рэчаць факты: бо, прыкладам, народ італьянскі — гэта вынік этнічнага зьліцьця этрускаў, галаў, лацінян, рымлян, грэкаў, германцаў і сарацэнаў, а французы — гэта мешаніна тых-жа рымлян і галаў, цэльтаў, германцаў і ібэрыйцаў.

Найчасьцей за істотную адзнаку народу прымаюць мову яго' а такжа супольнасьць займанае тэрыторыі. Гэтак, ужо ў 1775 годзе de Felice у другім выданьні Вялікае Францускае Энцыкляпэдыі пад словам „nation" разумее згуртаваньне людзей, што жывуць на супольнай тэрыторыі і гавораць супольнай мовай; а цераз сто гадоў — у 1874 годзе—статыстычны кангрэс у Пецярбурзе пастанавіў азначаць нацыянальнасьць паводле мовы штодзеннага ўжытку (langue parlée — Umgangssprache). Тымчасам і тут факты пярэчаць тэорыі: істнуюць народы, якія, апрача супольнасьці мовы, нічога больш ня маюць між сабой супольнага, як, прыкладам, французы і бэльгійцы, англійцы і амэрыканцы, данцы і нарвэжцы, або нават зьяўляюцца самымі непрымірымымі ворагамі адзін аднаму, як англійцы і ірляндцы: абодва народы гавораць па англійску, але ірляндцы — ў тэй-жа англійскай мове — пяюць у „Песьні аб зялёным Эрыне", што яны і англійцы — народы рознае расы, і ніякім цудам — да сканчэньня сьвету — ірляндзкае сэрца ня злучыцца з англійскім... Урэшце, істнуюць народы, што ўжываюць некалькі моваў, як бэльгійцы і швайцарцы, але прадстаўляюць адзін народ.

Тым больш ня можа быць адзнакай народу яго рэлігія. Хаця быў час, калі рэлігія была асновай культуры, пранікаючы ў масы і запускаючы карані ў цёмную і паняволеную душу народную, — хаця і цяпер асаблівасьці рэлігійнае культуры адбіваюцца на характары нацыянальнае культуры,— аднак, мы ведаем лішне многа народаў, зусім розных паміма супольнасьці рэлігіі, і лішне многа вызнаўцаў розных рэлігій сярод сыноў аднаго народу, каб можна было прызнаць рэлігію істотнай адзнакай паняцьця народу.

Як у старадаўныя часы, так і ў часе сярэднявечча вытварыўся быў пагляд, які разумеў народ толькі ў сувязі з дзяржавай, ці ў дзяржаве. Тварцы Вялікае Францускае Энцыкляпэдыі ў І-м выданьні яе азначаюць народ, як згуртаваньне людзей, што жывуць на тэрыторыі з азначанымі межамі і падлягаюць аднэй урадовай уладзе, — і нават вялікі Монтэск'е не прэдстаўляў сабе народу без дзяржавы. Але ўжо XIX сталецьце ясна паказала, што найбольш ярка выяўляюцца нацыянальныя адзнакі якраз у народаў, якія ўтрацілі сваю дзяржаўнасьць, а побач з гэтым якраз у XIX-м сталецьці будзіцца да нацыянальнага жыцьця цэлы рад пляменьняў, якія ніколі ня мелі свае ўласнае дзяржавы.

Не зьяўляецца, урэшце, неабходнай адзнакай народу вымаганае энцыклёпэдыстамі жыцьцё на аднэй тэрыторыі, бо адзінкі, што жывуць па-за межамі нацыянальнае тарыторыі, усё-ж не перастаюць на-

лежаць да свайго народу, — а да таго-ж мы ведаем народы, што жывуць распыленыя па ўсім сьвеце, паміж чужых народаў.

З усяго гэтага вынікае, што дзеля азначэньня народу трэба шукаць адзнакаў не об'ектыўных, а суб'ектыўных, і сучасныя вучоныя на апошніх іменна і грунтуюць сваё азначэньне паняцьця народу.

Паводле Рэнана („Qu'est ce qu'une nation"): „Une nation est une ame, un principe spirituel. L'homme n'est esclave ni de sa race, ni de sa langue, ni de sa réligion, ni des eaux de ses fleuves, ni des chaînes de ses montagnes. Une grande agrégation d'hommes saine d'ésprit et chaude de coeur crée une conscience morale, qui s'appelle nation". Народ—гэта вялікая салідарнасьць, вынік сьвятога пачуцьця адносна да мінулых і будучых ахвяр. Супольная слава ў мінуўшчыне, супольная воля ў сучаснасьці, якая вядзе да вялікіх дзеяньняў, — вось істотныя варункі нацыянальнага істнаваньня.

Паводле Нэймана (Neumann — „Volk u. Nation"), народ — гэта згуртаваньне людзей, якое, дзякуючы свайму асабліваму разьвіцьцю культуры, вытварыла ў сабе асаблівыя ўласьцівасьці, што перадаюцца з пакаленьня ў пакаленьне, як спадчына. Падобным-жа суб'ектыўным спосабам азначаюць паняцьце народу Кірхгоф (Kirchhof — „Nation und Nationalität"), Гэрц (F. Hertz — „Socialdemokratie u. die nationale Frage"), Адольф Браўн, Шпрынгер і другія. Але найбольш точнае азначэньне знаходзім у Ельлінка („Allgemeine Staatslehre"); ён кажа, што народ—гэта аб'яднаньне людзей, сьвядомае сваей унутранай лучнасьці дзякуючы супольнасьці многалічных зачаткаў культуры і супольнасьці гістарычнае прошласьці, ды праз гэта сьвядомае сваей вонкавай абасобленасьці.

Гэтак бачым, што адзінай істотнай адзнакай народу зьяўляецца яго нацыянальная сьвядомасьць. Народ — гэта не этналягічная раса, не згуртаваньне на аснове ўмовы (societas), а духовае аб'яднаньне (communio), якое складаюць пачуцьці, думкі і іх праявы.

Усе раней пералічаныя об'ектыўныя адзнакі народу, хаця самі па сабе не прадстаўляюць неабходнага варунку істнаваньня яго, аднак, дзеюць у кірунку вытвараньня нацыянальнае сьвядомасьці. Гэтак, калі мы бачым, што супольнасьць пляменнага паходжаньня як-быццам аказвае на нейкае згуртаваньне людзей нацыянальна яднаючы ўплыў, дык папраўдзі іх яднае ня самы факт прыражонае супольнасьці, а сьвядомасьць гэнае супольнасьці і зьвязаныя з ёй пачуцьці і паняцьці, што і зьяўляецца нацыянальна творчым элемэнтам. Магутны ўплыў пры вытварэньні нацыянальнае сьвядомасьці аказывае рэлігія, дый яно інакш і быць ня можа: бо-ж нацыянальная сьвядомасьць творыцца з норм і паняцьцяў, а рэлігія, як кажа Кутшэба, сягае да глыбіні чалавечых паняцьцяў і пачуцьцяў, вызначае іх вартасьць, умацовывае іх істнаваньне сваімі загадамі, адны з каторых, пераняты правам, стаюцца праўнымі абавязкамі, другія-ж служаць

за меру, якой мераецца маральнасьць людзей. І гэта адносіцца ня толькі да веручых людзей: нават адзінкі, што бунтуюцца проці ўлады царквы, якой іх народ падлягаў цэлыя сталецьці, заховываюць у сваей душы пранікшыя ў яе разам з усей культурай народу тыя асноўныя зачаткі паняцьцяў, каторыя вытварыла царква. Бывае, што царква аказывае на нацыянальную сьвядомасьць рашучы ўплыў: гэтак сэрбы і харваты, ня гледзячы на супольнасьць мовы, лічаць сябе двума рознымі народамі на тэй аскове, што харваты належаць да каталіцкае царквы, а сэрбы—да праваслаўнае.

Паняцьце народу мае дынамічны характар. Згуртаваньне людзей можа быць народам у большай ці ў меншай меры. Чым вышэйшыя і больш рознародныя зачаткі мае ў сабе тая культура, што гуртуе людзей у народзе, тым мацней бывае пачуцьцё культурнае еднасьці і нацыянальнае сьвядомасьці, якое і выяўляецца вонках у волі народу. „Хочам быць адзіным братнім народам!“ —гэтак напісалі швайцарцы на сваіх гранічных слупох. А жыды, расьцярушаныя па ўсенькім сьвеце, ужываючы некалькі розных гутарак, належачы да розных культур, злучаныя лятуценьнем аб далёкім Сіоне, бачаць адзіную нацыянальную сувязь у Законе Божым, калі ў дзень Йом-Кіпур моляцца славамі: „Ты, Сьвятая Тора, — адзіная арка прымірэньня нашага народу“.

Як вышэй сказана, да канца XVIII сталецьця паняцьце народу-нацыі ў сучасным разуменьні гэтага слова не істнавала. Толькі тая малая жменя людзей, што карысталіся палітычнымі прывілеямі, магла прыймаць учасьце ў культурным жыцьці і карыстацца здабыткамі яго. Гэта група людзей і прадстаўляла тады народ. Зваяваная дужэйшым суседам, ці папаўшы пад уплыў ягонае культуры, гэная група вельмі хутка губляла сваю нацыянальнасьць, ідучы па лініі найменшага праціўленьня, падрыхтаванай космополітызмам тагочаснае навукі і даваўшай доступ да палітычнае кар'еры і матэрыяльных карысьцей. Але настаў мамэнт, калі разам збудзіліся да грамадзкага жыцьця народныя масы, якія датуль жылі ў няволі, у цемнаце і ў паняверцы, —і вось гэтыя масы пачынаюць барацьбу за свае правы і за людзкі быт для сябе. А асноўнай часткай гэтага „людзкага быту“ зьяўляецца культура. І вось селянін і работнік прагавіта працягіваюць свае рукі да недаступнае для іх датуль сьвятыні культуры, але збудзіўшаеся жаданьне сьвятла і знаньня можа быць здаволена толькі адным спосабам: у тэй мове, якой народныя масы гаварылі ад першых дзён свайго жыцьця, якая адна толькі можа даць зусім точнае, зусім правільнае разуменьне аб рэчах і паняцьцях. Вучыцца-ж чужое мовы народныя масы ня маюць ні часу, ні магчымасьці, ні ахвоты, ды гэтак даюць найбольш моцны адпор дэнацыяналізацыі. Патрэба родзіць творчасьць у роднай мове, і зьяўляюцца людзі, якія, адчуваючы народныя

патрэбы, усе свае сілы і сваё жыцьцё аддаюць на разьвіцьцё і шырэньне роднае культуры. Калі-ж дзеля палітычных ці сацыяльных прычын пачынаецца уціск і перасьледаваньне шырэньня асьветы, тады **культура масаў** гартуецца і ўзмацовываецца, разьвіваючыся і разрастаючыся ў **нацыянальную культуру** і **нацыянальную сьвядомасьць**. Так было ўсюдых, так было і ў беларусаў. Значыць, **не нацыянальная ідэя пачаткова падымала народ**, а **сам народ**, у меру свайго сацыяльнага і духовага росту, **выкаваў новае аружжа дзеля барацьбы** за паўнату жыцьця—у пастаці нацыянальнае культуры, якая прадстаўляе для яго найлепшы спосаб дзеля далейшага духовага разьвіцьця.

Аднак, на разьвіцьцё нацыянальнае сьвядомасьці дзеюць яшчэ і другія фактары. Зьмест супольнага жыцьця людзей абыймае ня толькі супрацоўніцтва іх, але і канкурэнцыю. Расцьвет нацыянальнае сьвядомасьці ў XIX сталецьці выходзіцца з буйным расцьветам капіталізму. І вось аднэй з формаў канцэнтрацыйных імкненьняў капіталізму зьяўляецца нацыянальная ідэя, ідэя нацыянальнага аб'яднаньня. Найбольш істотную патрэбу капіталістычнага ладу прадстаўляе ўмацаваньне рынкаў збыту і здабыцьцё новых. Каб задаволіць гэтую патрэбу, народы дзяржаўныя і недзяржаўныя ў роўнай меры клапацяцца і змагаюцца адны з аднымі. Народы недзяржаўныя стараюцца бараніць свой „stan posiadania“, стараюцца заваяваць для сябе манаполію на ўнутраным рынку, а гэтаму—валаданьню ўнутраным рынкам — вельмі дапамагае нацыянальная культура; дык вось прымушаныя да гэтага канкурэнцыяй, недзяржаўныя народы ня толькі пашыраюць і разьвіваюць сваю нацыянальную культуру, ня толькі стараюцца ўмацаваць яе асаблівасьці, але також будзяць у масах непрыязьнь і варожыя адносіны да ўсякае чужое культуры; з прычыны слабасьці недзяржаўных народаў адзіным іх аружжам зьяўляецца тварэньне свайго багацьця, узмацаваньне свайго валаданьня ім і байкот... Для дзяржаўных народаў унутранага рынку не даволі: выходзячы па-за межы нацыянальнае тэрыторыі, капіталізм вымагае ўсё новых рынкаў,—насамперш рынкаў на землях прыслухаючых недзяржаўных народаў; а дзеля гэтага апошняга за найлепшае аружжа лічаць прыгнятаньне і дэнацыяналізацыю падбітых недзяржаўных народаў, ужываючы гэтага аружжа ў імя „нацыянальнае еднасьці“... Далей, гаспадарчае жыцьцё прымушае дзяржаўныя народы да здабываньня замежных рынкаў, і ў гэтым імкненьні дапамагае патрыатычнае пачуцьцё, якое ператвараецца ў нацыяналізм, каторы дзеець у імя магутнасьці нацыянальнае дзяржавы і вышэйшасьці нацыянальнае культуры, карыстаючыся фразэалёгіяй нацыянальнае місіі і пашыраючы ненавісьць да ўсяго чужога. Узіраючыся на нацыяналістаў магутных народаў, стараюцца йсьці па іх сьлядох і нацыяналісты недзяржаў-

ных народаў, але, ня маючы сілы, палахлівыя, замучаныя, яны ня здольны да чыннае барацьбы, могуць толькі лятуцець аб незалежнасьці, аб уладзе, аб рынках, аб пажыраньні яшчэ слабейшых нацыянальных меншасьцей і пустатой псэўда-патрыятычнае фразэалёгіі прыкрываюць сваю сацыяльную слабасьць і палітычнае бязсільле.

У часе „вясны народаў“ — пры пачатках іх нацыянальнага аб'яднаньня — прагрымеў натхнёны голас Яна Готліба Фіхтэ („Reden an die deutsche Nation“): „У істоце нацыянальнага пачуцьця ляжыць ня ўласная карысьць, але нешта прост процілежнае: няўжож можна лічыць праявай эгоістычнага інтарэсу самаахвярнасьць дзеля нацыянальнае справы, што не затрымліваецца нават перад ахвярай жыцьця? Праўдзівая любоў да бацькаўшчыны выяўляецца ў служэньні свайму народу, у жыцьці дзеля яго, у ахвяры самога сябе дзеля існаваньня народу і яго мэтаў. Як рэлігійным жыцьцём зьяўляецца зьліцьцё з Богам праз любоў да Бога, так жыцьцём патрыятычным ёсьць зьліцьцё з народным духам праз любоў да бацькаўшчыны“. — Але Фіхтэ, пламенны патрыот, быў адначасна апосталам брацтва народаў, як і вялікі польскі пясьняр, сын Замлі Беларускае, Адам Міцкевіч, як Кернэр, Гэрдэр, Шыльлер, Гетэ, Штэйн, Шлейэрмахер і др. А праз сто гадоў пасьля яго, пасьля аб'яднаньня Нямецкага народу, навука Фіхтэ была ператворана прускім юнкерствам у пародыю ў пастаці гакатызму, адзнакамі якога сталіся нацыянальная пыха, захват і дэнацыяналізацыя слабейшых народаў і закаваны ў зялеза кулак... І ўсё-ж такі на грунтце брацтва і ненавісьці, супрацоўніцтва і канкурэнцыі ўзрасла нацыянальная сьвядомасьць, вытварылася найбольш магутнае спаміж усіх згуртаваньняў людзей — Н а р о д.

Як-жа трэба ўглядацца на гэтае згуртаваньне з п у н к т у г л е д ж а н ь н я п р а в а? Чы народ прадстаўляе суб'ект права, значыць, маральную істоту, якая мае азначаныя правы і можа карыстацца імі і бараніць іх? Вось які адказ дае на гэтае пытаньне Людвік Гумплёвіч: навука права ведае і азначае, якім спосабам карпарацыі і саюзы, як маральныя істоты, могуць стацца суб'ектамі права і як могуць сваімі правамі карыстацца, — але народ дагэтуль ня прызнаны, як від згуртаваньня...

Аднэй з прычын мук людзкасьці была адвечная супярэчнасьць паміж рэальнасьцяй і праўным ладам. Об'ектыўна грамадзкая праца — гэта ёсьць фармаваньне і ўмацовываньне адносін паміж людзьмі і фактычнае ўстанаўленьне форм псыхічнага рэагаваньня на тыя пабуджэньні, што выплываюць з укладу гэных адносін; кожнае такое пабуджэньне, калі яно пастаянна паўтараецца, стаецца ўрэшце грамадзкай катэгорыяй і катэгорыяй права. Бо ня трэба забывацца, што катэгорыі права творацца толькі там, дзе грамадзянскае згуртаваньне само бароніць сваё права на існаваньне і сваю ўладу.

Так-званае міжнароднае права, запраўды-ж права міжыдзяржаўнае, ведала дагэтуль толькі гаспадарствы, а тымчасам панад апошнімі выкрысталізаваліся нацыянальныя арганізмы, часта пабітыя на часткі, і гэтыя нацыянальныя арганізмы жывуць жыцьцём абасобленым ад жыцьця гаспадарстваў, у склад якіх уваходзяць. Вось, з прычыны такога ігнараваньня цэлае галіны зьявішч, якія ўваходзяць у межы права, быў учынены цэлы рад бязкарных гвалтаў над народамі. Толькі ў самых апошніх часох італьянскія юрысты першыя пачалі дамагацца для народаў такіх самых правоў, якімі карыстаюцца гаспадарствы. Гэтак, Паскаль Фіорэ (La science du droit international) піша, што міжнароднае права павінна абняць усе сувязі і згуртаваньні, якія істнуюць у сучаснай Magna Civitas людзкасьці. Аднак, другія вучоныя стараюцца для згуртаваньняў, якія не прадстаўляюць дзяржаваў, стварыць асобную галіну права. Гэтак, — паводле думкі бар. Таўбэ, — істнуе droit entre les pouvoirs, якое рэгулюе міжнародныя адносіны з Апостальскай Сталіцай, з В. Містрам Мальтыйскім, з піратамі, з Даляй Лямай, з качоўнікамі, з паўстанцамі, — але і гэнае права не абыймае сабой народаў, якія прадстаўляюць складовую частку чужацкіх дзяржаваў.

Дзяржава — паводле азначэньня Ельлінка — гэта згуртаваньне людзей, якое мае сілу прынукі і сваей пляновай дзейнасьцяй імкнецца да здаваленьня як асабістых інтарэсаў адзінак, так і нацыянальных, а также і салідарных інтарэсаў людзкасьці, ідучы ў кірунку паступовага разьвіцьця грамадзянства. Дзяржава ў гэткім разуменьні павінна-бы імкнуцца і да забясьпечаньня правоў нацыянальнасьцей, якія ў яго ўваходзяць; побач з гэтым, дзяржава — дзеля свайго-ж уласнага істнаваньня — павінна-б была падтрымліваць разьвіцьцё сваіх народаў, бо дзяржаўная арганізацыя вымагае — з аднаго боку — высокага разьвіцьця розуму і культуры ад адзінак, што даецца ім толькі дарогай высокага разьвіцьця нацыянальнае культуры, — з другога боку, дзяржава можа ўплываць на адзінкі толькі карыстаючыся культурна-нацыянальнымі ўплывамі. Аднак публічнае права сучасных гаспадарстваў або праходзіць міма пытаньня аб правох народаў, або абмяжовываецца ў гэтай галіне паадзінокімі загадамі, якія маюць бадай выключна дэкляратыўны харáктар і пазбаўлены ўсялякае санкцыі. Гэтак, прыкладам, § 19 Уставу аб правох грамадзян, які прадстаўляў частку аустрыйскае канстытуцыі, кажа, што „ўсе нацыянальнасьці ў гаспадарстве маюць роўныя правы, і кожная нацыянальнасьць мае права бараніць і разьвіваць свае нацыянальныя асаблівасьці і сваю мову". Гэты параграф трэ лічыць або зусім лішнім плеаназмам, бо ўжо ў § 2 таго-ж самага Уставу гаворыцца, што ўсе грамадзяне гаспадарства — роўныя перад законам, значыць, розьніца нацыянальнае прыналежнасьці тутака ня мае вагі;— або гэта ёсьць дэклярацыя бяз ніякага практычнага значэньня, бо

дзеля таго, каб права на нацыянальную культуру не аставалася пустым словам, мала яго прызнаць, а трэба яшчэ, каб у законе была азначана арганізацыя згуртаваньня, якое, як маральная істота, мелабы магчымасьць атрымліваць нейкую карысьць з гэнага прызьнаньня і бараніцца ад гвалтаваньня яго. Бяз гэтага ні аўстрыйская канстытуцыя не магла разьвязаць нацыянальнага пытаньня, ні канстытуцыя Польшчы яго не разьвязуе.

Гэтак сама пустым словам дзеля тых жа прычын астаецца і гэтак прагрымеўшая у пэрыад Вэрсальскае канфэрэнцыі „права народаў на самавызначэньне". Прынцып самавызначэньня народаў быў прыняты на міжнародным кангрэсе міра ў Бэрне ў 1804 годзе і ўвайшоў у склад праграмаў шмат якіх дэмакратычных і ўсіх сацыялістычных партыяў. Характэрыстычнае было ў гэтай справе становішча расейскае сацыял-дэмакратыі. Вось што пісаў у той час гэтак услаўлены цяпер Ленін: у Расеі с.-д. можа спакойна пачакаць з падробнай дэкляpацыяй аб нацыянальным пытаньні; асноўная заява маніфэсту партыі аб прызнаньні права ўсіх народаў на самавызначэньне зусім ясна выяўляе агульныя адносіны партыі да ўсіх народаў, што жывуць у Расеі; дзеля ўнутраных адносінаў у гаспадарстве — самавызначэньня і роўнапраўнасьці народаў зусім хватае, бо роўнапраўнасьць зусім ухіляець нацыянальны уціск. Да таго-ж гэта — адзіны прынцып, які можа прыняць с.-д., бо с.-д. ня імкнецца да тварэньня нацыянальнае культуры, яе задача мае характар нэгатыўны: яна імкнецца толькі да ўхіленьня нацыянальнага ўціску. Крытыкуючы гэтыя вывады Леніна, Мэдэм, абаронца культурна-нацыянальнае аўтаноміі, зусім справядліва пытаўся, што сказалі-бы с.-д., калі-б нехта запрапанаваў абшырныя вывады партыйнае праграмы аб способах забясьпечаньня ад палітычнага і сацыяльнага ўціску замяніць, прыкладам, гэткай дэкляpацыяй: „Мы, партыя пралетарыяту, заўсёды і бязумоўна будзем праціўнікамі ўсялякага палітычнага ўціску і староньнікамі палітычнае і эканамічнае роўнапраўнасьці"? — Калі-ж той самы Ленін, пасьля сацыяльнае рэвалюцыі ў Расеі, падыйшоў да рэалізацыі сваей праграмы, ён сам быў прымушаны ня толькі зьмяніць свой тэорэтычны пагляд на гэтае пытаньне, але і на практыцы пакласьці ў аснову дзяржаўнага будаўніцтва прынцып іменна т в а р э н ь н я нацыянальных культур...

Народ — гэта злуч мысьляў і пачуваньняў, якія вытвараюць у грамадзянстве вонкавыя пабуджэньні, асабліва-ж учынкі людзей, нармаваныя дзяржавай. Вось чаму дзяржаўная арганізацыя адна толькі і можа найлепш забясьпечыць разьвіцьцё нацыянальнае культуры. Дзеля гэтага-ж узьнімаецца і м к н е н ь н е н а р о д у д а д з я р ж а ў н а е н е з а л е ж н а с ь ц і, і ня можа быць спрэчкі аб тым, што найбольш ідэальнай формай разьвязаньня пытаньня аб нацыянальнай арганізацыі зьяўляецца з ь л і ц ь ц ё н а р о д у з д з я р ж а в а й. Гэта

іменна і было найдалейшым імкненьнем беларускага грамадзянства, якое актам 25 марца 1918 году абвесьціла незалежнасьць Беларускае Народнае Рэспублікі.

Аднак, незалежнасьць народу ў форме нацыянальнае дзяржавы разьвязывае пытаньне у адносінах да аднаго толькі гэтага народу, стаўшагася незалежным, і зусім не забясьпечывае — сама па сабе — нацыянальнага быту і нацыянальных правоў тых нацыянальных меншасьцей, якія сустракаюцца цяпер бадай усюды на землях дзяржаўных народаў, — пераважна на іх узьмежках. Пытаньне, якімі спосабамі могуць быць забясьпечаны правы такіх нацыянальных згуртаваньняў, вельмі важна ў гэты мамэнт і для беларусаў, якія аказаліся падзеленымі на часьці суседнімі гаспадарствамі і, хаця маюць ясна вызначаную нацыянальную тэрыторыю, дзе жывуць густой масай, апынуліся ў межах Польскае і Латвійскае Рэспублікі ў палажэньні нацыянальных меншасьцей. З прычыны таго, што пад уладай чужых гаспадарстваў забясьпечыць нацыянальныя правы беларусаў можа толькі прызнаньне законамі гэтых гаспадарстваў нацыянальных арганізацыяў наагул, разгледзім насамперш, чым павінна быць уварункавана першая падстава гэткіх арганізацыяў — прыналежнасьць да нацыянальнага аб'яднаньня.

Ужо ў 1848 годзе ў рэвалюцыйным сойме Нямеччыны ўсе нацыянальнасьці згодна прынялі кампрамісную пастанову, што ўсе гістарычна вытвараныя часьціны гаспадарства павінны быць падзелены на акуратна разьмежаваныя нацыянальныя акругі. З падобным-жа праектам выступілі каля 20 гадоў таму назад у Аўстрыі немцы, дамагаючыся разьмежаваньня чэскае і нямецкае тэрыторыі ў Чэхіі, а такжа ўкраінцы, жадаўшыя, каб у Галічыне ўкраінская тэрыторыя была аддзелена ад польскае; але ніводзін з гэтых праектаў ня мог быць зьдзейсьнены з прычыны непрымірыма варожага становішча чэхаў і палякоў. Аднак, і гэтымі праектамі нацыянальнае пытаньне не магло быць разьвязана ў поўнай меры: бо кожнаму ясна, што ў межах аднаго гаспадарства — з прычыны поўнае свабоды перамяшчэньня і дзеля вымаганьняў гаспадарчага жыцьця — захаваньне нацыянальнае аднароднасьці насяленьня ў аўтаномных акругах ці краінах было-бы яшчэ менш магчымым, чым пры тварэньні незалежных нацыянальных гаспадарстваў.

Прымушаныя гэтак адкінуць прынцып тэрытарыяльнасьці, мы зьвернемся да другога прынцыпу — прынцыпу пэрсанальнага.

Пэрсанальны прынцып здаўна вядомы эўрапэйскаму правадаўству. У часох, калі мелі сілу законы імп. Караля V, судзьзя пытаўся зьявіўшагася на суд: „Quo jure vivis?“ і, залежна ад адказу, свой прысуд апіраў на тых статутах, якім гэная асоба павінна была падлягаць. Дый у Польшчы і ў Угоршчыне права грунтавалася пера-

важна на прынцыпе пэрсанальнае прыналежнасьці: шляхціц і селянін, мешчанін і жыд, татарын, армянін, сас, шваб ці валох — усе яны мелі асобныя, уласьцівыя ім правы. Да апошніх дзён у гаспадарствах Усходу эўрапэйскія гаспадарствы карыстаюцца правам чыніць свой уласны суд над сваімі грамадзянамі, якія жывуць у гэных гаспадарствах, праз сваіх консуляў на аснове пэрсанальнага прынцыпу.

Гэты-ж прынцып у зусім чыстым відзе мае сілу і ў сучасных цывілізаваных гаспадарствах у адносінах да прызнаных згуртаваньняў, што маюць магутны ўплыў і ўладу над думкамі людзей: мы маем на мысьлі рэлігійнае згуртаваньне, царкву, прыналежнасьць да якое, падобна да прыналежнасьці нацыянальнай, грунтуецца на маральнай сьвядомасьці, на перакананьні сумленьня. Цяпер, калі прынцып „Cujus regio, ejus religio“ ужо аканчальна ўтраціў сваю колішнюю вагу, рэлігійнае прыналежнасьці ня могуць устанаўляць паліцэйскія даходжаньні аб тым, ці паміж продкамі дзіцяці ня было чалавека, які некалісь належаў да пануючае царквы, або ці прыпадкам над гэтым дзіцём ня споўніў нейкага абраду духаўнік гэнае царквы. Цяпер рэлігійная прыналежнасьць у цывілізаваных гаспадарствах азначаецца выключна на аснове ясна выяўленае **волі** бацькоў ці апякуноў дзіцяці, або самога дарослага чалавека, і атрымлівае законную сілу дарогай запісу ў кнігі нованароджаных, ці наверненых да данае рэлігіі, што выпаўняе духаўнік гэтае рэлігіі, дзеючы ў гэтым прыпадку, як цывільны ўрадовец. — І цяпер, у мысьль прыведзенае аналёгіі, павінен счэзнуць нацыяналістычны прынцып: „cujus regio, illius lingua“. Калі асновай істнаваньня народу зьяўляецца **сьвядомасьць**, дык дзікім гвалтам над нацыянальнымі правамі адзінкі будзе арбітральнае азначэньне яе нацыянальнасьці органамі дзяржаўнае ўлады, ці тварэньне заеўшыхся ў сваім нацыяналізьме прадстаўніцтваў краю на аснове **тэрыторыяльнае** аселасьці, або туманных гістарычных і этнічных досьледаў, або йшчэ больш туманных разважаньняў аб філялягічным паходжаньні прозьвішча.

Вось, значыцца, адзіным справядлівым азначэньнем нацыянальнае прыналежнасьці павінна быць **выяўленьне вольнае і сьвядомае волі** сталага чалавека адносна да сябе самога і бацькі ці апякуна — адносна да бязьлетніх, учыненае перад публічным урадоўцам і запісанае апошнім у публічныя кнігі. Гэткая сыстэма рэгістрацыі нацыянальнае прыналежнасьці мае назоў **нацыянальнага кадастру** (capidastrium) — падобна да падатковага кадастру. На гэтым Рудольф Шпрынгер (Rudolf Springer — „Kampf der Nationalitäten in Oesterreich“) будуе свой праект **аўтаноміі нацыянальнага згуртаваньня.** Паводле гэнага праекту, усе грамадзяне, упісаныя ў кнігі нацыянальнага кадастру, аселыя ў аднэй ці некалькіх гмінах (валасьцёх), твораць **нацыянальную гміну,** на чале якое стаіць выбраная сябрамі нацыянальнае гміны рада і ўрад. На-

цыянальныя гміны ў кожнай правінцыі (ваяводзтве, губэрні) твораць акругі з акружнымі радамі і ўрадамі. Урэшце, арганізацыю нацыянальнага згуртаваньня завяршае галоўная нацыянальная (народная) рада — найвышэйшы кіраўнічы орган гэтага згуртаваньня, выбіраны сябрамі нацыянальных гмінаў, які ў свой чарод выбірае свой выканаўчы орган. Шпрынгер прадугледжывае, што могуць існаваць такія тэрыторыяльныя гміны, ці нават правінцыі з гэткім аднародным нацыянальным складам насяленьня, што і нацыянальны склад палітычнага прадстаўніцтва тэрыторыяльнае гміны ці ўсяе краіны будзе гэтак сама аднародны. У такім прыпадку рада палітычнае гміны можа ўзяць на сябе ўсе функцыі, якія прыналежаць нацыянальнай гміннай радзе, а краёвы сойм — адпавядаючыя функцыі акружнае нацыянальнае рады.

Такая нацыянальная арганізацыя павінна карыстацца ўсемі правамі, якія дзяржава прызнае за карпарацыямі, як маральнымі істотамі, у межах публічнага права, а іменна: правам вонкавага прадстаўніцтва і дзеяньня ад імя нацыянальнага згуртаваньня, правам кіраваньня нацыянальным фондам, набываньня ўсемі паказанымі ў законах спосабамі маемасьці для гэтага фонду, у тым ліку дарогай даравізны і спадчынных запісаў, правам накладаньня на сябраў нацыянальнага згуртаваньня нацыянальнага падатку і іншых асабістых павіннасьцей — і г. д. Далей, органам нацыянальнага згуртаваньня павінна прыналежаць уся сфэра компэтэнцыі дзяржаўнае ўлады, якая абыймае апеку над нацыянальнымі інтарэсамі, што ня маюць агульна-дзяржаўнага характару. Значыць, у першы чарод—уся культурна-прасьветная сфэра: школы, падтрыманьне навукі, пісьменства, мастацтва.

Хіба, што нямашака патрэбы давадзіць, што ў гэтай вобласьці іменна адна толькі нацыянальная арганізацыя і можа адказаць выманьням грамадзкіх інтарэсаў; дзяржаўная ўлада, якая кіруе асьветай у гаспадарстве з рознапляменным насяленьнем, ніколі ня можа так датарнаваць асьветную арганізацыю да патрэб паадзінокіх народаў, як гэта могуць зрабіць нацыянальныя арганізацыі.

Калі духовая культура прадстаўляе першую патрэбу народу, дык ня менш важным прадметам апекі гаспадарства зьяўляецца матэрыяльная культура і яе разьвіцьцё. З увагі на залежнасьць вышыні расцьвету матэрыяльнае культуры ад духовае культуры народу дзяржава мае права засьцерагчы вядомае мінімум узгадаваўчага цэнзу для ўсіх ступеняў школы і, эвэнтуальна, абавязковасьць для ўсіх грамадзян нейкага мінімума ўзгадаваньня, забясьпечываючы пры гэтым для менш заможных нацыянальных меншасьцей патрэбныя дзеля гэтае мэты матэрыяльныя засобы.

Передача культурна-асьветных справаў нацыянальным арганізацыям разьвяжа аднача́сна і пытаньне аб выкладовай мове ў школе.

Аднак, неразьвязаным астаецца йшчэ пытаньне аб мове ў судзе і ў адміністрацыі. Пры абавязковасьці прынцыпу роўнапраўнасьці моваў, пры справядлівым стасаваньні палітычнае геаграфіі і пры датарнаваньні межаў гмін, паветаў і правінцыяў да нацыянальнага складу жыхарства — павінен быць прыняты прынцып, што ў судзе і ў урадах будзе ўжывацца мова большасьці насяленьня ў межах дзейнасьці данага суда ці ўраду, калі-ж склад насяленьня не аднародны, калі існуе сярод яго лічэбна значная меншасьць, якая ўжывае іншае, чым большасьць, мовы, — дык мова меншасьці павінна заняць палажэньне другое ўрадовае мовы. Але і гэта не разьвяжа пытаньня аб забясьпечаньні інтарэсаў дробных нацыянальных меншасьцей. Ведама, немагчыма вымагаць, каб судзьдзя ці ўрадовец ведалі ўсе мясцовыя мовы; вось, у такіх прыпадках нельга будзе абыйсьціся без дапамогі перакладчыкаў. І тады можа выступіць якраз нацыянальная арганізацыя, арганізуючы бюро праўных парад, утрымліваючы выбраных ею перакладчыкаў, друкуючы ў нацыянальнай мове абвесткі і загады ўраду.

Урэшце, вельмі важнай справай зьяўляецца назначэньне тых ці іншых урадоўцаў на судовыя і адміністрацыйныя становішчы. Ясна, што для кожнае нацыянальнасьці мае вялікую вагу ня толькі тое, ці ўрадовец ведае мясцовую мову, але і тое, да якога народу належыць. Добра вядома, якую ролю ў парляманцкай барацьбе ў Аўстрыі іграла ў сваім часе змаганьне нацыянальнасьцей за ўрады, як часта былі роблены вялікія уступкі ў самых важных для нацыянальных інтарэсаў справах, каб толькі вытаргаваць назначэньне нацыянальнага міністра ці іншага высокага ўрадоўца.

Бязспрэчна, ня толькі ў манархічных, але і ў дэмакратычных гаспадарствах назначэньне ўрадоўцаў зьяўляецца прывілеем ураду, і скасаваць гэты прывілей да канца немагчыма. Затое зусім магчыма прызнаньне за нацыянальнымі арганізацыямі права прапорцыянальнасьці пры замяшчэньні ўрадаў. Калі ўрады будуць выбарныя, дык нацыянальным арганізацыям можа быць дадзена права выбару прыпадаючае на іх долю часьці ўрадоўцаў; калі-ж урады замяшчаюцца па назначэньню, урадам, дык назначаць павінны кандыдатаў нацыянальных арганізацыяў з прадстаўленых імі сьпісаў у прапорцыянальнай лічбе.

Вось межы нацыянальных правоў у дзяржаўным жыцьці. Аднак, гэтыя правы астануцца мёртвай буквай, калі нацыянальным арганізацыям ня будуць забясьпечаны ўсе магчымасьці дзеля іх зьдзейсьненьня, а перад усім патрэбныя матэрыяльныя засобы. Калі нацыянальнае згуртаваньне пераймае рад чыннасьцей, якія раней выпаўняла дзяржава, і гэтак зьнімае з дзяржавы часьць цяжару, дык будзе зусім справядліва, каб адпавядаючая гэтым чыннасьцям часьць бюджэту гаспадарства ў справядлівай прапорцыі была

аддадзена ў рукі нацыянальнае арганізацыі,—ведама, пад кантролем дзяржавы над выпаўненьнем сьметаў.

У гаспадарстве толькі дзяржаўная ўлада мае сілу прымусу; нацыянальная арганізацыя сама прымусу ўжываць ня можа, дык у прыпадку патрэбы,—прыкладам, пры адмове плаціць нацыянальны падатак ці выпаўніць другую павіннасьць у адносінах да нацыянальнага згуртаваньня,—яна павінна мець права на падмогу з боку дзяржаўных органаў улады, на brachium saeculare, якім карыстаецца царква. Урэшце, нацыянальнае згуртаваньне, як і кожная адзінка ў гаспадарстве, мае права — ў прыпадку нарушэньня яго інтарэсаў другімі адзінкамі ці згуртаваньнямі — дамагацца абароны сваіх правоў і рэстытуцыі судовай процэдурай — цывільнай, угалоўнай і адміністрацыйнай.

Вось у кароткім нарысе праект разьвязаньня нацыянальнага пытаньня, пададзены Шпрынгерам. Бяз сумліву, пры разьмежаваньні функцыяў дзяржавы і народу, пры точным адгранічэньні сфэры дзейнасьці нацыянальных арганізацыяў, адпадуць, калі ня ўсё, дык значная часьць прычынаў нацыянальных сварак, аслабее, калі ня зьнікне, грубасьць ваяўнічага нацыяналізму, і тыя сілы, што дагэтуль марнаваліся на нацыянальнае змаганьне, будуць выкарыстаны дзеля карыснае працы над разьвіцьцём нацыянальнае і агульна-людзкае культуры.

І гэты праект не зьяўляецца нейкай недасяжнай утопіяй, бо ён зусім згаджаецца з кірункам тэндэнцыяў, якія выяўляюцца ў разьвіцьці сучаснага гаспадарства; апошняе далёка адыйшлося ад ідэалу паклоньнікаў паліцэйскага гаспадарства, што старалася захапіць у свае рукі кіраваньне ўсімі галінамі жыцьця адзінкі і грамадзянства. Цяпер адзінкі і згуртаваньні ў значнай меры ўжо вызваліліся з путаў дзяржаўнае рэглямантацыі, а межы компэтэнцыі гаспадарства ўсьцяж звужаюцца, губляючы паадзінокія функцыі ў двух кірунках: праз дэцэнтралізацыю, пачынаючы ад дэцэнтралізацыі адміністрацыі і муніцыпальнага і краёвага самаупраўленьня і канчаючы правадаўчай дэцэнтралізацыяй, краёвай аўтаноміяй і фэдэрацыйным ладом, — і праз інтэрнацыяналізацыю, дарогай перадаваньня некаторых функцыяў міжнародным установам, абапертым на міжнародных умовах. У жыцьці сучаснае дзяржавы ўсё больш і больш вагі набіраюцца розныя згуртаваньні — царкоўныя, гаспадарчыя, прафэсіянальныя, якія бяруць на сябе выпаўненьне цэлага раду задачаў, што раней выпаўняла дзяржава. І набліжаецца поўная перастройка таго грамадзкага кірунку, які называецца дэмакратычным. Дэмакратыя, якая імкнецца да панаваньня народных масаў і грунтуецца выключна на лічбавай пераваэе, бо нават нацыянальных правоў меншасьцей ня ўмее інакш забясьпечыць, як толькі пры помачы лічбаў, — павінна ўступіць месца

другому лёзунгу, які грунтуе ўладу на каардынацыі рознародных грамадзкіх інтарэсаў і аддае ўладу ня суме расьцёртых у порах адзінак, а згуртаваньням, што прадстаўляюць грамадзкія інтарэсы. Усё больш узрастаючая перавага грамадзкасьці вядзе да такіх дзяржаўных формаў, якія аддаюць уладу ў рукі згуртаваньняў, — значыць, да таго, што Вард („Псыхалягічныя фактары цывілізацыі“) называе Соцыякратыяй.

Т. Вароніч.

Беларусь — мой край.

Мой край-з усіх найбольш няшчасны—
Як-бы саусім жыцьця ня мае,
Забыўся, дзе ляжыць скарб уласны,
І аб самым сабе ня знае...

У вянку з каменьня і курганаў,
Даўно адвыкнуўшы сьмяяцца,
Ен паў пад крыж, ня сьніўшы плянаў,
Каб сілам варожым ня дацца.

Мой край крыжоў, дзе сьлезы льюцца,
Дзе віхар зьдзеку ня сьціхае,
Скуль жаль і боль у сьвет нясуцца,—
Мой край, што крыж на сэрцы мае...

Гальяш Леўчык.

28.V.23.
Вільня.

Кавалі.

Сцэнічны абразок.

Чуваць звон ад каваньня зялеза. Заслона зыходзіць. Стары і малады кавалі куюць. У глыбіні пылае горан. Кавалі перастаюць каваць. Стары кладзе ў горан зялеза, а Малады ўздувае мех. Праз адчыненыя дзьверы кузьні відаць зьвёзднае неба. Чуваць сумны народны матыў — пяяньне начлежнікаў.

Стары. Старайся, сынку, хай бязупынна мех распаляе вагніста жар. Хай жар грызець зялеза, каб аж іскры мітусіліся чырвонымі краскамі сярод цемры глухой ночы. Зялеза будзе гібкае, мяккае, як воск,—лягчэй, спарней пойдзе праца. Хутчэй заробім на кавалак хлеба.

Малады. Я працую з усіх сіл. Я ў кожны свой дых укладаю сьвятое парываньне юнацкай душы. Люблю волю, хачу мець жыцьцё вагністага зьместу і дзеля таго ад сьвітаньня да зьмярканьня цяжкім молатам выковываю лепшую долю. Мяне так цікавіць і захоплівае кожная новая праява ў жыцьці! Усей істотай сваей чакаю прыходу нечага нябывалага, сьветлага, радаснага. Мне здаецца,—не, я веру, што ўсё прасякнута шчасьцем, што ўсё і ўсюды перапоўнена здароўем і багатай творчасьцяй, і, каб нам гэта пачуць, ахапіць, зьяднацца, дык трэба на ўсё дыхнуць гарачай любасьцяй—хай сэрца пылае, як горан! Трэба быць чулым,—быць усім і ўсюды. Хай праплаўляе вагністае натхненьне!

Стары. Эх, сынку! І я калісь гэткія думкі-іскры раскідаў усюды, пяяў звонам малатоў да сьветлай будучыны. Гартаваў сэрца палкай любасьцяй да волі — долі... Эх, сынку, аднак, хата наша ўбогая, жыцьцё нашае галоднае, доля наша беспатольная, а сьлед наш—крывавыя краскі па цярністым шляху, зьвільжаныя нашым потам і сьлязьмі... Эх, сынку...

Нясець зялеза на кавадла. Якісь час куюць. Спыніліся, каб ацерці пот, перадыхнуць.

Стары. Чуеш... Начлежнікі пяюць... То-ж народ склаў гэткую песьню, песьню няволі і тугі-суму; складаў доўгія вякі, доўгія вякі...

Абодва ў задуме, абапёршыся на малаты і кавадла, стаяць якісь час, — іх сілуэты выдзяляюцца на чырвоным водблеску горна.

Стары *(рыхтуючыся да працы).* Будзем канчаць.

Малады *(рашуча).* А што мы робім? Каму робім?

Стары. Робім кайданы. А каму?—тым, хто іх робіць. Робім дзеля таго, што кайданы носім... *(нездаволена).* Ды ўрэшце няма часу на развагі. Позна. Што робім—не бяда. Бяда будзе, калі не заплацяць, калі ў жываце з голаду будзе вурчэць—справа наша маленькая... А ну, гайда! Стыгне...

Малады *(адкідае молат).* Хай мне лепш рукі адпадуць, чымся я маю рабіць гэткую праклясць! Хай стыгне зялеза, хай нам ня плацяць, хай душыць мяне гора... Я не сагнуся. Што з прадвякоў усе працоўныя жывуць у цемры і недастатку, што, запрэжаныя ў ярмо, аруць поле злыбяды,—дык дармо-ж! Ня ўзьдзенуць мне! Я хачу ня толькі сам быць чалавекам, але і другіх зрабіць людзьмі. Каб ня было заграбаньня жару чужымі рукамі, каб гора аднаго ня было радасьцяй другому, эх, каб ня было так, як ёсьць цяпер: агідна, чорна, чадна... Нам нічога не даюць, чаго нам трэба, чаго мы просім. Нас галодных, змучаных прыкавалі да молата, і нічога ў нас больш не асталося, толькo ён—молат *(Паднімае молат. Маўчанка).* Сярод сваіх мук і крыўд мы яго палюбім—з ворага хай станець нам другам. Хай кожны яго ўдар дае гарт сталі ў душу, моц зялеза ў цела, і мы ўзрасьцём, мы падужэем. Волатамі станем! Брызнуць кайданы!.. І ўчорашнія рабы—раптам валадары сьвету... Праца! *(рыхтуецца каваць).*

Стары. Эх, сынку, а што-ж нам рабіць? Найміты мы, адзінотныя мы. Загад іх—воля наша. Дык што-ж нам рабіць?

Малады бадзёрым рухам вырывае ў Старога зялеза і кладзець у горан. Стары пакорна падходзіць да меха і ўздувае яго. Чуваць „Ад веку мы спалі...“ шмат выразьней, як папярэдняе пяяньне.

Малады. Працаваць для вызваленьня, працаваць для ўладарнасьці працы, для граньня-зьвяканьня каванага зялеза, для вось гэтых іскраў-зорак горну... Працаваць для шчасьця роду людзкога, для хараства жыцьця! Вось, пераплаўлю, перакую ўсю нашу папярэднюю працу. Стукну-гакну малатком, песьню запяю, улажу ў працу любоў і здатнасьць, ды выкую сталёвую звонка-рэзкую касу. А зрабіўшы касу, эх, ды й выйду я ў ноч чмарную, глухую. Мая коска блісьне яснасьцяй маланкі, зьвякне, адазьвецца. Размахнуся, гойкну... раз-у-раз паўкругам... Пакос за пакосам, ляжа лежнем-трупам нядоля ліхая, гора хат убогіх...

Зацягнуўшы „Ад веку мы спалі...“, Малады кладзець зялеза на кавадла. Кавалі, плюнуўшы ў далоні, куюць.

Малады. Жывей!

Стары. Мацней!

Якісь час запальчыва куюць, ажно з грудзей разлягаецца: гах, гах... Паволі заступае

ЗАСЛОНА.

Л. Родзевіч.

На могілках.

Бязспынна, глуха процьма часу
Глытае хараство і моц.
Заход бяздушным сьветлым пасам
Адзначыў сьвежае дзярно.

На могілках ўдыхаю цішу
Адзін жывы паміж крыжоў;
А смутак дзіўны сэрца крышыць,
Бяз назвы смутак і бяз слоў.

І раптам стала зразумела,
Што моладасьць прайшла мая,
Што я астыў, калісьці сьмелы,
Калісь гарачы, яркі я.

Стаю разважны і халодны,
Як сутуняючая даль,
І толькі сум сябруе згодна,
І толькі жаль, балюча й жаль.

Вось крыж і новыя балясы;
Грудок абложаны дзярном...
Бязьлітасная процьма часу,
Ня я—пад тым крыжом!

Уладзімер Жылка.

1923 г.

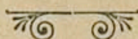

Новае у беларускай паэзіі.

I.

У паэзіі форма і зьмест — неразьдзельны.

Неразьдзельны яны затым, што кожнае пачуцьцё, кожнае перажываньне і настрой паэта, выліваючыся з ягонае душы, мімаволі прыймаюць тую адзіную ўласьцівую для іх форму, той рытм, які адпавядае, калі так можна сказаць, рытміцы самога перажываньня і настрою аўтара.

Жыцьцё мае нязвычайнае багацьце рытму. На гэтым аснована багацьце формы паэтычных твораў, складанае вякамі.

Усім вядома, што, прыкладам, стара-грэцкі гэксамэтр знаходзіцца ў самай цеснай сувязі з біцьцём чалавечага сэрца. Вядома такжа, якія рэзкія перамены ў рытме сэрца адбываюцца ў залежнасьці ад перажываньняў чалавека. Дык зусім натуральна, чаму, прыкладам, дзеля ўрачыстага настрою адпавядае паважная актава, чаму выглядала-бы нечым дзікім, калі-б гэную форму верша мы ўжылі дзеля нейкага гумарыстычнага апісаньня.

Як нічым не абмяжована разнароднасьць перажываньняў жывога чалавека, так не абмяжована і разнароднасьць формы ў паэтычнай творчасьці. Праўда, кожная эпоха мела свае пагляды на тое, што дапусьціма і што недапусьціма ў паэзіі. І кожная чародная эпоха, у сувязі з зьменай настрояў і агульных паглядаў грамадзянства, ламала старыя формы і тварыла нешта новае, засуджанае ў свой чарод на ломку новым пакаленьнем.

З гэтага пагляду можна сьмела сказаць, што гісторыя літэратуры — гісторыя разьвіцьця форм літэратурнае творчасьці — гэта найбольш поўнае адбіцьцё гісторыі культуры народаў; тут найлепш выяўляюцца самыя глыбокія, самыя праўдзівыя настроі і пагляды грамадзянства.

Усё гэта вельмі ярка выяўляецца пры досьледах над разьвіцьцём беларускае адраджэнскае літэратуры, якая ў зусім кароткі час перажыла тое самае, што другія, старыя літэратуры, перажывалі сталецьцямі. Болей таго: як у жыцьці жывое прыроды онтогенія і філёгенія ідуць тым самым шляхам, так сама і ў творчасьці паадзінокіх паэтаў нашых мы бачым паўтарэньне лініі разьвіцьця ўсяе літэратуры народу.

Якімі беднымі па зьместу прадстаўляюцца нам цяпер першыя творы беларускіх адраджэнцаў пачатку XIX сталецьця! І якая-ж бед-

ная форма іх твораў — твораў Баршчэўскіх, Рыпінскіх, Чачотаў! Хаця ўсе яны углядаліся на нашу народную паэзію, але ніхто з іх не зраўняўся з народнымі песьнямі ні па сіле, ні па шчырасьці пачуцьця і настрою. І ня відаць у іх творчае іскры, а толькі мала вартая „работа“.

Першым пісьменьнікам, які заслугуе на імя паэта-мастака, быў Дунін-Марцінкевіч. І мы бачым у яго значны поступ у форме, раўнуючы да папярэднікаў. Але жыцьцё, якое ён малюе ў сваіх творах, яшчэ вельмі беднае. Яно ня можа глыбей захапіць аўтара, ня можа зьмяніць сваей сілай біцьця ягонага сэрца. І паміма апісаўчае здольнасьці паэта, паміма мастацкіх абразоў у „Гапоне“, форма верша яго астаецца прымітыўнай — сыльлябічнай, — такой, дзе для выяўленьня рытму сэрца нямашака месца.

На верш танічны пераходзіць Багушэвіч. Гэты паэт нязвычайна горача перажывае тое, аб чым піша: гора, бяду, крыўды народныя. Яго настроі шчырыя, яго перажываньні заўсёды глыбокія і запраўды прымушаюць біцца мацней сэрца паэта — ці то калі ён іграе на „Дудцы“ — „над народу сконам“, ці калі апісуе „хрэсьбіны Мацюка“, або апавядае пра тугу па Бацькаўшчыне беларуса, закінутага доляй у чужыну, — тугу, так добра знаёмую аўтару з асабістага жыцьця. У Багушэвіча бачым і больш разнароднасьці ў вершаваньні. Але трэба сказаць, што Мацей Бурачок — гэта не селянін, а толькі здэмакратызаваны шляхціц, сябра „вышэйшага“ круга грамадзянства. Яго славамі гаворыць не народ, а далёка адыйшоўшая ад народнае масы інтэлігенцыя, узгадаваная пад усё нівэлюючым уплывам эўрапэйскае цывілізацыі, хоць і спачуваючая народу і разумеючая яго.

Пачатак XX сталецьця дае нам цэлы рад іменьняў беларускіх паэтаў — запраўдных сыноў вёскі. А наперадзі ўсіх — Якуб Колас і Янка Купала. Гэта ўжо непадробленыя выразіцелі настрояў і думак беларускае народнае масы. Яны — паэты з так-званай „іскрай божай“. Пачуцьцё у іх выліваецца з душы бурным патокам і шукае для сябе адпаведнае формы. Іх духовае багацьце — вялізарнае. І форма ў іх адпавядае гэтаму багацьцю — асабліва ў Купалы. Рытміка — нязвычайна разнародная, як разнародны і адценкі іх настрояў і перажываньняў. Пачынаючы ад вельмі прымітыўных паслядаваньняў, з боку формы, расейскіх і польскіх паэтаў, яны крок за крокам вырастаюць усё вышэй, прысваіваюць сабе найдасканальшыя формы верша сучаснасьці. І ім усё яшчэ гэтага мала: яны разнаабразяць свой верш зусім самастойна і арыгінальна, бо ў створаныя другімі формы нельга ўліць свайго індывідуальнага, выключнага, бо чыста нацыянальнага, беларускага зьместу.

Доўгую дарогу прысваеньня формаў сусьветнае паэтычнае творчасьці праходзяць нашы песьняры. Чым вышэй узьнімаецца іх уласны дух, тым лягчэй для іх гэная дарога, тым лягчэй вялікія мастацкія дасяганьні. Асабліва яскравы прыклад дае тут Якуб Колас.

Успомнім перадваенную коласаўскую музу. Гэта — адбіцьцё душы беларускага салянства, толькі адбіцьцё, як у павялічаючым люстры. Гэта — ідэальная гармонія прыроды, быццам „песьня хораў". Рытміка, форма вершаваньня—ў поўнай меры адпавядае гэтаму зьместу. А заглянем да апошняга зборніку Коласа „Водгульле" (Менск, 1922 г.), перачытаем яго найнавейшыя, апошнія вершы, і шчырае зьдзіўленьне абхопіць душу: ад сялянскае лірыкі Колас дайшоў да настрояў сучаснага нэрвовага, з нязвычайна зложанай псыхічнай арганізацыяй, „цывілізаванага" эўрапэйца. Штось нязьведанае дагэтуль творыцца ў яго душы:

З цёмных шчылін хтось нязнаны
Цені—страхі выклікае,
Штось ім шэпча, штось ківае,
Ды таёмна, няўчытана...
Сьмех вясёлы зьбег няждана...

. . . .

Цені—страхі выпаўзаюць.
Іх ня бачыш—прачуваеш.
Штось чаруюць, заклінаюць
І таёмна пагражаюць,—
Чым? У тым сіла, што ня знаеш.

(„Цені-страхі", 1921 г.)

Яму ў начной цішы звоняць нейкія дзіўныя песьні шкляныя шыбіны ў вокнах — песьні чыста імпрэсіяністычнага характару:

Няма ветру, ўсюды ціха;
Шыбы-ж звоняць,—што за ліха?
Хто ў іх стукнуў? Хто чапае?
Ці то знак хто хоча даць,
Што згубілі мы дарогу,
Б'е трывогу,
Ходзіць, ўсіх прасьцерагае
І накладвае пячаць

На шляхі, дарогі тыя,
Дзе крыжы згнілі старыя,
Ці замыслу пазьнімалі,
Як аджыўшыя свой час?
Хто такі ён? Невядомы,
Незнаёмы,
А мо' дзе і сустракалі,
Мо' з ім бачыліс ня раз...

(„Звон шыбау", 1921).

Так ад народнага пясьнярства Колас даходзіць да імпрэсіянізму. Ведама, гэта знаходзіцца ў цеснай сувязі з яго асабістымі перажываньнямі апошніх гадоў. А разам з новымі матывамі, што родзяцца ў душы песьняра, ён — мо' несьвядома — знаходзіць і новыя формы, прыкладам якіх служаць прыведзеныя адрыўкі.

Колас, а ў яшчэ вялікшай меры Купала, Багдановіч — гэта ўсё людзі, узгадаваныя агульна-эўрапэйскай культурай. Яны, праўда, чуюць па-своему, „па-народнаму", але свае думкі і пачуцьці высказываюць агульный для ўсіх „эўрапэйцаў" мовай. Сваё, народнае яны прапускаюць праз нівэлюючую прызму агульна-эўрапэйскае цывілізацыі. І праз рамантзым, рэалізм яны разам з усей эўрапэйскай паэзіяй даходзяць урэшце да тых новых кірункаў, якія маюць агульнае імя „нэо-рамантызму": да сымбалізму, модэрнізму і т. д.

На гэтым яны і затрымліваюцца.

Але не затрымліваецца праца новых пакаленьняў паэтаў, якія ўсьцяж ламаюць старое і на руінах працы папярэднікаў будуюць нешта новае. На эўрапэйскім Парнасе мы сустракаем цэлы рад такіх кірункаў, якія выяўляюць шуканьне новае будучыны: гэта — футурызм.

Адкідаюцца старыя, прывычныя формы. Запаноўвае поўная свабода для рытму, ня зьвязанага старым штучным падзелам на абмяжованы лік строф. Ігра гукаў — вось закон творчасьці футурыстычных кірункаў.

Новая літэратурная хваля, як рэакцыя проці ўсяго старога, пракацілася праз усю Эўропу. Дакацілася яна і да Беларусі. А тут якраз зрабіліся вялікія перамены.

Беларусь (апрача Віленшчыны і Горадзеншчыны з старым віленскім цэнтрам культурнага жыцьця і адражэнскага будаўніцтва) перажыла рэвалюцыю 1917 году, перажыла дзяржаўны і сацыяльны пераварот, абаперты на дыктатуры пралетарыяту. У Савецкай Беларусі ўтварыліся зусім новыя варункі жыцьця, парваўшыя ўсякую сувязь з старой эвалюцыйнай дарогай, на якой адбывалася раней разьвіцьцё прыпадкаў. Новыя варункі, прызваўшыя да творчае працы самыя шырокія масы нашага працоўнага народу, паставіўшыя гэныя масы на кіраўнічае становішча, зусім натуральна павінны былі вытварыць новую псыхіку ў народзе, зачапіць новыя струны ў душах людзей.

Дзень новы, новыя ночы,
Век новы: агню, дыму, попелу...

(*„Босыя на вогнішчы"*).

І век новых настрояў, новых перажываньняў і імкненьняў.

Новая псыхіка, „новая душа" народу павінна была знайсьці для сябе і новыя формы выражэньня ў літэратуры. Сьвядомы разрыў з традыцыямі мінуўшчыны павінен быў пакіраваць нашых новых па-

родных пісьменьнікаў на той шлях, на якім і літэтура адкінула ўсё старое, ужо перажытае.

Уплыў футурыстычных кірункаў у расейскай пралетарскай паэзіі вельмі сільны. Уплыву гэтага не магла абмінуць і маладая беларуская пралетарская паэзія, але ён тутака выяўляецца адно толькі ў разрыве з старымі традыцыямі і ў шуканьні новых форм — больш свабодных, адпавядаючых новым духовым настроям і імкненьням беларускае масы. Шукаць у беларускіх „наймалодшых“ песьняроў насьлядаваньня нечага гатовага, створанага футурыстамі другіх нацыянальнасьцей,—пакуль што ня прыходзіцца.

II.

Каб выявіць усё тое новае, што можна знайсьці ў нашых „наймалодшых“ парнасьнікаў, трэба было-б акуратна сачыць за ўсім, што друкуецца наабапал гранічнае мяжы, падзяліўшае Беларусь на „Савецкую“ і „Польскую“. На жаль. гэта пры сучасных палітычных адносінах невыпаўніма. Да нас толькі час ад часу прыпадкам даходзіць нейкая кніжка або газэта, друкаваная ў Усходняй Беларусі. Вось-жа мы і падойдзем да выяўленьня „новага“ ў нашай паэзіі на аснове трох кніжачак: „Строма“ Уладзімера Дубоўкі (Вільня 1923), „Босыя на вогнішчы“ -- поэма — Міхася Чарота (Менск 1922) і „Уяўленьне“ Уладзімера Жылкі. Першыя дзьве напісаны на Усходзе, трэцяя — на Захадзе Беларусі.

Ужо першы зборнічак робіць дужа прыемнае ўражэньне тым, што ў ім ня сустрэнеш традыцыйнае ў беларускай паэзіі маркотнасьці, суму, тугі, безнадзейнасьці. Наадварот: тут чуецца новы, сьвежы павеў, новыя тоны. Мы ўжо ня бачым перад сабой таго забітага, загнанага, утраціўшага сваю чалавечую сьвядомасьць лапатніка-селяніна, які толькі і мог стагнаць, плакаць, наракаць на сваю долю, але ня быў здольны сваімі рукамі каваць сабе лепшую будучыну. Бо з лапатнікаў-сялян ужо стварыўся, вырас у шырокім разуменьні гэтага слова н а р о д, каторы ня можа жыць так аднабока, як жыў дагэтуль, ня можа праводзіць дні сваі вечна ў адным настроі.

Уладзімер Дубоўка радыкальна разарваў сувязь з традыцыйным стагнаньнем. Той дух, якім пранікнуты ўсе яго вершы, найлепей сьведчыць аб тым, што аўтар пісаў іх не пад цяжкім ярмом чужацкае ўлады, а на волі, у варунках вольнага жыцьця. Столькі тут размаху, столькі моцы і веры ў сваю сілу і сілу народную! Паэт ані не „жальбуе“, не шкадуе „тых дзянькоў, што жыцьцё даўно разьвеяла, як дым“. У ім чуецца маладая нарастаючая сіла, ня зьвязаная з старымі перажыткамі, і ён зварочваецца да адраджэнскае моладзі з закліканьнем:

Маладое пакаленьне!
Прычынайся, час прыйшоў!

Залатое Адраджэньне
Кліча ўсіх пад родны схоў!

А моладзь Дубоўкі, як і ён сам, жыве ўсімі ўласьцівымі моладасьці настроямі і перажываньнямі. Які характэрны з гэтага боку хаця-бы вершык „Зданьні“:

Вечар... П'яны вечар сваволі-траўня...
Вецер косы ночы расплёў, дуронік...
Салавей пяець над ракой... як слаўна!
Сны сьніць сасоньнік...

Гукі тыя, зданьні той цёмнай ночы
Кроў крынічаць... Млосьць захапляець волю...

Але ад гэнае „млосьці“ сіла моладзі ня чэзьне: то — адно мімалётны настрой, які хутка замяняецца другімі. І Дубоўка, папаўшы ў чужыну, захопліваецца быццам рэлігійным настроем, што мае сваім прадметам Бацькаўшчыну:

У песьнях я — на Беларусь малюся,
Як моліцца ля возера трысьцё.

. . . .
О, Беларусь, я на цябе малюся,
Тваім шляхом — прыйду ў шырокі сьвет,
Паміж людзей, народаў разьліюся,
Бы вецер зух у жыце, у аўсе...

І за ночай маёвай у яго наступае дзень, у якім ужо нямашака і сьледу мляўкасьці:

Сьнег зьнікае... Сустракаюць маладу вясну.
Сонца грэе, абуджае сьвет увесь ад сну.
Птушкі ймкнуцца супраць волі да сваіх краін.
„Час да хаты, час!“
Сьпеў чуваць адзін.

Кіну смутак я й маркоту аж на ніцы лозы
У вечар гэты, вечар траўня, вечар нецьвярозы.
Вольны вецер я паклічу, як пяюць наўкола:
„Час да хаты, час —
жыцьця майго золак...“

З ветрам, яснай бліскавіцай — ў небе паляцім,
Думкі, сэрца, кроў у жылах — усё мы адрадзім!
Толькі крыльле мне патрэбна, крыльле мне хутчэй!
„Час да хаты, час“—
рвецца гук з грудзей...

Гета — характэрныя рысы ў зьмесьце. Новае тут ня ў самым зьмесьце, а ў тым, як апрацованы тэмы, які настрой пануе ў душы

паэта; новае — у рытміцы пераживаньняў. Да апошняе аўтар дапасовывае і форму, хаця йшчэ пераважна ня выйшаў за межы старых форм верша: усё яшчэ ўжывае старога трыалету, каторы ў яго сам па сабе нічога не гаворыць, — усё яшчэ ня вызваліўся да канца ад старое спадчыны. За тое многа вольнасьці ў яго ў словатварэньні, многа цікавых гукавых эфэктаў. Прыкладам:

Мітусіцца лістота мяцеліцай —
Мітульжынная, быццам дзьвіна.
Па аселіцы лёнам пасьцеліцца,
Завіхрыцца квяціста яна...

Слова „завіхрыцца" сустракаецца ў „Строме", здаецца, ажно тры разы. І „віхрыстасьць" зьяўляецца асноўным тонам вершаў Уладзімера Дубоўкі.

Усё-ж трэба адзначыць, што і гукавыя эфэкты, і словатварэньне у Дубоўкі даволі ўдачныя. Верш яго — мілазычны, музыкальны. Тут „старая спадчына" як раз аказвае вельмі добры ўплыў на аўтараяна не дае яму ўтраціць пачуцьця меры, не дае і нарушыць гармонію грубымі дысанансамі, ці то ў гуках, ці то ў славах.

Новы дух яшчэ ярчэй выяўляецца ў паэме Міхася Чарота „Босыя на вогнішчы". Гэта абраз народных настрояў у часох сацыяльнае рэвалюцыі і зьмяняўшых адна адну чужаземных акупацыяў. Яшчэ лепш: гэта — гісторыя апошніх гадоў у настроях, так часта зьмяняўшыхся.

І гэты твор вызначаецца сілай парываньняў, магутным размахам, уласьцівым падняўшамуся на барацьбу народу. Розьніцца ён ад папярэдняга нязвычайна ярка выражанай пралетарскай ідэалёгіяй. Савецкая беларуская прэса не здарма адзначыла выхад паэмы „Босыя на вогнішчы", як пачатак запраўднае беларускае пралетарскае паэзіі. Ды так яно і ёсьць: пісьменьнікі, якія ў гэты мамэнт выяўляюць пралетарскую ідэалёгію, бадай усе выраслі да пачатку сацыяльнае рэвалюцыі, і ў іх творчасьці відаць яшчэ вельмі многа „старое спадчыны". Міхась Чарот ад гэнае спадчыны зусім вызваліўся. Ен б'ець словам, быццам молатам, а нязвычайна элястычная форма яго вершу нічым ня зьвязывае лёту думкі. І здаецца часамі, што паэт вярнуўся да тае нявыраблёнае формы народнага вершу, якая пануе ў большай частцы пісаных народных вершаў-гутарак. Але гэта толькі здаецца: бо заўсёды рытм выводзіць песьняра на належны шлях, не даючы яму ўпасьці да роўня гэных наіўных вершаваных гутарак. Вось, дзеля прыкладу, другая песьня паэмы:

— Пажар на Усходзе!
Таварышы, ур-р-ра!
— Што вы, шалёныя, годзе!
Што вам ня шкода дабра?

Усё, што зьбіралі вякамі,
Сёньня марнее ў вагні...
— Маўчы! Мы цябе кулакамі,
Чуеш?! Ні-ні!
Цэрквы, палацы, харомы—
Памяць мінулага—з дымам!
Што не запалім мы—зломім!
Зьнізу наверх усё падымем!
Страшна вам? Страшна?
Пажару агонь ломіць вочы?
Затое нам відна ўночы!
Маліцеся, грэшныя, небу,
Рукі ўгору узьняўшы.
Вас не паслухаюць хмары.
Таварышы!
Што нам трэба?
— Пажа-ары!

Мы падалі гэты адрывак, як нязвычайна характэрны для псыхалёгіі масаў паўстаўшага народу — „збунтаваных рабоў". Жаданьне зьнішчэньня, імкненьне зламаць, пусьціць з дымам усё, што напамінае аб старой няволі... У такі мамэнт маса не памятае, што яна нішчыць твор яе-ж уласнае працы. У гэным зьменным рытме, у няроўным вершу чуецца рытм перажываньняў збунтаванае масы, народнага натоўпу, з якога падаюць пяруны і бліскавіцы рэвалюцыі.

Такое адчуваньне душы масы робіць тое, што вершы Міхася Чарота становяцца нязвычайна блізкімі, бо лёгка зразумелымі, для таго чытача-пралетарыя, для якога пісаны. Рытміка яго вершаў зусім адпавядае рытміцы перажываньняў і паэта, і масы. А рытміка ў кожнай песьні зьмяняецца, у кожнай песьні новая: то апісываецца мамэнт трыумфу „босых", то пабеда „чорнага арла" — нямецкага мілітарызму, то ізноў на сцэну зьяўляюцца чырвоныя сьцягі, каб уступіць месца беламу каню ўлана...

Хмары, дзе заход,
Падняліся...
— Што? Зноў непагода?
— Вецер! — крычыць народ,—
Вецер, уздыміся!
Вецер адказвае: „Згода!"
Хто слабы — дзяржыся!...

Змаганьне йдзе ўсё далей. Ліецца кроў. Бягуць людзі. „Іх рукі, ногі ў крыві"... А ўсё-ж паэт верыць у аканчальную перамогу свае ідэі і канчае паэму клічам:

Іграйце песьню, трубачы:
Тру-ру-ру! Тра-та-та!
Гэй, за намі, бедната!
На дарозе макрата...
Тру-ру-ру! Тра-та-та!
Тухне вогнішча ў крыві.
Песьню йграйце: „дзінь-дзі-ві!“
Каго зловіш — разарві,
Хто ня наш — таго даві...
Босы хто — за намі ўсьлед,
Хто убогі, хто разьдзет...
Гэй, за намі—ў новы сьвет!...
Цёпла там і там прастор,
Небасхіл там повен зор...
Сонца тчэ жыцьця узор!...
Там спачынеш, бедната...
Тру-ру-ру! Тра-та-та!

Ня дзіва, што паэма мае вялікі ўсьпех у народзе. Літэратурны крытык, У. Ігнатоўскі, у сваей стацьці, далучанай да першага выданьня паэмы, кажа паміж іншым:

„Магчыма лічыць, што паэма „Босыя на вогнішчы“ для выяўленьня сутнасьці вялікай рэвалюцыі на Беларусі зрабіла тое самае, што зрабілі паэмы А. Блока „Двенадцать“ і „Скіфы“ для выяўленьня сутнасьці агульна-рускай рэвалюцыі“.

Паскольку Міхась Чарот выяўляе ў сваей паэме духовую сутнасьць рэвалюцыі сацыяльнай, пастольку Уладзімер Жылка ў сваім „Уяўленьні“ адтварае псыхалягічны бок нацыянальнае рэвалюцыі. Запраўды, Беларусь усё яшчэ перажывае незакончаную нацыянальную рэвалюцыю, калі так гожа назваць той вялікі працэс прабуджэньня ўсіх духовых сіл нашага народу, што адбываецца на нашых вачах Гэта ўжо не эвалюцыйнае ўсьведамленьне сваей нацыянальнай прыналежнасьці: гэта — бурны творчы парыў, выяўленьне ад вякоў зьбіраўшыхся сіл у нашым народзе. І не дарма свой твор аўтар назваў „Уяўленьнем“: бо працэс прабуджэньня нацыянальнае сьвядомасьці за апошнія гады пайшоў такім шпаркім тэмпам, што ў ім дзеець не рэфлексія, не разважаньне, а іменна ўяўленьне ўсяе велічы нацыянальнае ідэі, уяўленае ў адзін мамэнт.

І Жылка так сама, як Міхась Чарот, разрывае сувязь з „старой спадчынай“ і шукае для свайго „Уяўленьня“ новае формы. Форму гэту ён знаходзіць у найнавейшых расейскіх паэтаў з Андрэем Белым на чале. Ламаньне традыцыяў мінулага становіць галоўную рысу ў вершаваньні Жылкі.

Радасьць мая вялікодная
Сына, пазнаўшага Маць.
Песьняй прадвесьня лагоднаю
Усіх я пачну абдараць!

— так пачынае аўтар першую песьню „Уяўленьня“. І — песьня за песьняй — дае абраз таго, як адбылося ў яго душы ўяўленьне вялікага Адраджэньня народу беларускага.

Для прыкладу даем тутака пачатак другой песьні:

Запраўды
Радасьць — рацыя:
Бацькаўшчына Беларусь
Есьць
Наймаладзейшая Нацыя.
З будняў блядых
Чорная косьць
Раздзьмухала Рух
Стараны
Вёсак і сёлаў.
Пяруны завірух
Узахапленьні
Грымяць аб адным:
Паўнагучна Адраджэньне!
і т. д.

Нельга сказаць, каб гэта было найлепшае месца ў творы Жылкі: яно, бадай, найслабейшае з свэей „рацыяй“ і „нацыяй“. Але і ў гэтай-жа форме могуць быць мастацкія абразы, дый яны запраўды ёсьць, — узяць хоць-бы песьню чацьвертую, якая канчаецца сільнымі радкамі:

...наш Дух,
Даючы рух,
Жыцьцё,
Праз крыўду, зьдзекі
І забыцьцё,
Спрадвеку,
З гадоў старых
Быў захаваны.
І вось — нязнаны —
Сягнуў тварыць.
І з першых дзён
Змог сну палон
І ночы глуш,
Мужычых душ

Зьявіў красу
І бель.

Асабліва пекныя адрыўкі, две Жылка ўдарае ў народны тон — тон народнае песьні (п. X.). Дый усюды многа мілазычных, музыкальных сукладаў, такіх сьпеўных, што як-бы просяцца, каб іх пяяць. Цікаўная з гэтага бо́ку п. III, у якой у рыфмованых канчатках націскі стаяць па трэцім складзе ад канца і прыдаюць асаблівае хара-ство вершу:

А была цага̀на як:
Ветры дзьмулі лютыя,
Спалі паслухмяныя
Вёскі, сьцюжай скутыя...

Кожная песьня, выражаючы іншы мамэнт „уяўленьня“ нацыянальнага адраджэньня, напісана другой формай і з другой рытмікай, што прыдае твору асаблівую жывасьць. І хоць-бы з гэтага толькі боку рэч гэта зьяўляецца дужа цікавай: „новае“ ў ёй выяўляецца мо' найбольш поўна, найбольш усестаронна: і з боку зьместу, і з боку формы.

Усе тры разгледжаныя аўтары шукаюць новых дарог у сваей творчасьці. Яны даюць новыя формы для новых настрояў і перажываньняў, але трудна сказаць, як далёка зайдуць яны ў сваіх шуканьнях. Пакуль-што нічога закончанага, ясна сфармуляванага выясьці з гэтых спроб нельга: яны ў значнай меры не арыгінальны, а пазычаныя — насьлядаваньні. Аднак ужо самы факт шуканьня новых дарог сьведчыць аб агульным поступе ў развіцьці нашае паэзіі „наймаладзейшых“: працай творчай і пачуцьцём красы яны здалеюць знайсьці тую лінію разьвіцьця, якая, не абніжаючы іх твораў з мастацкага боку, будзе найбольш, найпэўней адпавядаць новым настроям і новым імкненьням „новага беларуса“.

Вільня. 27.VI.1923.

Ант. Навіна.

З рэдакцыйнага партфэлю „Нашае Нівы“.

На біблійны лад.

Proverbia XXIII.

Як за адным сталом засядзеш з панам есьці,
Калі не палахлівы — сунь свой нож у губы!
Фальшывы панскі хлеб ня будзе ў горла лезьці,
Ім, нібы жарстваком, паломіш сабе зубы.

Замест віна ў твой коўш нальецць пан гідку кпіну.
Пан громка скажа: „еш!“ падумае: „давіся!“
Услух „братам“ назавецць, а ў думках—„хам“, „дубіна“...
Ня шчыры ён з табою. Бедны, сьцеражыся!

Абоймецць пан цябе, — падумае: „сьмярдзючы!“
І заварожыцць словам хітрым, як вужака...
Душу тваю ён купіцць, купіцць карк балючы;
Ты пойдзеш ад яго йшчэ горшым небаракам...

Ясакар.

Увага: Верш гэты, напісаны ў 1914 годзе, быў сканфіскаваны ў „Нашай Ніве“ маскоўскай ваеннай цанзурай.

З нязнаных твораў М. Багдановіча.

У 1913 г. ў Вільні выйшаў зборнік вершаў Максіма Багдановіча „Вянок“. Крытычную стацьцю аб зборніку надрукаваў у „Нашай Ніве“ Ант. Навіна. Прачытаўшы яе, паэт прыслаў свайму крытыку экзэмпляр „Вянка“ з гэткім надпісам:

Дзень добры, Пане! Вось Вам просты надпіс:
Есьць гэткая японская забаўка,—
Кідаюць дробные аскёпкі дрэва
У ваду—і робяцца яны цьвятамі.
Усё гэта мне згадалась мімаволі,
Калі чытаў я Вашую стацьцю
Аб вершыках „Вянка“. І шлю падзяку
І цісну руку. Вам М. Богдановіч.

22.III.1914 г.
Яраслауль.

Зорка.

(Сюжэт узяты з апавяданьня А. Амфітэатрава „Лятавіца“).

Заплятаюць зоры белыя вузоры
У бяздоньні неба... Ціша... цішыня...
Поўныя пакоры стромкіх хвояў хоры
Гымн сьпяваюць ночы... Ціша... цішыня.

Ня шумяць галіны маладой асіны
Аб адвечных страхах, векавой жудзе,
Толькі у лагчыні, гдзе туман лёг сіні,
Часам ночны вецер глуха загудзе.

Услухайся у словы ветравае мовы,
Услухайся у шэпты хвояў маладых:
Многа казкаў дзіўных, песьняў пераліўных
Чуткаю душою зразумееў бы ў іх...

—Тут былі калісьці,—зварухнуўшы лісьці,
Пачынае вецер,—не лясы—палі.
Над ракою гдзесьці, год таму ўжо дзьвесьце,
Між высокіх жытаў вёскі залягглі.

Там, у нізкай хатцы, жыў хлапец пры матцы
Сам прыгожы, сьветлы—нібы дзень вясной,
А пяяў так звонка, што аж чула сонка,
Голас меў жаўронка, птушкі палявой.

Чуць сьвітае ранкам, а у полі Янка
Ужо ідзе за плугам і папар арэ...
Паліць сонца з вышы, ўсё замрэ—ня дыша,
А яму і люба, толькі йдзе, пяе.

Увечары да хаты цягнецца араты
Адпачыць на сене ці пад кажухом,

А Янук гуляе, дзеўкі забаўляе—
Песьні ім сьпявае недзе за сялом.

Посьле, ноччу, ў поле пад лісьцё таполі
Прывядзе ён коні, сядзе на зямлі,
Коняў даглядае, месячык вітае,
Дзівіцца і лічыць зорныя вагні...

Часта ў божым моры ірваліся зоры,
Як зблiжалась восень, мацi горкiх мар.
Уніз яны зьляталі, гасьлі, прападалі
У бяздоньнях неба між калматых хмар.

Кажуць, што ня зоркі, анялаў пацёркі,
У восенную ночку сыплюцца дажджом:
Гэта лятавіцы, злыя чараўніцы
На зямлю зьлятаюць, ой, не за дабром!

Зоры ёсьць такія—ясныя, ціхія...
Душы праклятыя там жывуць, чуваць...
І за крыўду гэту да сканчэньня сьвету
Пакляліся мсьціцца—людцаў чараваць.

Спрыкрыцца праклятай жыці незанятай,
Засумуе часам—зоркаю зьляціць.
Скінецца дзяўчынай і брыдзе пуцінай
Грэх па людзях сеяць, хлапчукоў звадзіць.

Варажыла ночка, жаляў, чараў дочка,
Агарнуўшы мглою сіняю прастор.
У душу прасіўся, сьпевам дзіўным ліўся
Смутных ночных гукаў ціхі перабор...

Лёг хлапец у полі пад лісьцём таполі
І цягучай песьняй скалыхнуў цішу.
Выліваў маркоты, сумы адзіноты,
Разьядаў сьлязамі горкімі душу...

У нябесным полі ярка, што раз болей,
Зіхацелі зораў белыя вагні.
І рваліся зоры, гінулі ў прасторы,
Гасьлі над зямлёю, гасьлі на зямлі.

Вось агнём зарніцы зорка-чараўніца
У вачох блiснула і зьляцела ўніз.
Толькі сьлед бліскучы, агнявы, мінучы
На мамэнт праз неба ніткаю павіс.

Глянуў хлопец—дзіва: пасьвятлела ніва,
Зорка над зямлёю, над лісьцём ляціць.
Глянуў і падняўся, ледзь пераҗагнаўся,
А ўжо тая зорка перад ім стаіць.

З цемры няпрыветнай твар дзяўчыны сьветлай
Выплывае моўчкі і глядзіць, глядзіць,
Апусьціўшы вочы, моў спытацца хоча:
„Што сумуеш, хлопча, што табе баліць?“

Вочы у дзяўчыны—возера глыбіны,
Ад расьніц кладзецца сінявaты цень.
Валасы дзяўчыны—зорныя тканіны,
Серабрыста-белы месяца прамень.

Лёгкае убраньне з мглы правіднай раньня
Абвілося хмаркай каля белых ног...
Уся яна ірдзіцца, квола серабрыцца,
Як адна з тых зораў, што раскідаў Бог.

—„Хто ты?“—„Я дзяўчына з хмарнае лагчыны“
Зазьвінела ціха, бы званкі ў траве,
—„А пачула песьні, вабяць так балесьне,—
„І прыйла у поле... слухаць... да цябе.

„Пей гучней, я сяду“... Слухае загаду,
Засьпяваў, заліўся, сэрцайка дрыжыць...
А дзяўчына зорка ўсё сьмяецца горка
І вачмі—бяздоньнем жудасна блішчыць...

Скончыў Янка граньне: „Дзеўчынка, каханьне,
„Для цябе пайду я на мучэньні, зьдзек,
„Будзеш мая жонка — аджыве старонка,
„Разсьвятлее доля: палюбіў на век!

„Пэўна, знаеш чары, калі таюць хмары,
„Калі гінуць цені ад тваіх вачэй.
„Без цябе мадзеці не магу на сьвеце,
„Будзь маёю, любка, падыдзі бліжэй“.

Не жалейка плача, стогне небарача,
Не, ня ночны вецер жаласна гудзе:
А з грудзей дзявочых сьпеў ліецца ў ночы,
Кроіць сэрца болем, сьлёзы гора лье...

Пабялелі сеці месяца на вецьці,
Паляцелі озр ыз чорных божых рыз,

Тонкія таполі застагналі з болі,
Апусьцілі вецьце распачліва ў ніз.

А душа канае... Але тут зьмяняе
Сваю песьню дзеўча на вясёлы тон:
Расплыліся хмаркі, выплыў месяц шпаркі,
Зазіялі зоры белым жамчугом.

Старыя бярозы, што гублялі сьлёзы,
Загудзелі сьветла, радасна, як сьмех.
Прабудзілісь кветкі, аджылі палеткі,
Усё пайшло круціцца, як у зімку сьнег.

Скача месяц белы, скачуць зоркі сьмела,
І дзяўчына скача з Янкою, пяе...
Валасы сплятае, нібы птушка тая,
Усё лягчэй нясецца, ўсё вышэй плыве.

Ад зямлі паволі сілай дзіўнай волі
Адлятае... ўецца сінім матылём,
Над густой пшаніцай зьзяе заранціцай,
А хлапец трымае, з ёю мкнецца й ён.

—„Ой, пусьці, хлапчына“, просіцца дзяўчына,
„Не сваёю воляй я ляту да зор!“
Але дарма б‘ецца, яго страшыць, рвецца:
Як каршун з галубкай, праляцелі бор.

—„Ой, пусьці!“—„Загіну, а цябе, дзяўчына,
„Ня пушчу, хай будзе, што захоча Бог“.
Ды запелі пеўні гдзесь у вёсцы пэўне,
Ірванулась любка,—затрымаць ня мог...

Шуганула ў неба залатыя глебы,
Задрыжэла зоркай — чыстаю расой.
І дагэтуль зьзяе, ночкамі гуляе,
Аж пакуль ня ўбачыць сонца над сабой.

А хлапец рвануўся — ў небе апынуўся,
За плячамі крыльцы шэрыя ўзрасьлі.
Жаўранкам, што золкам будзіць нівы, долкі,
Жаўранкам узьняўся ў вышу ад зямлі.

Спяць яшчэ пракосы, дрэмлюць ніў палосы,
А малы жаўронак ўжо ляціць, ляціць:
„Цірлі, цір, вярніся, цірлі, адзавіся!“
Да зары вячорнай жаласна зьвініць.

Толькі як у горы сном нялёгкім зморы
Ен засьне у ценю жытніх каласоў,—
Выплывае зорка і сьмяецца горка
І хлапца-жаўронка зводзіць, злая, зноў:

Бо як сьпіць — сьмяецца, але чуць прачнецца,
З песьняю памкнецца ў неба, да яе,—
У зораў карагоду, ў золаце усходу,
У чырвані аблокаў зорка прападзе...

Слонім
Верасень 1923 г.

Увечары.

Смутак няясны зышоў на душу...
Сонца заходзіць... Чаго я хачу?
Лёгкія хмары у небе плывуць,
Мглою чырвоны ўбіраючы пуць...

Гукі і гоман нясуцца здалёк,
Быццам хто гора стрымаці ня змог
І закрычаў, застагнаў на ўвесь сьвет...
Не, гэта места шуміць так... і сьлед
Хворыя гукі кладуць на душу.
Цемра надходзіць... чаго я хачу?

Хочацца ласкі, да болі, да мукі,
Хочацца сьціснуць халодныя рукі,
Хочацца кінуць усё і пайсьці,
Думкі разьвеяці хочацца... ці
Зараз заплакаць, каб сьцішыць душу.
Сонца заходзіць... Чаго я хачу?

Можа хачу я таго, што ня знаю,
Можа хачу я далёкага раю?
Не, не зямных, ня тутэйшых уцех,
Радасьцяў жыцьця праз сьлёзы і сьмех...
Можа хачу аднавіці душу?
Цемра надходзіць... Чаго я хачу?

Вільня, 1922 г.

---

* * *

Вечар неба хварбуе ў гарачыя тоны,
Чыстым золатам густа залоціць рабіны,—
I здаецца паветра густым і зялёным,
Як вада у вазёрах, зялёных ад ціны.

Гаснуць косы на вежах гатыцкіх касьцёлаў
I, зьніжаючысь, шклы запаляюць агнямі.
Зоры — вочы малых, засмучоных анёлаў,—
Мігацяцца у хмарах парваных над намі.

Час таёмны, ня ноч і ня дзень, калі цені,
Цені ночы зьліваюцца з косамі сонца,
Калі хочацца раптам устаць на калені
I стаяць так бяз руху, маўкліва, бяз конца...

У гэты час аджывае у думках старое,
Успамінаюцца даўныя сэрца хваробы...
I так лёгка душою — вячорнай парою —
Зразумеці сусьветныя сумы й жалобы!..

---

* * *

Клічуць вечарам зоры у сусьвету прасторы...
Поўны нейкае зморы, ці замучаны, хворы
Ня ідзе чалавек...

Ночкай месяц варожа так маўкліва, прыгожа...
Гэй, паслухае можа, кіне жыцьце нябожа?
Не, ня йдзе чалавек...

Не, ня йдзе, хоць паволі сэрцам рвецца да волі,
Што-дня болей нудзіцца—і жыве мімаволі,
Несьвядома амаль,

Хоць ад самага раньня яго жыцьце — змаганьне,
Сумаваньне па шчасьці, ці за долю дрыжаньне,
Неакрэсьлены жаль...

Натальля Арсенева.

Нацыянальнасьць у Вінцука Дунін-Марцінкевіча.

(*Матэрыялы да характарыстыкі творчасьці*).

Разглядаючыся ў літэратурнай спадчыне Вінцука Дунін-Марцінкевіча, ня вельмі многа знаходзім даказаў яркага й моцнага выяўленьня ў яго бязспорнай і яснай беларускай нацыянальнасьці. І дагэтуль яшчэ нашыя крытыкі і пісьменьнікі адносяцца з нейкай рэзэрвай, нават часта і з поўнаю няверай што да яго працы й нацыянальнага беларускага напрамку, робяць усялякія закіды з боку дыдактыкі аўтара, ці з боку сацыяльных перакананьняў, а часта нават і з боку структуры (будовы) беларускага вершу, які, будучы ў аўтара сыльлябічным, быццам і ня мае чыста беларускага народнага характару.

На ўсе гэтыя закіды вельмі лёгка адказаць таму, хто бліжэй знаёмы з літэратурнай эпохай і сацыяльнай працай дзеячоў і пісьменьнікаў 1840—1860 гадоў.

Дыдактыка была ў модзе, як неабходны варунак гэтага літэратурнага кірунку, асабліва ў адносінах да народу і дзяцей, якім трэба было нясьці пачатковую прасьвету й культуру духа; дыдактыка пратрывала бадай цэлае 19 сталецьце. Так пісалі Ян Баршчэўскі, Ян Чэчот і Аляксандар Рыпінскі, і вініць іх за тое, што яны пісалі ня гэтак, як бы нам цяпер хацелася, ніяк ня можна, бо гэта і абмылка і спроба навязаньня да ацэнкі іх творчасьці новых сучасных крытэрыяў, якія ў тыя часы нават і не істнавалі. Асабліва ярка кідаецца гэта ў вочы, калі спатыкаемся мы з ацэнкай іх творчасьці з боку сацыяльнага. Некаторыя нашыя літэрат. крытыкі, якія бачаць у творах Марцінкевіча адно „шляхоцкія ідэі“, ня могуць ані як дабачыцца ў ім дэмакратызму, які—што бы ні гаварылі—ёсьць; забываюцца яны аб законе эвалюцыі дэмакратызму, і дзеля таго іх ацэнка выходзіць, як у крывым люстры. Такая сучасная крытычная мера, якая апіраецца толькі на об'екце сучасных думак і паглядаў, а ня ўмее ці ня здольна ацаніць творчасьць з боку гістарычнае эвалюцыі, заглыбіцца і зразумець дэмакратычныя імкненьні людзей данае эпохі, зьвязаных і скаваных часта варункамі жыцьця і непамернага палітычна-паліцэйскага ўціску,—мусіць быць і вузкай, і аднабокай і... страшэньне несправядлівай.

Для зразуменьня Марцінкевіча неабходна прастудыяваць яго эпоху. Сацыяльныя пагляды дзеячоў гэтага часу трэба выкапаць з тагачасных твораў, гадавікоў газэт, пісаных успамінаў (мэмуараў) ды лістовай перапіскі. Багацьце матэрыялу, як друкаванага, так і рука-

піснага, аграмаднае. І вось, пазнаёміўшыся з усім гэтым, адразу ярка і выразна паўстае нам перад вачамі асоба дзеяча і пісьменьніка, пачынае захопліваць нашу ўвагу, сымпатыю, і мы пранікаемся тады пашанай і любоўю да чалавека. каторага мы зразумелі, пазнаўшы ўсе абставіны яго жыцьця й працы.

З гэтага пункту гледзячы, мусім адзначыць, што ніхто з нашых старых пісьменьнікаў так не пакрыўджаны нашымі крытыкамі, як Вінцук Дунін-Марцінкевіч.

Друкаваныя творы Марцінкевіча, калі добра да іх прыглядзецца, усе падыходзяць да паглядаў, псыхікі і эстэтыкі народнае масы; сьведчыць аб тым (што ўжо раней заўважыў прафэсар Доўнар-Запольскі) іх пашырэньне сярод сялянства, прычым некаторыя з сялян ня толькі ўмеюць вершы Марцінкевіча на памяць, але і ведаюць імя іх аўтара. Заўважыць тут трэба, што, калі гэтыя сыльлябічныя вершы і спадабаліся народу, так што нават увайшлі, так сказаць, і ў этнаграфію, дык мелі яны даўны й моцна прыгатаваны грунт. Бо жыцьцё выплывае толькі з жыцьця, праца новых пакаленьняў асновываецца на працы старых пакаленьняў, дык і праца Вінцука Дунін-Марцінкевіча апіралася на працы ранейшых за яго будзіцеляў народу. Калі возьмем пад увагу нацыянальную працу бязыменных, нават нязнаных нам бліжэй па іх працы, скромных беларускіх працаўнікоў-будзіцеляў народнага беларускага духа з-пасярод беларусаў-езуітаў і беларусаў-базыліян, якія ў працягу XVIII і пачатку XIX сталецьцяў пакінулі пасьля сябе шмат літэратурных беларускіх памятак у кантах, калядках, рэлігійных песьнях, бэтлейках, інтэрмэдыях і школьных драмах і камэдыях,—мы мусім прыйсьці да перакананьня, што сыльлябічнасьць вершаў павінна была быць прынята народам, бо ўплыў гэты ярка відаць і цяпер у чыста народных творах.

Даказы гэтага „абыватэльства“ сыльлябічнасьці верша кожны можа пабачыць і ў сучасных нашых дамарослых сялянскіх вершапісаў. Кожная беларуская рэдакцыя атрымлівае шмат такіх вершаў ад вясковых пісакаў, а калі іх ня друкуе, дык толькі з гэтае прычыны, што вымагае цяпер ад вершу шмат больш артызму, чымсь гэта было раней, у даўнейшыя часы.

Беларуская літэратура XVIII і амаль што ня цэлага XIX сталецьця можа быць сьмела названа рукапіснай, бо, з прычыны гаротнасьці жыцьця, забароны друкаваньня пабеларуску, іначэй разьвівацца не магла. І дзіва тут у тым, што, ня гледзячы на гэткія, здавалася бы, забойчыя перашкоды, яна разьвівалася, расла, пакуль не дачакалася магчымасьці свабоднага друку. Відаць, жыцьцёвая яе сіла лішне вялікая, каб якія-колечы дрэнныя абставіны, перашкоды і забароны маглі яе спыніць у жыцьці ці зьніштожыць...

Памятак сыльлябічнае вершаванае творчасьці ў беларускай літэратуры так многа, што настаў ужо час, каб усё гэта навучна пра-

студыяваць. Тыповымі зьяўляюцца тут гэтак званыя „гутаркі“, лік каторых надта вялікі. Падходзяць да іх „рацэі“ або арацыі, прамовы паважныя або жартаблівыя, ужываныя ў важных здарэньнях жыцьця, як напрыклад: на вясельлях, на імянінах і г. д.

Марцінкевіч, добра ведаючы народ, стараўся так пісаць, каб якнайбліжэй дайсьці да народнага смаку й упадабаньня. Рукапісная беларуская літэратура добра была яму вядома, у творах сваіх ён прыводзіць шмат народных прыказак, песьняў, каб як магá найбліжэй падыйсьці да народнага смаку й упадабаньня.

І вось гэтае імкненьне Марцінкевіча да народнасьці, да пераканаьня селяніна, што яго мова такая добрая, як і кожная другая, пры ўжываньні літэратурнае формы згодна з традыцыяй і смакам сялян— усё гэта не падабалася нашым крытыкам. Пасыпаліся закіды: мала нацыянальны, дыдактычны маралізатар, з сацыяльнага боку адна толькі шляхоцкасьць пагляду на мужыка, як раба ў пана, форма верша сыльлябічная, а значыцца польская,—ну, адным словам, шляхоцкі пісьменьнік, які пісаў дзеля забавы, каб пасьмяяцца над мужычком.

Ці-ж гэта па праўдзі так?

Non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere — кажа Сьпіноза, і гэтыя залатыя словы надзвычайна падыходзяць да данага выпадку. „Не сьмяяцца, не бедаваць, не пратэставаць, адно старацца зразумець“—вось мэтад, каторы павінен быць дэвізам кожнага крытыка.

Надта цікавае сьвятло кідае на Марцінкевіча і на яго нацыянальнае пачуцьцё ліст, пісаны ім да знамянітага польскага пісьменьніка Крашэўскага. Ліст гэты знаходзіцца ў архіве бібліатэкі Кракоўскае Акадэміі Навук і быў друкаваны з маленькімі пропускамі (з цэнзурных прычын) у часопісі: GAZETA POLSKA 1861 году № 111 стран. 2. Прыводзім яго ў перакладзе цалком:

„Жывучы сярод народу, які гаворыць беларускай гутаркай, зьвязаны целам і душою з яго спосабам думак, думаючы аб лепшай долі гэтага братняга народу, які застыў у дзяцінстве й цемнаце, пастанавіў я, каб заахвоціць яго да прасьветы, у духу яго звычаяў, паданьняў — легенд і здольнасьці душэўнай, пісаць у яго роднай мове; і вось з радасьцю я хутка ўгледзіў, што выданыя мною: С е л я н к у, Г а п о н а, В е ч а р н і ц ы, Д у д а р а, К у п а л у народ прыняў з аграмадным упадабаньнем, а моладзь з запалам пачала вучыцца чытаць і з намяці паўтараць мае, гэтак для яе мілыя, творы. З гэтае прычыны распаўсюджываецца ўжо сягоньня ў часьці над Вяльлёй і Нёмнам, над Сьвіслаччу, Бярэзінай, Дзьвіной, Дняпром і г. д. чытаньне беларускага друку, а раз ужо ахвота й любоў да духовае стравы разбуджаны, знойдзуцца з часам больш багатыя матэрыялы ў роднай мове.

„Гэтую маю думку і імкненьні зразумелі й ацанілі людзі у Польшчы, не зразумелі ў Літве і на Беларусі, і вось на літэ-

ратурным сходзе ў пана К... пачуў я словы: „што, пішучы ў беларускай мове, сярод сялянскага народу зашчэпліваю провінцыяналізмы“; на што я прымушаны адказаць:

„Няшчасная прошласьць нашая давяла сялянскі народ да упадку, ня думаючы саўсім аб духовай і маральнай яго адукацыі, хаця бы праз памяць на тое, што гэта дзеткі аднэй маткі, што гэта пакрыўджаныя браты і хрысьціяне, якія маюць права да навукі ў роднай мове так, як да нябеснага хлеба.

„Калі ніводзін польскі ані расейскі орган друку не патрапіў, паміма намаганьняў у працягу амаль ня цэлага сталецьця, падняць наш народ, дык ці можна-ж гэтаму дзівіцца?... Ці мог якіколечы орган трапіць да вуха, да перакананьня селяніна, катораму спосабы навучаньня граматы ў роднай мове так былі утруднены, каторы, абліваючы крывавым потам гоні сваіх паноў, ня меў часу для духоўнага навучаньня? Калі часам голас матчынае мовы абіўся аб зацікаўленае вуха бедака, гэта была паводка пагроз ды лаянак, высказаных да пагарджанага сіраты.

„Вось, дагледзіўшы благія намаганьні адарваць і зьняверыць да нас народ, пастанавіў я праз творы ў яго роднай мове, адпаведныя яго паняцьцям, што знаходзяцца яшчэ ў калысцы, і аблягчаючыя яму спосабы асваеньня з граматай, заахвоціць яго да роднага слова, да прасьветы і маральна паправіць. Які вызваляючы, збаўчы ўплыў аказалі гэтыя мае кніжкі на яго, трэба вывясьці і з гэтага, што кніжкі ў народнай мове ўжо саўсім разыйшліся, а новыя ня друкуюцца.

„Вялікі час на тое, каб „абыватэлі“ нашыя агледзіліся ўрэшце і праз аткрываньне школак, дамоў-ахронак, праз уводзеньне ў навучаньне народнай сялянскай мовы і праз другія магчымыя ахвяры стараліся гэтых маладых братоў сваіх, умеючых быць удзячнымі, прыгорнуць да сэрца і дзеля агульнага дабра цесна з імі злучыцца.

Наум Прыпаворка“.

З ліста гэтага моцна б'ець любоў Марцінкевіча да беларускага народу, яго шчыры дэмакратызм, высказаны досіць сьмела, чаго ў кніжках, друкаваных і праходзячых праз цэнзуру, рабіць было нельга. Думкі аб скасаваньні прыгону, крытыка варункаў жыцьця сялян у часе паншчыны былі расейскім урадам Мікалая I-га і яго цэнзурай забаронены.

Аб гэтым нашы крытыкі ня маюць права ня ведаць і на старыя літэратурныя творы павінны зірнуць праз прызму тагачасных забарон цэнзуры. Тады толькі шмат што пабачаць і зразумеюць многае, што недасказана, што закрыта, што нават можа й незразумела спачатку.

Як адносілася цэнзура да друкаванай крытыкі сялянскага жыцьця пад панскім прыгонам, можа сьведчыць вершык Ігната Легатовіча

(1796—†1867 г. у Менску) у кніжцы—альманаху: BOJAN. Wilno, 1838,—пад загалоўкам: Śpiewek z Biało-ruskiego narzecza (страніца 224):

Скажы, Вяльможны Пане,
Што у нашым будзе стане?
Бо мне нешта казалі,
Што вы няслушна давалі
У марцу родутпедо?
— A tobie chłopie co do tego?

— Прауда, што Вы паналі,
Пакуль жывеце над намі!..
Але што з таю будзе,
Калі станем на судзе?
Ня скажаш: Panie tego,
Co tobie chłopie do tego.

Гэтага было досіць, каб кніжку, каторую ужо адзін цэнзар у Вільн прапусьціў, другія цэнзары (ад губэрнатара) забаранілі і прыказал канфіскаваць.

Пасьля скасаваньня уніі ў 1839 годзе пастаноўлена была абсалютная русыфікацыя беларусаў. Кніжкі беларускія, як Беларускі Катахізм 1835 г. (аўтар ксёндз уніят, прафэсар славістыкі на Віленскім унівэрсытэці, Міхал Баброўскі), „Селянка“ Марцінкевіча, „Песьні“ Чэчота прыняны былі шкоднымі, і ўжо цераз колькі гадоў пасьля таго, як іх надрукавалі, пачалі іх адбіраць і ніштожыць. Ініцыятарам быў вядомы мітрапаліт Семашка, злы дух тагачаснай культуры і вораг беларушчыны.

Дэмакратызм Марцінкевіча, яго шчырыя імкненьні да нацыянальнага падняцьця беларусаў не далі яму ў жыцьці нічога добрага. Прыйшлося нашаму паэту цярпець напасьці, як і кепкаваньні, як ад некаторых заядлых польскіх патрыётаў, паноў-шляхты й абыватэляў-памешчыкаў, так і чыноўнікаў маскалёў і абмаскалеўшых беларусаў. Ёсць на ўсё гэта шмат даказаў у недрукаваных матэрыялах. З асаблівай няпрыхільнасьцю глядзелі на Марцінкевіча тыя, што хацелі ў сваіх тайных і яўных школках і ахронках перарабляць беларускіх дзетак на палякоў. Ім ня ў смак былі беларускія народныя творы Марцінкевіча, яны бачылі, што гэтыя творы падабаюцца народу, што народ гэта прыймае з запалам і радасьцяй, і што ўсё гэта псуе і можа папсаваць іх палітыку ды зашкодзіць у будучыні валаданьню іх на Беларусі. Апрача невялічкага ліку прыяцеляў, людзей паступовых, ня меў Марцінкевіч прыхільных сабе людзей. У 1836 годзе Марцінкевіча былі арыштавалі: вінавацілі яго ў тым, што ён, як беларускі пісьменьнік, і зьяўляецца аўтарам варожых да расейскага ўраду беларускіх праклямацый, адозв, брашур ды рэвалюцыйнай газэткі „Му-

жыцкая Праўда". Пратрымаўшы яго каля 10 месяцаў у вастрозе, расейская адміністрацыя мусіла нашага паэта выпусьціць на свабоду, калі з палітычных працэсаў выявілася, што гэтыя друкі—фабрыкацыі віленскіх і беластоцкіх загадчыкаў паўстаньня, і што пападалі яны ў Менск з Заходняе Беларусі.

З ліста Марцінкевіча да Крашэўскага відаць ясна, хоць і шмат у ім недасказанага, куды ён ішоў, чаго хацеў для беларусаў і як глядзеў на паноў і на беларускую справу. Выданьне першай беларускай папулярнай народнай кніжкі „Гапон" у 1855 годзе ды яшчэ з ільлюстрацыямі ёсьць незабытая, аграмадная нацыянальная заслуга Марцінкевіча перад беларускім грамадзянствам. На гэта неяк ніхто не зьвярнуў дагэтуль увагі. Выдадзеная у 1859 годзе кніжка: пераклад паэмы Адама Міцкевіча „Пан Тадэуш" — была канфіскавана. А мала каму вядома, што яна выдадзена была за складковыя, цяжка запрацаваныя, сялянскія грошы. На цікавую прадмову да кніжкі ніхто не зьвярнуў увагі, і нават не стараліся яе перадрукаваць у новым выданьні. А шкада, бо ўсё гэта дае ясны і справядлівы пагляд беларускага грамадзянства на свайго вялікага „Дудара".

Хоць Марцінкевіча і выпусьцілі на свабоду, але чыноўнікі не пераставалі сачыць за ім, уважаючы яго небясьпечным чалавекам у Расейскай Імпэрыі, які хоча будзіць беларускі народ і гэтак разьдзяляць гаспадарсцьвенае адзінства Расеі.

Дзеля гэтакіх прычын і няма дзіва, што Марцінкевіч, хаця пасьля 1864 году не перастаў пісаць па беларуску, мусіў аднак дзеля спакою і бясьпечнасьці сваей асобы скрывацца неяк са сваімі працамі й упадабаньнямі. Камэдыя „Залёты" напісана у 1870 годзе, „Пінская Шляхта" ў мове пінчукоў у 1866 годзе, вершыя „Заўтра Спаса, кажуць людзі" у 1866 годзе—вось усе вядомыя нам творы Марцінкевіча пасьля 1864 году. Беларускі пісьменьнік Ядвігін Ш., каторы вучыўся ў дачкі Марцінкевіча, панны Мальвіны, піша ў сваіх успамінах аб паэце, што ў яго быў поўны кубел беларускіх твораў, каторы згарэў у часе пажару дому.

Вядома, што Марцінкевіч шмат сваіх вершаў даваў знаёмым; пераклад паэмы Міцкевіча „Пан Тадэуш" быў зроблены поўнасьцю і пераходзіў з рук у рукі, пакуль у 1890 годзе не прапаў недзе ў Варшаве. Яшчэ і цяпер удаецца знайсьці тое сёе з твораў Марцінкевіча, як напрыклад верш „Заўтра Спаса, кажуць людзі". Старыя людзі кажуць, што усё лепшае, што напісаў Марцінкевіч, было ў рукапісах, а друкаванае было толькі тое, што мела чыста народны этнаграфічны характар

Пасьля паўстаньня од 1864 г. беларускі дух спыніўся на нейкі час. Забарона друку па беларуску выклікала рукапісную літэратуру, якая пачала далей разьвівацца так, як яна разьвівалася пасьля скасаваньня уніі. Беларускае нацыянальнае адраджэньне перажывае крызіс,

старыя грамадзянскія паняцьці і вартасьці замяняюцца памалу новымі, і каля 1881 году першыя беларускія сацыялістычныя дзеячы бяруць у свае рукі спадчыну беларускае нацыянальнае ідэі і разам з тым паднімаюць новы сьцяг змаганьня за народ на новай сацыяльна-грамадзянскай падставе.

Раман Суніца.

Нязнаны верш Вінцука Дунін-Марцінкевіча.

Заўтра Спаса, кажуць людзе,
У Тарасэвічах кермаш будзе:
Трэба ехаць, падзівіцца,
У цэркві Богу памаліцца;
Потым шмыгнуць да двара
Павіншаваць Гаспадара.—

— „Паночку Яночку! дай табе Божэ
За год даждаці сьвятога Спаса,
Каб як лес расло усякое збожжэ,
Дык будуць пірогі і густая каша;
Не купляй мяса, а з сваей гавяды
Здаровай, маладой і тлустай, як лані,
Кармі сямейку, гасьцей і чэляды,
Дык ўжож тады будзеш Панам на ўсе сані!
У бочках, яндоўках і усякай пасудзе
Каб ня выбіралась гарэлка, мёд, піва,
Няхай пьюць удоволь добры і злы людзі,
На завісьць непрыяцелям і усім на дзіва.
Кінь жыцьцё бурлацкое, а пашукай жынкі
Маладой, прыгожай і любяшчай цябе,
Каб усі зайздравалі і глыталі сьлінкі.
Тады будзеш шчасьліў, жывучы як у небе.
А за такое, хоць дурное, мае павітаньне
Дай чарку гарэлкі, ды палюбі шчыра,—то з мяне і стане.

Вінцук Дунін-Марцінкевіч.

5 серпня 1868 року
Корытна.

Гэты верш Марцінкевіча быў надрукаваны бяз прозьвішча аўтара ў газэці „Минскій Лісток“ у № 165 страніца 2 у 1902 годзе. Тарасэвічы вёска і маёнтак знаходзяцца ў Бабруйскім павеце, гміна Гарадок. Вёска знаходзіцца ў 25 вярстах ад Бабруйска і ў 13 вярстах

ад станцыі чыгункі Ясень. Вёска Тарасэвічы мае царкву пад ваззваньнем Праабражэньня, збудаваную у 1818 годзе памешчыкамі Осьвецімскімі. Тарасэвічы—уласнасьць паноў Войнілловічаў так, як і Корытна· Корытна так сама Бабруйскага павету. Арыгінал верша знаходзіцца ў багатым беларускім архіве інж. Рамуальда Земкевіча ў Варшаве, а перайшоў туды ад пана Ксавэрага Войнілловіча, уласьніка маёнтку Корытна. Пан Ксавэры Войнілловіч, вялікі любіцель беларушчыны, памёр сёлета у Варшаве.

Рэдакцыі „Зах. Беларусі" ўдалося ўстанавіць, што гэты верш быў напісаны Дунін-Марцінкевічам да Яна Луцкевіча, бацькі вядомых беларускіх дзеячоў Ів. і Ант. Луцкевічаў, які ў канцы 60-х гадоў эрэндаваў успомнены ў вершу двор Тарасэвічы, ў Бабруйшчыне, ня быў яшчэ жанаты ў 1868 г. і знаходзіўся ў блізкіх адносінах з нашым пісьменьнікам. Ян Луцкевіч радзіўся ў 1831 годзе і памер у 1895 г. Сыны яго добра памятаюць, што такі-ж рукапіс знаходзіўся ў паперах бацькі.

Вязьніца Адама Міцкевіча *).

У 1920 годзе на адным з засяданьняў віленскае Мястовае Рады сябра яе, Вацлаў Студніцкі, падаў сьпешную прапазіцыю, у якой дамагаўся, каб Базыльянскія муры (Вострабрамская 9), дзе зьмяшчаюцца беларускія культурна-прасьветныя установы (гімназія, навуковае т-ва, музэй і т. п.), былі адабраны ад беларусаў і перададзены ў рукі польскага грамадзянства. Радны Студніцкі заявіў, што расейская ўлада зьбяшчэсьціла вязьніцу Адама Міцкевіча, якая знаходзіцца ў гэтых мурох, абярнуўшы яе ў клязэты, а беларускае грамадзянства, хаця аб гэтым добра ведае, усё-ж захоўвуе вязьніцу вялікага песьняра ў такім стане і далей.

Трэба адзначыць, што п. Студніцкі не падаў Мястовай Радзе ніякіх доказаў таго, што гэта—праўда. Наадварот: незадоўга перад тым—у часе агляду Базыльянскіх муроў групай прафэсароў Віленскага Унівэрсытэту, ён пры многіх сьведках адкрыта прызнаваўся, што ня ведае, гдзе мог сядзець Міцкевіч. Аднак, на засяданьні Рады п. Студніцкі гаварыў аб сваім „адкрыцьці" з такой пэўнасьцяй, што радныя, чуўшыя аб падобнай прафанацыі камэры Траўгута у варшаўскай цытадэлі, паверылі яму на слова і прапазіцыю ухвалілі, ня пытаючыся аб довады.

Падобную пастанову зрабіла і „Towarzystwo Miłośnikбw Wilna", на чале якога стаіць праф. Ф. Рушчыц. Факт, які п. Студніцкі падаваў, ак бязспорны, быў такога роду, што нават зусім паважных людзей зьбіваў з толку і пазбаўляў магчымасьці спакойна і крытычна аднясьціся да справы.

Затое істотай гэтае справы сур'ёзна занялося беларускае грамадзянства. Ужо даўно (1907—8 г.г.) найвялікшы дзеяч беларускага адраджэньня і выдатны археалёг, с. п. Іван Луцкевіч, разам з цяперашнім старшынёй польскага „T-wa Przyjaciół Nauk", д-рам Ул. Загорскім, распачаў быў крокі дзеля выясьненьня пытаньня аб „celi Konrada". Давясьці сваю працу да канца яму тады не ўдалося з прычыны варожых адносін і ўсялякіх перашкод з боку расейскае ўлады. Цяпер, калі старыя перашкоды адпалі, беларускае грамадзянства, абуранае абсалютна няслушнымі польскімі закідамі, робленымі з зусім выразнай палітычнай тэндэнцыяй, з асаблівай энэргіяй аднавіла старыя досьледы ў справе „celi Konrada", ведзеныя цяпер ужо не па-

---

*) Гэтая праца з малымі зьменамі у форме была у польскай мове перададзена дзеля надрукаваньня у рэдакцыю польскага тыднеўіка „Tygodnik Ilustrowany", які некалі надрукаваў фантастычнае „адкрыцьце" праф. Пігоня. Прадзяржаўшы рукапіс з пляпамі і рысункамі 4 месяцы, рэдакцыя „Tyg. Ilustr." **адмовілася друкаваць яго.** *(Рэд.).*

адзінокімі асобамі, а Беларускім Навуковым Таварыствам. І гэтыя досьледы, як далей убачным, давялі да пажаданых вынікаў.

Аднак, лічучы, што пытаньне аб вязьніцы Міцкевіча датыкае ў роўнай меры як беларусаў, так і палякоў, і што дзеля гэтага ўсе досьледы ў гэтай справе павінны быць ведзены супольнымі сіламі абодвух грамадзянстваў, Беларускае Навуковае Таварыства зьвярнулася да дэпартаманту асьветы б. Сярэдняе Літвы і прасіла апошні ўзяць на сябе ініцыятыву стварэньня мяшанае беларуска-польскае камісіі дзеля вядзеньня досьледаў аб „celi Konrada“. Камісія была

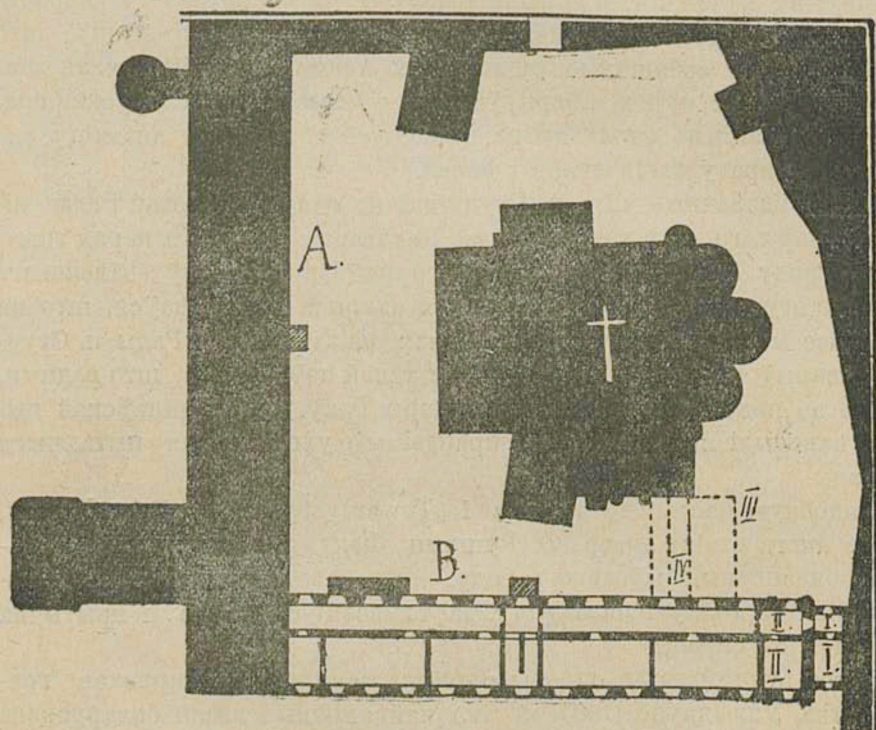

№ 1. Сучасны плян Базыльянскіх Муроў: А — заходняе крыло. Б — паудзеннае крыло. + — Сьв.-Траецкая царква. І - сучасныя клязэты (дабудоука пасьля 1865 году — „cela“ праф. Пігоня). II — адвечныя манастырскія клязэты („cela“ праф. Клоса). III — сьляды разбуранага у 70-х годах крыла (фактычная вязьніца Міцкіевіча). IV — падземны праход.

зложана з вось гэткіх асоб: ад палякоў—старшыня камісіі па даручэньню дэпартаманту, начальнік аддзелу культуры і мастацтва, артыста-маляр Веруш-Кавальскі, праф. Клос, праф. Рушчыц, д-р Ул. Загорскі, Міхал Брэнштэйн, арт. Вазьніцкі, Вацлаў Студніцкі і інж. Пегуткоўскі, ад беларусаў—праф. Браніслаў Тарашкевіч, інж. Антон Нэканда-Трэпка і аўтар гэтае стацьці. Праца камісіі дала дужа цікаўныя вынікі.

Зьбіваючы думкі праф. Пігоня, каторы ў сваей брашуры „Cela Konrada“ (Wilno 1921 г.) чыста тэорэтычнымі разважаньнямі стараўся

падцьвярдзіць „адкрыцьце“ п. Студніцкага, камісія, апіраючыся на досьледах на месцы, кіраваных праф. Клосам, і карыстаючыся мястовымі плянамі з 1814 і 1845 гадоў (значыць, з часоў перад і пасьля арышту Міцкевіча), цьвёрда даказала, што *памяшчэньне, у якім цяпер знаходзяцца кляштары, у часох Міцкевіча зусім не істнавала* (на плянах яго няма!), што гэта—зусім новая дабудоўка з зялезна-бэтоннымі сталяваньнямі на ўсіх паверхах, што сьцены яе нават канструкцыйна ня зьвязаны з галоўнай будоўляй. Камісія устанавіла, што „cela Konrada“,

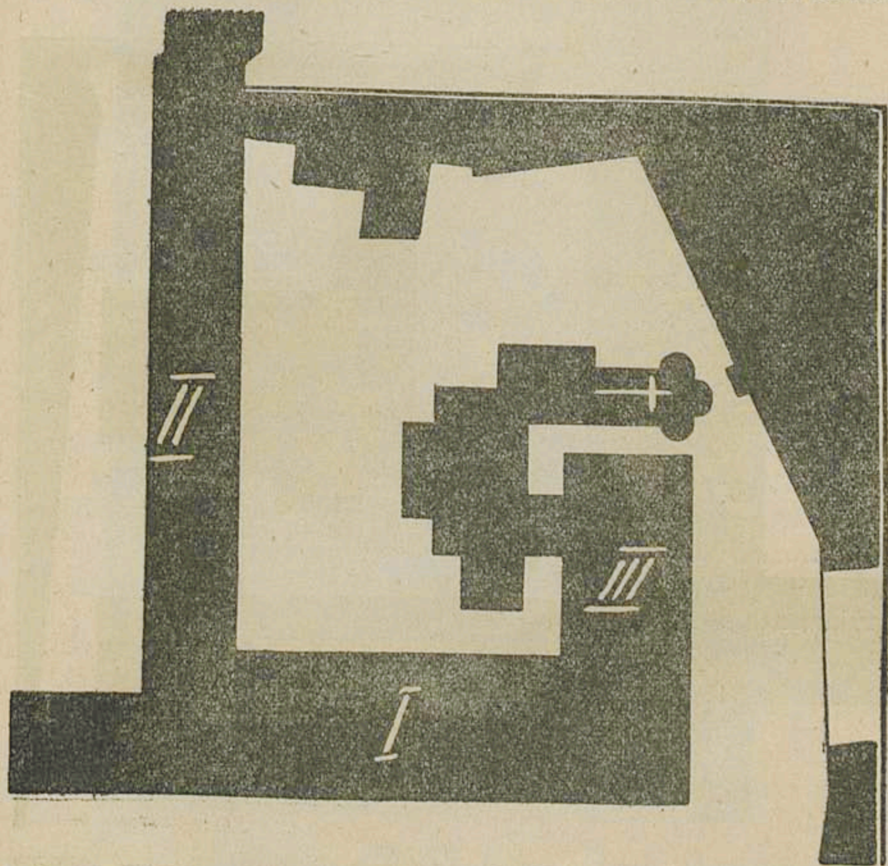

№ 2. Плян з 1814 году: I — паудзеннае крыло. II — заходняе крыло. III — няістнуючае цяпер крыло. + — царква.

на якую паказуюць п.п. Студніцкі і Пігонь, *да царкоуных муроу зусім не датыкаецца*, а тымчасам сам Міцкевіч асабліва падчырківаў у „Dziadach“ гэную акалічнасьць, кажучы аб „celi“ вустамі Фрэенда:

„Ostatnia jest, przylega do murów kościoła:
„Nie słychać stamtąd, choć kto śpiewa albo woła.
„Myślę dziś głośno gadać i chcę śpiewać wiele;
„W mieście pomyślą, że to śpiewają w kościele“.

(III ч., сцэна I, верш. 17—20).

Пасьля таго, як першая палова задачы камісіі—палова чыста нэгатыўная—была закончана, як фантастычныя „адкрыцьці“ п.п. Студніцкага і Пігоня былі ў шчэнт разьбіты об'ектыўнымі довадамі,—думкі сяброў камісіі падзяліліся, калі прыступілі да выпаўненьня другое часьці задачы: устанаўленьня месца вязьніцы Міцкевіча.

Праф. Клос, згаджаючыся з агульнай аргумэнтацыяй праф. Пігоня, думаў, што, раз у часох Міцкевіча памяшчэньне з сучаснымі клязэтамі не існавала, дык „cela Konrada“ павінна была быць у сусед-

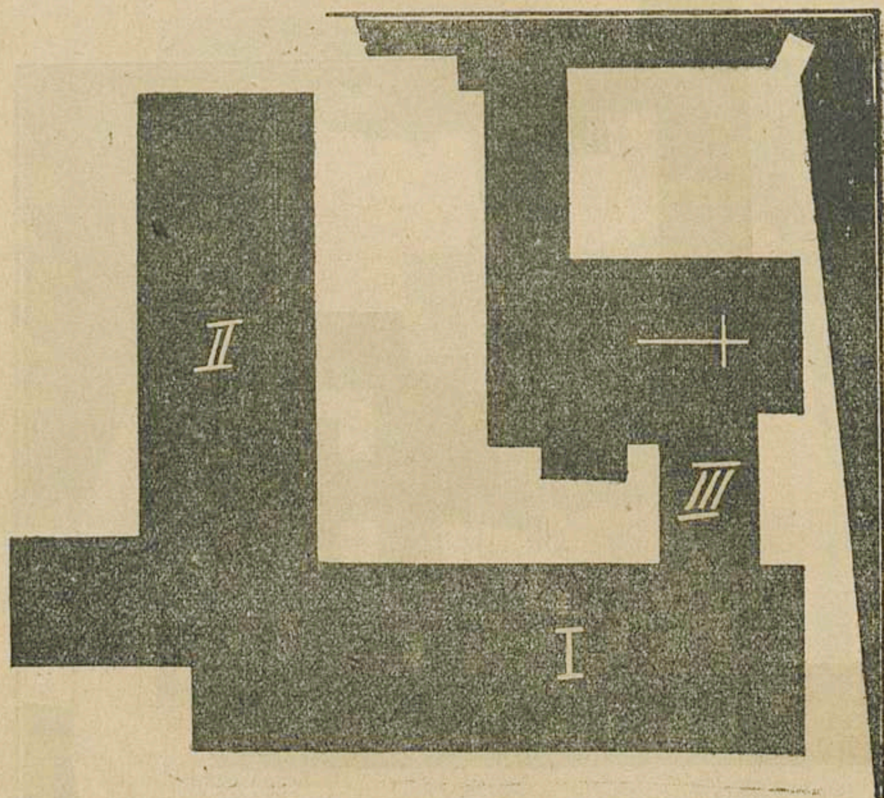

№ 3. Плян з 1845 г.: I паудзеннае крыло. II — заходняе крыло. III — няістнуючае цяпер крыло. + — царква.

нім з клязэтамі пакоі, апошнім (перад дабудоўкай) у паўдзённым крыле гмаху. Праф. Клос паказваў нават выкрытыя ім сьляды каміна, аб якім ёсьць успамін у „Dziadach“...

Другія сябры камісіі энэргічна выступілі проці такога дапушчэньня. Ужо самая форма, якую, паводле праф. Клоса, павінна была мець гэная „cela Konrada“, выклікала сур'ёзныя сумляваньні: у аднэй палове яна мусіла быць шмат шырэй, чымся ў другой, ды адна сьцяна з гэтае прычыны мелася быць ламаная. Камісія не магла так лёгка адкінуць заяву самога Міцкевіча, адкіданую бяз ніякае асновы панамі

Студніцкім, Пігонем і Клосам, аб тым, што „cela Konrada“ прылягала да царкоўных муроў. *Цяпер* ніводнае памяшчэньне абодвых скрыдлаў кляштару ня мае сутычнасьці з царквой, аддзеленай абшырным сьвінтаром (гл. плян № 1). На гэтай аснове п.п. Студніцкі, Пігонь і Клос зрабілі вывад, што Міцкевіч... памыліўся! Камісія была больш асьцярожна ў сваім вывадах. Было паднята пытаньне: *а ці у часох Міцкевіча так сама ня было памяшчэньня, якое-бы адпавядала дадзенаму*

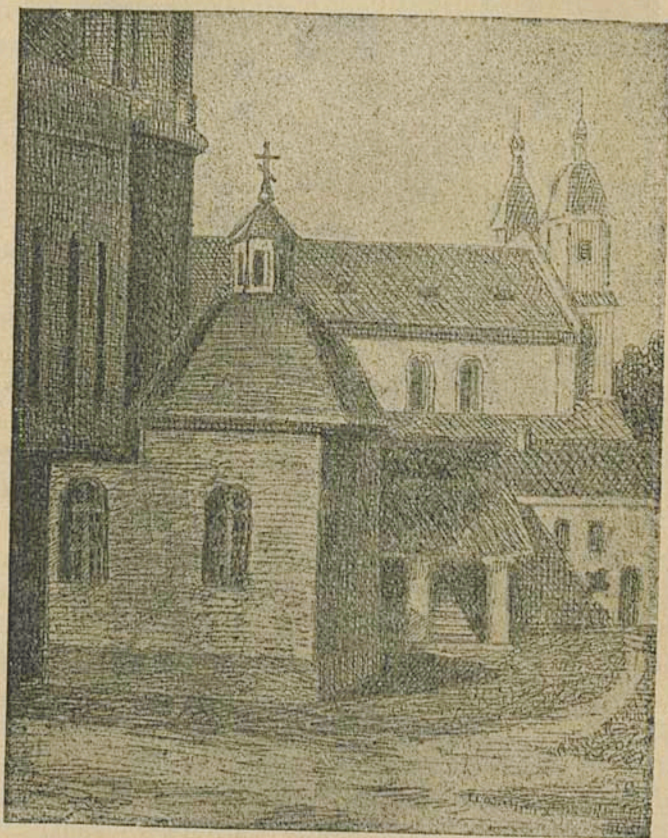

Няістнуючае цяпер крыло паміж паўдзенным крылом і царквой. Крыжыкам абазначана вязьніца Ад. Міцкевіча.

у „Dziadach“ апісаньню? Об'ектыўныя досьледы далі *пацьвярджаючы адказ* на гэтае пытаньне.

Запраўды, на успомненых ужо плянах з 1814 і 1845 г.г. мы бачым, што *паўдзеннае манастырскае крыло злучала з царквой шырокая будыніна* (гл. пляны №№ 2 і 3), каторая цяпер ня існуе. Агляд на месцы пацьвярдзіў, што ў прыземнай часьці яе быў праход з манастыра проста ў царкву. Гэткі самы праход, шырыня якога роўна прыблізна траціне шырыні гэнае будыніны, існуе і цяпер у тым месцы пад зямлёй, злучаючы склепы манастыра з падземным склепам

закрыстыі. Аднак, Камісія ня мела магчымасьці дазнацца, ці гэная будыніна была толькі прыземная, ці мела верхні этаж, які мог быць жылы? Прыймаючы пад увагу, што, згодна з тэкстам „Dziadów“, „cela Konrada“ была на „другім этажы“, камісія прызнала толькі адно: што *адказ на апошняе пытаньне можа аканчальна разьвязаць усю справу аб „celi Konrada“.*

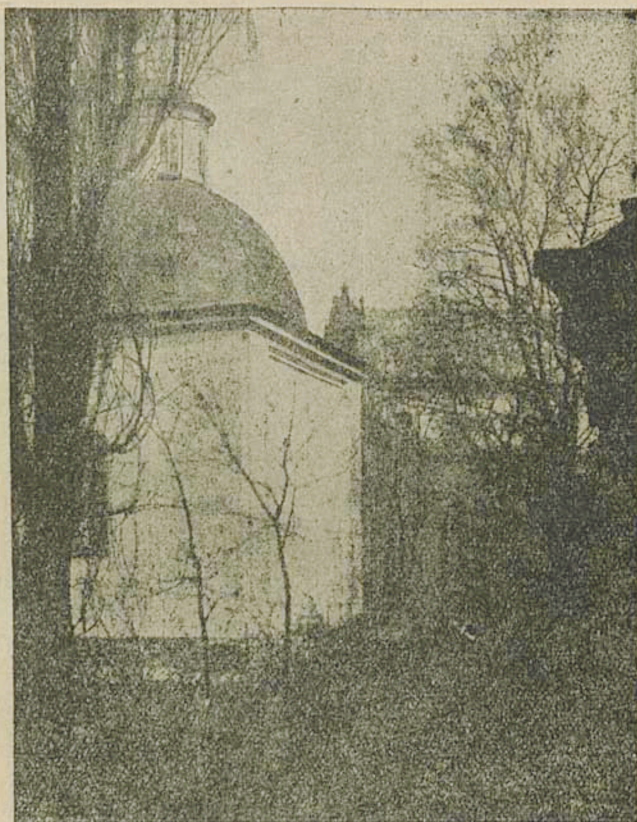

Месца, дзе стаяла вязьніца Ад. Міцкевіча, у сучасным відзе (месца вязьніцы абазначана крыжыкам).

На жаль, калі дэпартамант асьветы быў зьліквідаваны, спынілася і праца мяшанае Камісіі. Беларускае Навуковае Таварыства некалькі разоў зварачалася да сяброў Камісіі—палякоў, заклікаючы супольна закончыць распачатыя досьледы. На жаль, нічога дабіцца ў тым кірунку не ўдалося: прадстаўнікі польскага грамадзянства не захацелі далей працаваць. З гэтае прычыны беларускае грамадзянства было прымушана весьці далейшыя досьледы самастойна. І вось удалося выкрыць новыя матэрыялы, якія ня толькі раз на заўсёды разьбіваюць легенду аб „прафанацыі celi Konrada“, але і даюць аканчальны адказ на пытаньне аб месцы вязьніцы Міцкевіча.

Перадусім Беларускае Навуковае Т-ва выкрыла інвэнтар Базыліянскага кляштару, сьпісаны 23-га красавіка 1841 году, значыцца, *пасьля* бытнасьці тут Міцкевіча. У ім знаходзім падробнае апісаньне муроў і кожнага памяшчэньня ў іх. З апісаньня выяўляецца, што *ня толькі дабудоўка з цяперашнімі клязэтамі („cela“ праф. Пігоня) у тыя часы яшчэ не істнавала, але што і „cela“ праф. Клоса ніколі ня была жылая, бо у ей ад векоў былі клязэты, адзіныя для усяго манастыра, на усіх паверхах* *).

Другое адкрыцьце Белар. Навук. Т-ва дало магчымасьць ня толькі ўстанавіць характар няістнуючае цяпер будыніны, але і паказаць, як гэная будыніна звонку выглядала. Гэта — літаграфія праф. Трутнева, зробленая ім для альбому Батюшкова „Замѣчательности Сѣверо-Западнаго Края“, выдадзенага ў 1868—70 г.г. Зьменшаная адбітка літаграфіі зьмешчана также ў кнізе таго-ж Батюшкова „Бѣлоруссія и Литва“ (Петербург, 1890) на стр. 89. На літаграфіі, якую мы тут даем перарысаваную, прадстаўлена якраз тая будыніна, аб якой мы вышэй казалі, і зусім ясна відаць, што была яна *двух-этажная, з жылымі памяшчэньнямі на верхнім этажы* (аб гэтым сьведчыць комін на страсе), *шырокімі усходамі, вядучымі на верхні этаж проста з сьвінтара.*

Судзячы паводле рысунку, гэная будуніна, на пагляд расейскае ўлады, павінна была прадстаўляць ідэальнае месца дзеля вязьніцы: верхні этаж, як устаноўлена аглядам на месцы, зусім ня меў лучнасьці з манастыром, уваход таксама быў зусім абасоблены. Наадварот, у самым кляштары, як паказвае інвэнтар з 1841 году, быў толькі адзін уваход проста з сьвінтара—на самым пачатку заходняга крыла (насупраць званіцы), і з гэтае прычыны, каб праз яго папасьці да „cel“ праф. Пігоня і праф. Клоса (на самым канцы палудзеннага крыла), „палітычных праступнікаў“ улада павінна была-бы вадзіць праз усю даўжыню калідору і на вачох усіх жыўшых тамака манахаў. Апошняе, напэўна, было для ўлады непажадана. Дый дзеля выгоды тых-жа „праступнікаў“ улада напэўна не выкідала-бы манахаў з іх вялізарных пакояў. Пацьвярджае гэта і сам Міцкевіч: з тэксту „Dziadów“ відаць, што таварышы Міцкевіча па вязьніцы сядзелі ў вельм. цесных каморачках, якіх, згодна з інвэнтаром 1841 г., у галоўным гмаху зусім ня было, і дзеля гэтага зьбіраліся ў „celi Konrada“, як найвялікшай. А іх-жа самых была малая жменя!—Вось, мы з поўным пераканаецьнем і можам цяпер сказаць, што расейская ўлада магла выбраць дзеля памяшчэньня палітычных арыштантаў адно толькі гэную непаказную, цесную, але зусім абасобленую будыніну паміж манастыром і царквой.

Гэтак, апіраючыся па бязспрэчных об'ектыўных даных і на лягічных разьважаньнях, *за месца вязьніцы Адама Міцкевіча трэба пры-*

*) Спраўджана на месцы камісіяй Белар. Навук. Т-ва.

знаць няістнуючую цяпер будыніну, адзіную, што прыляіала да царквы і дзеля гэтае самае прычыны была разабрана: яе разбурылі, каб даць магчымасьць адбываць працэсіі навакол царквы.

Такая разьвязка пытаньня зусім згодна з тэкстам „Dziadów“ — адзінай крыніцай і пуцяводнай зоркай для безстаронных і сумленных дасьледаў.

Справа „celi Konrada“ выясьнена аканчальна: з жалем трэба прызнаць, што *муры, у якіх найвялікшы пясьняр нашае Зямлі перажываў найвышэйшыя мамэнты творчасьці, перасталі істнаваць...*

Антон Луцкевіч,

Старшыня Беларускаіа Навуковаіа Т-ва.

Вільня, у маі 1923.

ПРАТАКОЛ

Камісіі Беларускага Навуковага Т-ва дзеля выясьненьня месца камэры Адама Міцкевіча у Базыльянскіх мурох.

Вільня, 7 чэрвеня 1922 году. Камісія Бел. Навук. Т-ва у складзе: Старшыні Т-ва, Антона Луцкевіча, Сяброў Прэзыдыуму: Браніслава Тарашкевіча, Міхала Кахановіча і кс. Адама Станкевіча і Сяброў Т-ва: архітэктара Лявона Дубейкоўскага і інжэнера Антона Трэпкі, агледзіўшы дэтальна Базыльянскія муры згодна з інвэнтарным опісам з 1841 году, устанавіла:

1) што будоўля ў опісе называецца чатырох-этажнай;

2) што цяперашні партэр называецца другім паверхам, а падвалы—першым;

3) што прыбудоўка ў паўдзённым крыле муроў, у якой цяпер знаходзяцца клязэты, запраўды, як тое ўжо устаноўлена Камісіяй пры Дэпартаманце Асьветы, у 1841 годзе яшчэ зусім не істнавала;

4) што дапушчэньне Сябры сказанае Камісіі пры Дэпартаманце Асьветы, праф. Клоса, быццам камэрай Міцкевіча служыла памяшчэньне, якое прылягае беспасярэдна да цяперашніх клязэтаў у тым-жа паўдзёным крыле, ня згодна з праўдай, бо як раз у гэтым памяшчэньні, згодна з опісам 1841 году, на ўсіх паверхах ад веку былі кляшторныя клязэты, адзіныя для ўсяго гмаху.

5) што ніводная убікацыя ў паўдзённым крыле ня мела вакон, выходзячых на царкоўны сьвінтар.

Разгледзіўшы далей літографію праф. Трутнёва, выабражаючую Сьв.-Траецкую царкву і зробленую з натуры ў 60-тых гадох мінулага сталецьця, Камісія Бел. Навук. Т-ва устанавіла істнаваньне ў тым часе будоўлі, акая злучала паўдзённае крыло кляштару з царквой, пры чым:

I) будоўля гэта прылягае да царквы,

II) мае верхні паверх, да якога вядуць шырокія ступені проста з сьвінтара.

III) памяшчэньне на гэтым паверху было жылое, аб чым сьведчыць істнаваньне коміна і, значыць, печы.

Апіраючыся на контэксьце III часьці „Дзядоў“, дзе гаворыцца, што камэра Міцкевіча „прылягае да муроў касьцёла“; прымаючы пад увагу разважаньні праф. Пігоня, што Міцкевіч і яго таварышы не маглі бачыць адчыняньня дазорам варот, а маглі толькі дагадывацца аб гэтым па гуку; разумеючы, што ўлада пры выбары месца дзеля памяшчэньня арыштаваных бязумоўна магла затрымацца не на лепшых пакоях у самым кляштары, дзе тады жылі манахі, а бадай на найгоршых і пры гэтым зусім аддзеленых ад жыльля, як у няістуючай цяпер будоўлі, і констатуючы ўрэшце, што, апрача сказанае будоўлі, ніякая другая да муроў царкоўных не прылягае,—Камісія Бел. Навук. Т-ва гэтым устанаўляе, што адзіным месцам вязьніцы Міцкевіча і яго таварышоў магло быць выключна гэтае самае няістнуючае цяпер крыло.

Гэтыя вынікі сваіх дасьледаў Камісія Бел. Навук. Т-ва пастанаўляе перадаць Камісіі пры Дэпартаманце Асьветы.

З мінуушчыны коопэрацыі у Віленшчыне.

Адсутнасьць точных даных з гісторы перадваеннае спажывецкае коопэрацыі ў Віленшчыне не дазваляе зрабіць досіць поўнымі гэтыя нарысы.

Яны асьвятляюць толькі тыя факты коопэратыўнай мінуўшчыны краю, аб якіх можна казаць з большай пэўнасьцю. Шмат матэрыялу для гэтых артыкулаў чарпалася з часопісі „Życie Spółdzielcze", выдаванай грам. А. Шклеьнікам, якая ў працягу 1910—1915 гадоў багата адбівала коопэратыўнае жыцьцё краю.

1. Агульныя варункі.

Спажывецкая коопэрацыя да вайны разьвівалася ў Віленшчыне даволі слаба. Расея, дзе рух пачаўся ад 60 гадоў прошлага веку, значна нас апярэдзіла. У Польшчы таксама з канца XIX веку коопэрацыя пачала набіраць усё большай моцы. Нават Ковеншчына розьнілася ад нас, як лічбай таварыстваў, так і большай іх сілай.

Яно і зразумела.

Пад той час, як у Польшчы і этнаграфічнай Літве ў коопэрацыі бачылі адну з эканамічных пазыцыяў народнага адраджэньня,— пачуцьцё гэтага адраджэньня ў шырокіх народных масах Віленшчыны ў тыя часы аставалася вельмі нявыразным.

І тады, як у масах ня вырасла яшчэ сьвядомасьць, што коопэрацыя ёсьць шлях да запраўднага паляпшэньня свайго гаспадарчага і духовага дабрабыту, коопэрацыяй зацікавіліся грамадзянскія колы, якія стаялі па-за народам, але па тым ці іншым пабуджэньням стараліся навязаць сувязь з народам і гэтую сувязь бачылі ў коопэрацыі.

Так, з аднаго боку, за коопэрацыю, як за магчымасьць злучэньня з народам і здабыцьця на яго ўплываў, схапілася краёвая польская інтэлігенцыя; з другога боку, коопэрацыяй зацікавіліся „северо-западные деятелі", каб прышчапляць народным масам палітыку расейскага ўраду.

Дзьве названыя групы падзялілі прыблізна так сфэру коопэратыўнай дзейнасьці. Коопэрацыя крэдытовая і, наагул, сялянска-гаспадарская, як больш уплывовая сярод сялянства, зьвярнула на сябе асаблівую ўвагу ўраду: ёй заапекаваліся інспэктары дробнага крэдыту і нават „праваслаўныя брацтвы", якія на сваіх зьездах абгаварывалі справы крэдытовай коопэрацыі.

Спажывецкую коопэрацыю, якую бюракратыя лічыла меней уплывовай сярод сялянства, пакінулі без спэцыяльнай апекі, і ёй занялася краёвая інтэлігенцыя, пераважна польская, а сярод літоўскага сялянства—літоўская.

2. Спажывецкія таварыствы.

Адсутнасьць даных не пазваляе з пэўнасьцю сказаць, дзе і калі залажылася першае ў Віленшчыне спажывецкае таварыства. Але мусіць гэтымі першымі таварыствамі былі: Дзісенскае „Самапомач“ і Глыбоцкае, якія залажыліся ў 1903 годзе і праістнавалі да самае вайны.

Закладаліся гэтыя коопэратывы пераважна па вёсках і мястэчках, у мястох—значна радзей, і закладчыкамі іх, па большай часьці была тая-ж самая інтэлігенцыя самага рознароднага сацыяльнага афарбаваньня—ад вялікіх абшарнікаў да вучыцялёў. Сялянства пакуль што ўваходзіла ў склад кіраўнічых органаў у значнай меры толькі, як дэкаратыўны дадатак.

Расьлі гэтыя таварыствы і лічыліся адзінкамі. Апроч перашкодаў агульнага характару, шмат устрымлівалі рух труднасьці, якія ставіла ўлада пры зацьверджаньні статуту. Так, у 1908 годзе спажывецкіх таварыстваў было ў Віленшчыне 8, у 1912 — 28, 1913 — 40 і 1914 — 47.

Аб стане і дзейнасьці гэтых таварыстваў можна злажыць прадстаўленьне з іх гадавых справаздач, якія друкаваліся ў „Życiu Spółdzielczem“. Зразумела, што прысылалі справаздачы лепшыя таварыствы, знача агульны ровень краёвых коопэратываў павінен быць трохі ніжэй, чым выходзе па даным друкаваных справаздач. Дзеля таго, што кожны год у часопісі друкаваліся справаздачы ня тых-жа самых таварыстваў, нельга злажыць пагляду на разьвіцьцё коопэратываў, на кірунак і характар іх дзейнасьці. Мала таго, тут сабраны справаздачы ня толькі з Віленшчыны, а і з другіх частак краю, дык аб коопэратывах Віленшчыны будзем разважаць, разглядаючы, наагул, коопэратывы краю, дзе коопэратывы былі аднолькавага тыпу і мала розьніліся між сабой у залежнасьці ад мясцовасьці. Розьніца паміж коопэратывамі была ў іншым, залежная не ад геаграфічнага палажэньня, а ад унутранага абліčча, характару дзейнасьці: выразна розьніліся коопэратывы вясковага і мястовага тыпу.

Дзеля гэтага, пры далейшым разглядзе справаздач, асобна сабраны даныя аб вясковых коопэратывах і асобна—аб мястовых. Сярэднія цыфры, якія паказаны ў ніжэйшых табліцах, узяты для першай групы (вясковай) з 31 справаздач вясковых коопэратываў, для другой—11 мястовых, або тых мястэчковых, якія маюць выразныя адзнакі мястовых коопэратываў.

Табліца агульнай характарыстыкі абедзьвюх груп коопэратываў:

На адзін коопэратыў выпадае:

	Лічба сяброў	Паёвы капітал	Пазычка	Абарот
		У рублях золатам:		
вясковы .	111	2411,5	2015,8	20.553,0
мястовы .	300	6501,0	8555,6	44.568,7

З таблічкі відаць, што мястовыя коопэратывы адзначаюцца большай лічбай сяброў, вялікшымі сумамі паёвага капіталу, наагул, вялікшымі абаротнымі грашыма і большым таварным абаротам.

Аб тым, ці прадаюць коопэратывы толькі сябрам, ці ўсім без разбору — даных няма. Трэба разумець, што прадавалі ўсім і, дзеля таго, што ня ўсе коопэратывы аблічалі прадажу сябром, дык устанавіць адносіны паміж закупкамі сяброў і несяброў нельга. Па прыпадковым даным можна сказаць, што зякупкі сяброў станавілі меншую палавіну абароту.

Наступныя таблічкі даюць паняцьце аб стане капіталаў, якія былі ў распараджэньні коопэратываў:

На аднаго сябра коопэратыву выпадае:

Коопэратывы	Паёвага капіталу	Уласных капіталаў	Чыстай падвышкі	Пазычкі	Даугі сяброу за тавар
	У рублях золатам:				
Вясковыя . . .	21,7	4,0	7,4	18,0	7,6
Мястовыя . . .	21,7	4,3	5,1	28,5	13,6

На кожных сто рублёў (золат.) паёвага капіталу выпадае:

Коопэратывы	Паёвага капіталу	Уласных капіталаў	Чыстай надвышкі	Пазычкі	Даугі сяброу за тавар
Вясковыя . . .	100	18	34	84	35
Мястовыя . . .	100	20	24	131	68

Тут мы бачым, што тады, як сяброўскія капіталы ў коопэратывах абодвых тыпаў—аднолькавыя, мястовыя коопэратывы карыстаюцца пазычкамі прыблізна ў два разы болей, чым вясковыя. Таксама ў мястовых коопэратывах у два разы болей пашырана прадажа тавараў на-павер—найбольш згубная опэрацыя коопэратываў мірнага часу.

Дзьве названыя адзнакі мястовых коопэратываў характарызуюць іх большую папсаванасьць зносінамі з грашовай капіталістычнай гаспадаркай: большую магчымасьць і жаданьне пазычыць і больш слабы адпор прадаваць на-павер. Тое, што ў мястовых коопэратывах пераважаюць уласныя капіталы, трэба лічыць у нашых табліцах толькі выпадковай адзнакай.

Але, ня гледзячы на даволі высокую сяброўскую складку (21,7 р.), трэба заўважыць, што яе для належнага абароту не хапала, і коопэратывы шукалі пазычкі. А прычыны гэтага былі дзьве: 1) патрэбны былі засобы на абароты з несябрамі і 2) ад $^1/_3$ да $^2/_3$ складкі ляжалі ў забраным на-павер тавары. Належыцца дадаць, што, раўнуючы з сучаснымі коопэратывамі, даўнейшыя былі запраўднымі багачамі, калі пералічыць тагачасныя 20 рублёў на сучасныя 20 міліёнаў мар. з лішкам*). Да гэтай сумы не дайшла яшчэ ніводная сяброўская складка нашых коопэратываў. Таксама і тыя мізэрныя 2.411 рублёў сяброўскага капіталу цяпер павінны былі-б выглядаць паважнай сумай у паўтраця міліярда марак.

У ніжэйшай табліцы паказана гаспадарчая дзейнасьць таварыстваў:

На адно таварыства выпадае:

Коопэратывы	Абарот у рублёх	Сколькі разоў абярнуўся: паёвы капітал	Сколькі разоў абярнуўся: усе абарот. грошы	Надвышка	% да абароту	Выдаткі	% да абароту
вясковыя .	20.553	8,5	5,1	2127,5	10,3	1305,4	6,4
мястовыя .	44.568,7	6,8	3,6	5586,5	12,5	4069,7	9,1

Тут адразу кідаецца ў вочы слабейшая гаспадарка мястовых коопэратываў: у іх павольны абарот, уся маса якога грунтуецца на пазычаных грашох, і вялікія гандлёвыя выдаткі, у $1^1/_2$ раза большыя, чым у вясковых коопэратывах. Надвышка на тавары так сама значнейшая ў мястовых коопэратывах.

*) Перавод залатых рублёў на маркі тут і ніжэй зроблены прыблізна па курсу у сярэдзіне лістапада 1923 г. *(Рэд.)*.

Прыраўнаваўшы да сучасных коопэратываў, трэба заўважыць, што абарот цяпер, хоць ідзе шыбчэй, але % выдаткаў на гаспадарку коопэратыву куды значнейшы. Прычына тут крыецца ў агульным законе гандлёвай гаспадаркі: чым больш капіталу, тым меней выдаткаў, і наадварот; ну, а калі коопэратывы заместа 20 міліёнаў марак сяброўскага паю маюць у 40—80 разоў менш, дык зразумела, што зьбяднеўшыя ў 40—80 разоў коопэратывы нясуць і большыя гандлёвыя выдаткі, чым у мірныя часы.

Такім чынам, падсумоўваючы ўражэньні ад даваенных коопэратываў і раўнуючы іх да сучасных, мусім прызнаць, што ранейшыя коопэратывы адзначаліся невялікай лічбай сяброў, даволі значнымі паёвымі і абаротнымі капіталамі, павольным таварным абаротам і адносна невялікімі гандлёвымі выдаткамі. Агульнай іх заганай трэба лічыць вельмі пашыраную прыхільнасьць прадаваць на-павер і карыстацца пазычкай.

Паміж сабой-жа коопэратывы вясковыя і мястовыя розьніліся тым, што ў мястовых больш выяўляюцца благія адзнакі: ня гледзячы на большую лічбу іх сяброў і большае грашовае багацьце, яны ахватней карыстаюцца пазычкамі, прадаюць на-павер, робяць слабы абарот і вялікія выдаткі. Слабасьць жа вясковых коопэратываў была ў малой лічбе іх сяброў і нязначнасьці грашовай сілы, як сяброўскіх паёў, так і іншай.

3. Негандлевыя установы.

Кажучы аб разьвіцьці коопэрацыі ў краю, трэба адзначыць дзейнасьць коопэратыўнай установы, якая ў працягу ад 1908 году да нямецкай акупацыі вельмі прычынілася да коопэратыўнага руху; гэта —„Віленскае таварыства дапамогі коопэрацыі“, заложанае 8 лістапада 1908 году.

Праўда, як кожная інтэлігенцкая арганізацыя таго часу, яна была вельмі адарвана ад народу, дзейнасьць яе нязначна была пашырана нават сярод тэй самай польскай інтэлігенцыі, у кругох якой Таварыства было створана *) За ўвесь час істнаваньня Т-ва лічба яго сяброў вагалася паміж 30 і 40.

Малая зацікаўленасьць ідэйным бокам коопэрацыі не давала магчымасьці Таварыству шырока разьвіць сваю дзейнасьць. Табліца даходаў, якія былі ў распа аджэньні Т-ва, выясьняе, чаму яно не магло выйсьці на больш шырокую дарогу.

*) Тут аутар дае ня зусім точныя ведамасьці: сказанае Таварыства было закладзена пры учасьці прадстаўнікоў усіх, апрача жыдоў, нацыянальнасьцей краю, у тым ліку і беларусаў, якія аднак, хутка адыйшлі ад Т-ва. *(Рэд.)*

Колькі Т-ва мела грашовых даходаў:

За гады:	Лічба сяброў	Сяброўск. узносаў	Зыску ад прад. кніг	Ад коопэратываў	Выпадкова	Разам
		У рублях				
1912	32	177	45,—	40,—	1674,73*)	262,— + 1674,73
1913	35	172	102,65	22,92	—	297,57
1914	36	129	93,85	57,—	—	279,87

Як відаць, даходаў не хапіла бы на ўтрыманьне сталага працаўніка і, каб не дабрачыннасьць—з аднаго боку і афярнасьць фактычных працаўнікоў Т-ва з другога, – апошняе не магло-бы зьдзейсьніць усяго таго, што яно ў сваім часе зрабіла.

Дзейнасьць Т-ва была даволі рознародная: пры Т-ве істнавала інфармацыйнае бюро, у якім коопэратывы атрымлівалі парады арганізацыйнага характару; апошнія два-тры гады працаваў інструктар, які дапамагаў коопэратывам на мяйсцох; быў склад коопэратыўнай літэратуры на ўсіх мовах, ужываных у краю, патроху йшло ўласнае выдавецтва, як рахунковых кніжак, блянкаў, так і літэратуры агітацыйнага і практычнага зьместу.

Друкаваліся кніжкі ня толькі па польску, але і па літоўску, а ў 1914 годзе быў падрыхтаваны да выданьня нармальны статут у беларускай мове.

Уласныя выданьні разыходзіліся вельмі хутка, і такім чынам некаторыя кнігі выходзілі паўторнымі выданьнямі (напр. галоўная кніга—шостым). Да інфармацыйнага бюро ў працягу 5 гадоў 1908—1913 зьвярнуліся за парадамі 1200 асоб і коопэратываў; у наступныя гады праца пайшла яшчэ болей жвава.

Ня гледзячы на гэткую дзейнасьць, унутранае жыцьцё самае арганізацыі было даволі беднае і безкалёрнае. Штогодна ў красавіку адбывалася паседжаньне ўсіх сяброў Т-ва дзеля справаздачы, але цеснага злучэньня сяброў і больш жывога абмену думак нельга заўважыць.

Вельмі цесна зьвязана з працай Т-ва яшчэ адно паважнае зьявішча коопэратыўнага жыцьця даваеннага часу: часопісь „Życie Spółdzielcze“ (Коопэратыўнае Жыцьцё). Выдавалася часопісь па прыватнай ініцыятыве і за грошы грам. А. Шкленьніка, раней, як дадатак да газэты „Kurjer Litewski“, а потым, ад 1910 году, як незалежны месячнік

*) Сума у 1674 р 73 к. была вызначана на т-ва вядомым віленскім дабрачынцам Юзэфам Монтвілам і празначана т-вам на утрыманьне інструктара.

Тут трэба зьвярнуць увагу на асабліва трудныя варункі часопісі. Яна павінна была стацца агітацыйным органам коопэрацыі, але ні ў шырокіх масах, ні сярод інтэлігенцыі ня быў падрыхтаваны грунт для коопэратыўнага слова. Жыцьцё вельмі слаба адгукнулася на пачэсную ініцыятыву; часопісі так і не ўдалося завязаць моцную сувязь з долам чытачоў, і „Życie Spółdzielcze“ зрабілася часопісяй акадэміцкага характару, якой удалося сабраць шмат цікавага матэрыялу з краёвага коопэратыўнага жыцьця.

Адарваньне ад грунту характарызуе ўсе коопэратыўныя пачынаньні ідэйнага характару ў перадваенныя часы: гэта гарманіравала з грамадзянскай атмасфэрай расейскага пэрыяду. Нельга абыйсьці моўчкі і той факт, што адарванасьць ад шырокіх масаў была цесна зьвязана з клясавым характарам тагачаснай ідэйна-коопэратыўнай дзейнасьці, а замкнёнасьць — з нацыянальным яе афарбаваньнем.

Вось што адзначае справаздача „Т-ва дапамогі коопэрацыі“ аб дзейнасьці яго за пяць гадоў 1908—1913: „Хто працуе ў гэтых установах? (коопэратывах).—Найменей тыя, на помач якіх мы мелі найбольшае права спадзявацца, г. з. абшарніцкая інтэлігенцыя“... і далей: „І вось мы больш не спадзяемся на помач абшарніцкай інтэлігенцыі“ („Życie Spółdzielcze“, 1914 г. стр. 68, 69). Але да гэтага слушнага перакананьня Т-ва дайшло пасьля 5-ці гадоў бясплодных спробаў прыцягнуць гэту інтэлігенцыю да творчай працы, пераканаць яе, што ў коопэрацыі рука падаецца не для пацалунку, а для таварыскага сьціскаdebugньня („Życie Spółdzielcze“ 1913, № 1 артыкул А. Шкленьніка „Podawanie ręki“).

Нацыянальнае афарбаваньне коопэратыўнай працы адразу падзяліла слабыя коопэратыўныя сілы на нацыянальныя групы. Так, у статуце „Віленскага Таварыства дапамогі коопэрацыі“, які яшчэ дагэтуль ня зьменены, ёсьць артыкул, што дазваляе доступ у Т-ва выключна хрысьціянам, выразна зачыняючы дзьверы для жыдоў.

Фактычна-ж Т-ва сталася асяродкам выключна польскіх дзеячоў, і гэта выклікала адразу рэакцыю: ідэйна-коопэратыўныя сілы літвіноў пачалі групавацца каля Літоўскага Навуковага Таварыства.

Аб дзейнасьці апошняе установы мы ня можам нічога сказаць з прычыны адсутнасьці ў даны момант у нашых руках матэрыялаў. Агулам кажучы, увага Т-ва затрымлівалася выключна на разьвіцьці коопэрацыі сярод этнаграфічна-літоўскіх масаў. Анкета, арганізаваная Т-вам у 1912 годзе, дае багаты матэрыял і малюе абраз моцнага росту літоўскай коопэрацыі (пераважна ў Ковеншчыне).

Наагул, ідэйна-коопэратыўная праца йшла тады вельмі слаба. З гэтага абшару коопэратыўнай дзейнасьці можна яшчэ аднатаваць некалькі публічных лекцыяў аб коопэрацыі гр-на А. Шкленьніка, ды яшчэ ўчасьце коопэрацыі ў выстаўцы дробнага промыслу і народнага мастацтва, якая адбылася ад 1-га верасьня да 1-га кастрычніка

1913 году, і дзе першы раз у краі спажывецкая коопэрацыя Віленшчыны з іншымі відамі коопэрацыі дэманстравала свае слабыя яшчэ сілы.

4. Справа краевага саюзу.

Для даваеннай краёвай коопэрацыі вельмі характэрна справа стварэньня саюзу коопэратываў. Гэтая справа можа быць яркім прыкладам, як шкодзіла ў нас нацыяналістычная канкурэнцыя.

Патрэба стварэньня саюзу была пільная, і падставы для яго істнаваньня былі. У 1912 годзе ў шасьцёх даўнейшых губэрнях Беларусі і Літвы істнавала 326 спажывецкіх таварыстваў, якія рабілі разам абаротаў на міліёны рублёў. Адны Вілнешчына, Ковеншчына і Горадзеншчына налічалі каля 200 коопэратываў, і аб'яднаньне іх закупачнай сілы зрабілася канечнай патрэбай.

Пачатковая ініцыятыва выйшла з Дзьвінскага Спажывецкага Т-ва, якое 17 кастрычніка 1911 году склікала першы зьезд у Дзьвінску; з запрошаных 50 коопэратываў зьявіліся прадстаўнікі 19-ці.

Дарога, якой пакіраваўся зьезд, была выбрана адразу няправільная. Заместа таго, каб абаперціся на ўласныя сілы і проста йсьці да стварэньня краёвага саюзу, пастанавілі дамагацца, каб Маскоўскі саюз спажывецкіх таварыстваў (сучасны цэнтрасаюз) адчыніў у Дзьвінску свой аддзел. На жаль, дзеячы Маскоўскага саюзу не адразу разабраліся ў краёвых адносінах, на гэтую прапазыцыю пайшлі і згодзіліся адчыніць аддзел, паставіўшы з свайго боку варункі, каб ня меней 20 таварыстваў увайшлі ў Саюз і зложылі паі на суму ня меней 5.000 руб.

У даным выпадку здарылася тое, што заўсёды здараецца, калі краёвая культурная справа нацыянальна афарбовываецца: працянулася ніць аб'яднаньня паміж дэмакратычнымі расейскімі дзеячамі маскоўскага саюзу, якія можа і запраўды не разьбіраліся ў мясцовых адносінах, і паміж чорнай сотняй „северо-западных деятелей", якія з зусім яснымі мэтамі прычапіліся да справы саюзу.

Другі зьезд 22—23 лютага 1913 г. ужо склікаецца заходамі гр. Панфіловіча, сябры „союза русскаго народа". Гэты пан абіраецца і старшынёй зьезду. Цікава, што ні Віленскае Таварыства дапамогі коопэрацыі, якое мае выразна польскі характар, ні Рыжскае — на зьезд не запрашаюцца. На зьезьдзе былі прысутны 97 дэлегатаў ад 58 таварыстваў з даўнейшых губэрняў: Віленскай, Ковенскай, Горадзенскай, Вітэбскай, Курляндзкай і Ліфляндзкай. Быў, як і на першым зьезьдзе, і прадстаўнік ад Маскоўскага Саюзу.

Дзеля таго, што пастанова папярэдняга зьезду ня была выпаўнена, бо толькі некалькі таварыстваў згодзіліся прылучыцца да Маскоўскага Саюзу, зьезд пастанаўляе прыступіць да арганізацыі кра-

ёвай гуртоўні коопэратываў у м. Дзьвінску пад назовам „Злучнасьць“ (Единение), а таксама залажыць Таварыства дапамогі коопэрацыі, якое працавала бы на ўвесь район, прадстаўлены на зьезьдзе.

Ясна, што закладзіны Саюзу ў Дзьвінску, а не ў адпавядней-шым эканамічным цэнтры, якім для Беларусі і Літвы зьяўляецца Вільня, для Прыбалтыкі-ж—Рыга, і залажэньне новага Таварыства дапамогі коопэрацыі ў павятовым месьце, тады, як у двух цэнтрах ужо істнавалі такія т-вы,—усё гэта ня можа быць растлумачана нічым іншым, як жаданьнем манапалізаваць коопэрацыю для сфэраў бліжэй-шых да п.п. Панфіловічаў і „союза русскаго народа“. Так, з першых жа крокаў заместа аб'яднаньня краёвых сілаў пачалі з разлучэньня і захапленьня коопэрацыі праз выразна палітычна-нацыянальныя кірункі. Ясна, што так пастаўленая справа не магла разьвівацца і даць добрыя вынікі. Дзьвінскай ініцыятыве стварэньня саюзу так і ня прыйшлося, здаецца, зьдзейсьніцца.

Але жыцьцё канечна вымагала стварэньня саюзу, і ініцыятыву гэтага зноў падняло Віленскае Таварыства дапамогі коопэрацыі, якое на сваім гадавым паседжаньні 29-га красавіка 1913 году пастанавіла ўвосень таго-ж году склікаць зьезд для абгаварэньня справы саюзу. Але тут загарадзіла дарогу расейская адміністрацыя, якая ў асобе віленскага губэрнатара не дала дазваленьня на зьезд'дзеля таго, што „ня бачыць для яго досьць аснаваньняў“.

Ідэя саюзу коопэратываў зьдзейсьнілася толькі пасьля пачатку вайны, калі коопэрацыя станавілася ўсё болей і болей паважным зьявішчам народнай гаспадаркі. У сьнежні 1914 году было залегалізавана таварыства гуртовых закупак пад назовам „Наш Склад“ у Вільні. Аб дзейнасьці яго даных вельмі мала.

Тут пачынаецца новая страніца гісторыі краёвай коопэрацыі, калі Віленшчына аказалася падзеленай фронтам на дзьве часткі: для заходняй — час нямецкай акупацыі, для ўсходняй—расейскай рэвалюцыі *).

Ігнат Канчэўскі.

*) Гэты нарыс — першая частка шырэйшае працы, задуманае перадчасна памершым аўтарам, выдатным коопэратыўным дзеячом. Сьмерць перашкодзіла Ігнату Канчэўскаму давясьці, як плянаваў, свае нарысы да нашых дзён. *(Рэд.)*.

МАТЭРЫЯЛЫ

І-га зьезду пэдагогаў беларускіх сярэдніх школаў Заходняе Беларусі 11—14 красавіка 1923 году.

Яшчэ ў пачатку 1922 году, у якім ужо было ў Заходняй Беларусі пяць беларускіх гімназіяў, адчувалася неабходная патрэба, каб зьехаліся працаўнікі гэтых пяцёх гімназіяў, азнаёмілі-б адзін аднаго з зробленай працай і абгаварылі-б на будучыню адзіную праграму далейшае дзейнасьці.

Зрэалізаваць гэтую думку выпала на долю агульнаму сходу Таварыства Беларускае Школы, адбыўшамуся 29-га студня 1923 г., які аднагалосна прыняў пастанову аб скліканьні ў часе вялікодных канікулаў 1923 г. першага зьезду пэдагогаў беларускіх сярэдніх школаў Заходняй Беларусі.

На бліжэйшым паседжаньні Цантр. Беларускае Школьнае Рады была абрана арганізацыйная камісія па скліканьню зьезду у складзе дырэктара віленск. белар. гімназіі Антона Трэпкі і сэкрэтара тэй-жа гімназіі Міколы Красінскага.

Гэтыя дзьве асобы выдатна добра справіліся з узложаным на іх заданьнем, вынясшы на сваіх плячох усю працу перад зьездам і на самым зьезьдзе.

Згодне з апрацаваным арганіз. камісіяй парадкам зьезду і яго праграмай, у склад зьезду павінны былі ўвайсьці 58 асоб (гл. наказ) з правам рашаючага голасу.

Праца зьезду была падзелена такім чынам: 1) даклады з мейсц, 2) арганізацыйныя пытаньні, 3) пэдагагічныя і ўзгадаваўчыя справы, 4) прыкладныя лекцыі для пэдагогаў з правінцыі, якія далі пэдагогі віленскае гімназіі, 5) агляд беларуск. музэю і г. д.

На зьезд прыбылі прадстаўнікі ад усіх запрошаных арганізацыяў (апрача Дзьвінчукоў). Усяго з правам рашаючага голасу былі 44 чалавекі, з якога ліку 28 прыйшлося на Вільню, а 16—на правінцыю.

Зьезд адкрыўся ў 12 гадз. у дзень 11 красавіка 1923 г. ў залі Белар. Драмат. Майстроўні (Вострабрамская, 9) уступным словам сябры цантр. белар. школьн. рады пасла М. Кахановіча.

У прэзыдыум зьезду, згодна з наказам, былі абраны: Ант. Луцкевіч (старшыня), Іван Цэханоўскі (Навагрудак) і Язэп Шнаркевіч (Нясьвіж) і ўвайшлі сябры арганіз. камісіі. Сэкрэтарамі былі абраны Генадзі Багдановіч і Іван Савіцкі (Вільня).

На першым пленарным паседжаньні зьезду былі, між іншымі, прысутнымі: куратар віленск. школьн. вокруга п. Гонсёроўскі, начальнік аддзелу сярэдніх школаў п. Сьвідэрскі і візытатар п. Брона.

Даклады з мейсц далі яскравы абраз таго, у якіх цяжкіх варунках прыходзіцца працаваць беларускаму пэдагогу на правінцыі.

Між іншым, высьвятліліся такія кур'ёзы, як забарона выкладаньня геаграфіі Беларусі ў Нясьвіскай гімназіі, ці вымаганьне Вялейскага старостава, каб прадстаўлялі для дазволу беларускія п'есы ў перакладзе на польскую мову.

На першым пленарным паседжаньні былі створаны тры сэкцыі: 1) *арганізацыйная* (структура гімназіяў і фінансы) з старшынёй Дырэктарам Віл. Белар. Гімназіі А. Трэпкай; 2) *гуманістычная* (гуманістыка і мовы)—старшыня Дырэктар Радашкоўскае Беларускае Гімназіі А. Вярнікоўскі; 3) *матэматычная*—старшыня вуч. Навагрудзкае Беларуск. Гімназіі А. Данілевіч.

Праца зьезду і камісіяў адбывалася ў прысутнасьці прадстаўнікоў школьнага округу і дэлегатуры ўраду. У аснову працы быў пакладзены наказ, які, таксама, як і рэзалюцыі зьезду, тутака друкуем.

Учасьнікам зьезду быў зладжаны праз Драматычную Майстроўню спэктакль, а ініцыятарамі зьезду—вячэра ў памяшканьні Белар. Грамадз. Сабраньня.

НАКАЗ

І-му зьезду пэдагогаў беларускіх сярэдніх школаў у Вільні

11—14 красавіка 1923 году.

§ 1. Склiканы Цантральнай Беларускай Школьнай Радай І-шы зьезд пэдагогаў беларускіх сярэдніх школаў складаецца з 58 сяброў з рашучым правам голасу, у тым ліку: ад Цантральнае Беларускае Школьнае Рады—12 прадстаўнікоў, ад Радашкоўскае школьнае рады —1 прад., ад Віленскае беларускае гімназіі—22 прад., ад Гарадокскай беларускай гімназіі—4 прад., ад Дзьвінскае беларускае гімназіі—2 прад., ад Навагрудзкае беларускае гімназіі—5 прад., ад Нясьвіскае бела-

рускае гімназіі—5 прад., ад Радашкоўскае беларускае гімназіі—4 прад., ад Віленск. правасл. дух. сэмінарыі—2 прад.

§ 2. З дарадчым правам голасу ў зьездзе прымаюць удзел: 1) прысутныя ў Вільні паслы ў Сойм і сэнатары, 2) Кураторыум Віленскага школьн. вокругу (4 прадстаўнікі), 3) прадстаўнік дэлегата ўраду, 4) вучыцялі Віленскіх беларуск. пачатк. школаў (6 прадст.), 5) надзорчая рада т-ва белар. школы (1 прадст.), 6) Віленская правасл. дух. консісторыя (3 прадст.), 7) Віленскі саюз коопэратываў (2 прадст.), 8) Беларускае грамадзянскае сабраньне (2 прадст.), 9) Бацькаўскі К-т пры Віленск. беларуск. гімназіі (4 прадст.) 10) гурток беларускіх кабет (2 прадст.), 11) саюз беларускіх студэнтаў (2 прадст.), 12) п. Францішак Аляхновіч, 13) прадстаўнік беларуск. газэты „Новае Жыцьце“, 14) пэдагогі Віленск. правасл. духоўнае сэмінарыі.

§ 3. Права карыстацца на зьезьдзе рашучым ці дарадчым голасам сьцьвярджае арганізацыйная камісія.

УВАГА: Магчымыя непаразуменьні ў гэтай справе вырашае прэзыдыум зьезду.

§ 4. Сябры зьезду, як з рашучым, так і з дарадчым правам голасу прымаюць удзел у працах зьезду і маючых стварыцца сэкцыях на аднолькавых асновах, у галасаваньнях-жа — толькі сябры з рашучым правам голасу.

§ 5. Працамі зьезду кіруе прэзыдыум, які складаецца з 5-х асобаў: прадстаўніка цантральнае школьнае рады, 2-х прадстаўнікоў з мейсц і арганізацыйнае камісіі. Такім чынам зьезд абірае 3-х сяброў прэзыдыуму, аднаго з іх вызначае старшынёй зьезду.

УВАГА: 2 сэкрэтары зьезду абіраюцца з сяброў зьезду.

§ 6. Усе даклады робяцца спачатку ў пленуме, пасьля чаго, без адчыненьня спрэчак, тэзы дакладаў перадаюцца для дэтальнай апрацоўкі ў адпаведныя сэкцыі, якія павінны потым прадставіць пленуму дэтальны даклад і праект аканчальных рэзалюцыяў.

§ 7. З гэтае прычыны зьезд стварае 4 сэкцыі: а) арганізацыйную, б) гуманістычную, в) матэматычную і г) узгадаваўчую.

УВАГА: Падзел працы паміж сэкцыямі робіць прэзыдыум.

§ 8. Сябры зьезду, як з рашучым, так і з дарадчым правам голасу запісываюцца ў сэкцыі па свайму жаданьню.

§ 9. Працай сэкцыяў кіруюць абіраныя зьездам старшыні.

УВАГА: Пры патрэбе сэкцыя сама вызначае заступніка старшыні і сэкрэтара.

§ 10. Дакладчыкі карыстаюцца часам пры прамовах бяз ніякіх агранічэньняў; час для звычайных прамоўцаў зьезд можа абмежаваць тэрмінам, калі прызнае гэта патрэбным дзеля тых або іншых прычынаў.

§ 11. Кожны сябра зьезду можа браць голас па разгляданаму пытаньню ня болей двух (2) разоў.

§ 12. Апошняе слова перад галасаваньнем даецца дакладчыку.

§ 13. Па матывах галасаваньня (у прыпадках, калі ўносіцца папраўка ці прапазіцыя, маючая сувязь з тэзамі дакладу) даецца толькі два галасы: „за“ і „проціў“.

§ 14. Мэтады галасаваньня вырашаюцца пленумам ці адпаведнай сэкцыяй, але таёмнае ці паіменнае галасаваньне прымаецца пры заяве нават аднаго сябры зьезду.

§ 15. Усе прапазіцыі, якія ўносяцца для галасаваньня, апрача іх агалошаньня, павінны падавацца напісанымі ў прэзыдыум.

§ 16. Па сканчэньні працы зьезду, прэзыдыум яго мае абавязак паклапаціцца аб апрацоўцы і выданьні пастановаў і матэр'ялаў зьезду.

А. Рэзалюцыі арганізацыйнага зьместу.

I. Арганізацыя беларускае сярэдняе школы.

Аб тыпе беларускае сярэдняе школы (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Мік. Красінскага).

Зьезд прызнае: 1) пры сучаснай ступені разьвіцьця беларускае грамадзкае сьвядомасьці і культуры, мэта беларускае школы — выхововываць беларускага інтэлігента, шырока азнаёміўшы яго з беларускай і сусьветнай культурай і узмацаваўшы ў ім нацыянальную сьвядомасьць.

2. З істнуючых у Польшчы гімназій найбольш адпаведным для гэтае мэты зьяўляецца тып гуманістычнае гімназіі, бо хутчэй адчуваецца ў беларусаў патрэба ў такіх практычна спэцыяльных школах, як эканамічная і духоўная школа, чымся тып чыста матэматычна-прыродазнаўчы, нэогуманістычны, а тым болей чым клясычны тып.

3. Прымаючы пад увагу, што ў гімназіі з беларускай мовай выкладаньня для дзяцей беларусаў асноўныя мамэнты веды з сусьветнай культуры выкладаюцца на беларускай мове, патрэбна адпаведная зьмена у навуковым пляне гуманістычнага тыпу польскае гімназіі у сэньсе паменшаньня вымаганьня па пляну ліку лекцыяў польскае мовы, каб даць мейсца беларусазнаўству.

Аб унутранай арганізацыі сярэдніх школаў (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Ант. Луцкевіча).

Зьезд зацьвярджае вось які парадак у справе атрыманьня канцэсіяў на гімназіі і прымае ніжэй зложаную канстытуцыю унутранага жыцьця гімназіяў:

§ 1. Таварыства беларускае школы у асобе свайго выканаўчага органу (белар. цантр. школьнае рады) клапоціцца і атрымлівае на сваё імя канцэсіі на беларускія гімназіі і падае ўладзе на зацьверджаньне кандыдатаў на дырэктароў.

УВАГА: Кандыдатуры дырэктароў перад падачай іх уладзе абгаварываюцца з мясцовай школьнай радай, а пры адсутнасьці такой—з мясцовымі беларускімі сіламі.

§ 2. Становішча сэкрэтара гімназіі замяшчаецца кандыдатам, якога выбірае з ліку пэдагогаў гімназіі Пэдагагічная Рада.

§ 3. Кандыдаты на дырэктароў і сэкрэтароў гімназіі, апрача вымаганых агульных кваліфікацыяў, павінны даволі добра ўладаць беларускай мовай і быць знаёмымі з асноўнымі элемэнтамі беларускае культуры.

§ 4. Дырэктар укладае на кожны школьны год навуковы плян і прадстаўляе на апробату мясцовае Школьнае Рады склад пэдагогаў, абраных Пэдагагічнай Радай гімназіі.

§ 5. Звальненьне пэдагогаў належыць да мясцовае Школьнае Рады. Усялякія непаразуменьні на гэтым груньце аканчальна разьвязывае Бел. Цантр. Школьн. Рада.

§ 6. Дырэктар гімназіі зьяўляецца адказным перад Т-вам Белар. Школы і ўладай за ўсю працу гімназіі і яе кірунак, асабліва-ж за выпаўненьне навуковага пляну і пэдагагічныя справы наагул, і нясе абавязкі старшыні Пэд. Рады і Прэзыд. гімназіі.

§ 7. Сэкрэтар гімназіі кіруе усей гаспадаркай гімназіі, нясе абавязкі старшыні Гаспадарчае Рады, складае праект фінансавага бюджэту, спаўняе узгадаваўчыя абавязкі, як інспэктар гімназіі, і у прыпадку адсутнасьці ці хваробы дырэктара заступае апошняга.

§ 8. Пэдагагічная Рада разглядае ўсе пытаньні пэдагагічнага і ўзгадаваўчага характару, і пастановы яе ў гэтых галінах жыцьця гімназіі зьяўляюцца аканчальнымі. Аднак, Дырыкцыі гімназіі, калі яна лічыць прынятую Пэд. Радай пастанову некарыснай для справы, прыналежыць права падаваць свае votum separatum у Школьную Раду, якая або пацьвярджае пастанову, або прапануе Пэдагагіч. Радзе пераглядзець яе.

Пытаньні фінансавага характару разглядаюцца мясцовай Школьнай Радай.

§ 9. Гаспадарчая Рада ёсьць орган, які складаецца з Дырэкцыі і прадстаўнікоў Пэд. Рады і Бацькаўскага Камітэту і які апрацовывае фінансавы і гаспадарчы плян гімназіі, а так сама выпаўняе кантрольныя функцыі адносна да гаспадаркі гімназіі.

§ 10. Прэыдыум гімназіі складаецца з Дырэктара і Сэкрэтара і разглядае пытаньні, ня маючыя прынцыповага характару, па дакладу Дырэкцыі.

II. Аб'яднаньне беларускіх сярэдніх школ і іх працаунікоу у межах Заходняе Беларусі.

Аб аб'яднаньні беларускіх сярэдніх школаў (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Ант. Луцкевіча).

Констатуючы: што,

тварэньне істнуючых цяпер беларускіх сярэдніх школаў адбывалася з ініцыятывы прыватных асобаў і групаў грамадзянства, не карыстаўшыхся у вачах школьнае ўлады патрэбным аўторытэтам,

што дзеля гэтае прычыны адчыняньне гэтых школаў сустракала вялізарныя перашкоды з розных бакоў,

што дзеля тэй-жа прычыны сетка бел. сяр. школ тварылася без ніякага пляну,

што у ўнутраным сваім жыцьці і арганізацыі гэтыя школы вельмі розьняцца між сабой як з боку пэдагагічна-узгадаваўчага, так і гаспадарчага, і што такая абасобленасьць вельмі шкодна адбіваецца на разьвіцьці бел. сяр. школ, становячы для іх грозную небясьпеку,—

зьезд прызнае патрэбным, каб усе бел. сяр. школы перайшлі у рукі Таварыства Беларускае Школы, якое зьявіцца гэтак гаспадаром сказаных школаў у межах Польскае Рэспублікі.

Дзеля гэтага ў першую чаргу павінны аб'яднацца ужо істнуючыя мясцовыя школьныя таварыствы, стварыўшы адзіную стройную схэму беларускага школьнага будаўніцтва на аснове захаваньня аўтаномнасьці ў унутраным жыцьці і фінансах кожнае з аб'яднаных арганізацыяў.

У мясцох, дзе канцэсіянерамі зьяўляюцца прыватныя асобы, павінны быць утвораны адпаведныя грамадзкія арганізацыі, якія бы ўзялі кіраўніцтва мясцовымі бел. сяр. школамі у свае рукі і увайшлі бы ў склад Т-ва Бел. Школы, як аўтаномныя адзінкі.

Дзеля вядзеньня ўсіх спраў беларускіх сярэдніх школ у выканаўчым органе Т-ва—Беларускай Цантральнай Школьнай Радзе—павінна быць выдзелена сэкцыя беларускае сярэдняе школы з учасьцем у ёй прадстаўнікоў ад усіх аб'яднаных гімназій у роўнай лічбе ад кожнай.

Белар. Цантр. Школьная Рада павінна ўзяць на сябе заступніцтва перад школьнымі і іншымі ўладамі за ўсе аб'яднаныя беларускія сярэднія школы, атрыманьне канцэсій, зацьверджаньне ўладай дырэктароў, агульнае кіраўніцтва і кантроль над унутраным жыцьцём школаў з навукова-узгадаваўчага боку, правядзеньне поўнага зьбеларушчаньня там, дзе яно дагэтуль не закончана, і пляновае адкрываньне новых сярэдніх школаў, дзе яны патрэбны.

Кожная беларуская сярэдняя школа павінна што году даваць Беларускай Цэнтральнай Школьнай Радзе поўную справаздачу з пэдагагічнага боку.

Аб выданьні пэрыядычнае часопісі па пытаньньнях беларускае школы і пэдагогікі (па дакладу вуч. Навагр. Бел. гімн. Ів. Цэханоўскага).

Дзеля здаваленьня патрэб настаўніцтва белар. школы ў навуковым сэньсе і разьвіцьця пэдагагічнай думкі, зьезд лічыць неабходна патрэбным заснаваньне часопісі-квартальніка, або прынамся альманаха, выходзячага адзін-два разы на год, характару літэратурна-навуковага, з шырока-пастаўленым аддзелам пэдагагічным.

Аб арганізацыі курсаў для пэдагогаў беларускіх сярэдніх школаў (па дакладу вуч. Радашк. Белар. гімн. Яз. Гаўрыліка).

Сьцьвярджаючы тое, што вучыцялёў для істнуючых ужо беларускіх школаў далёка не хапае, а маючыяся вучыцялі ня ўсе адпавядаюць вымаганьням беларускае школы, зьезд горача зьвяртаецца да вышэйшай Школьнай Улады аб ініцыятыве адчыніць на ўрадовы кошт у летні час беларускія курсы для вучыцялёў беларускіх сярэдніх школаў.

Аб аб'яднаньні формы дзелаводзтва беларускіх сярэдніх школаў (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Мік. Красінскага).

Заслухаўшы даклад гр. М. Красінскага аб арганізацыі унутранае працы сяр. школы і аб зьвязку школаў паміж сабой, і маючы на увазе, што ў справе апрацоўкі тэрміналёгіі дзелаводзтва найбольш зроблена у Віл. бел. гімн., як знаходзячайся ў цэнтры беларуск. культурн. руху, зьезд пастанаўляе:

1. дзеля увядзеньня у белар. гімн. аднальковае формы дзелаводзтва лічыць карысным, каб Віл. белар. гімназія пашырыла ўзоры форм дзелаводзтва паміж рэшты белар. гімназіяў.

2. Дзеля фінансавае эканоміі даручыць дырэкцыі Віл. бел. гімн. арганізаваць супольную для ўсіх істнуючых гімназіяў загатоўку, на наступны 1923—24 шк. год, неабходных блянкаў дзелаводзтва (клясовыя журналы, ведамасьці аб пасьпяваньні, легітымацыі і г. п.).

III. Беларуская пачаткавая школа.

Аб беларускай пачаткавай школе (па дакладу вучыц. Віл. Бел. гімн. М. Гарэцкага і Навагр. Бел. гімн. Ів. Цэханоўскага).

Зьезд, знаходзячы, што нармальнае жыцьцё і разьвіцьцё беларускіх сярэдніх школ магчыма толькі тады, калі будзе шырока і до-

бра пастаўлена справа беларускіх пачаткавых школ,—зварачаецца да дзяржаўнае ўлады, каб яна палажыла канец усім тым ненармальным варункам, якія забіваюць беларускую пачаткавую школу ў межах Польскае Рэспублікі, і заклікае Беларускую Цантральную Школьную Раду, а такжа адпаведныя культурныя установы бяз розьніцы нацыянальнасьці, каб учынілі ўсё магчымае дзеля наладжаньня ўжо ў наступным школьным годзе правільнае сеці белар. пачаткавых школ.

Аб сувязі паміж сярэдняй і пачаткавай школай (па дакладу вуч. Віл. белар. пачатк. школы Сянкевіча).

Зьезд прызнае адпаведным:

1. Прымаць вучняў, скончыўшых тры аддзелы пачаткавае школы, у першую клясу гімназіі, а чатыры—у другую.

2. Праводзіць больш цесную сувязь паміж вучнямі пачаткавых і сярэдніх школ, карыстаючыся для гэтай мэты агульнымі вечарынамі.

3. У справах школьных рабіць супольныя паседжаньні вучыцялёў сярэдніх і пачаткавых школ.

4. Каб усюды, дзе істнуюць беларускія гімназіі, адкрываліся пры іх беларускія пачаткавыя школы.

IV. Духоуныя школы.

Аб паступовым зьбеларушчаньні духоуных сэмінарыяу (па дакладу вуч. Віл. Прав. Дух. Сэмінарыі Макс. Гарэцкага).

Выслухаўшы даклад сябры зьезду грам. Гарэцкага аб пастаноўцы выкладаньня беларускіх прадметаў у праваслаўнай духоўнай сэмінарыі ў Вільні і прымаючы пад увагу як склад вучняў сэмінарыі, так і ўсе рэальныя магчымасьці, зьезд заклікае кіраўнічую духоўную ўладу неадкладна прыступіць да паступовага зьбеларушчаньня сэмімінарыі, пачынаючы ад малодшых клясаў, і ў першую чаргу з прадметаў агульнага узгадаваньня.

Зьезд спадзяецца, што прав. дух. сэмінарыя прыме чыннае участ ў беларускай культурна-прасьветнай працы.

Зьезд лічыць патрэбным зьвярнуцца так сама і да каталіцкага духавенства аб увядзеньні беларусазнаўства ў кат. дух. сэмінарыі у Вільні.

Б. Рэзалюцыі пэдагагічнага зьместу.

I. Агульныя пытаньні.

Аб узгадаваньні вучняў (па дакладу дыр. Віл. Белар. гімн. Ант. Трэпкі).

Зьезд прымае па дакладу гр. Ант. Трэпкі: „аб узгадаваньні вучняў“ вось якія тэзы:

I. Павядзеньне вучняў:

1) Праступкам вучня лічыцца неспаўненьне ім абавязкаў адносна да гімназіі: пропуск бяз уважнай прычыны лекцыяў, спазьненьні, уцёкі з лекцыяў, мана вучыцялём і г. п., а галоўным чынам учынкі вучняў, якія зьмяшчаюць злую волю, незалежна ад таго, да каго учынкі адносяцца.

2) Як узгадаваўчы мэтад, фізычныя кары ў гімназіі істнаваць ня могуць. Выдаленьне у зусім выключным прыпадку з лекцыяў, калі вучыцель ня можа супакоіць вучня, павінна быць матывавана спакойна тым, што ён перашкаджае клясе. Аб факце выключеньня трэба дакладаць Пэдагагіч. Радзе.

3) Чарга спосабаў уплыву на дрэнна вядучага сябе вучня складаецца вось як: выяўленьне неадпаведнасьці яго пастунку праз а) вучыцеля, б) класовага кіраўніка, в) інспэктара, г) дырэтара, д) прэзыдыум з магчымым паменшаньнем балу, е) праз Пэдагагічную Раду ж) папярэджаньне аб звальненьні і з) звальненьне ў выключным выпадку, калі запраўды нельга паправіць вучня, і ён мае дрэнны ўплыў на клясу і гімназію.

II. Увага вучняў залежыць галоўным чынам ад самога вучыцеля, ад таго, ў якой меры ён умее заінтэрэсаваць усю клясу і прымусіць яе адносіцца уважна да працы. Яго абавязкам ёсьць зьвяртаць увагу на менш уважных вучняў.

III. Адносіны вучыцеля да вучняў:

1) Вучыцель ёсьць у першай чарзе узгадавальнік, дзеля чаго ён ня мае права прайсьці міма неадпаведнага пастунку вучня, не зарэагаваўшы на яго.

2) Вычыцель павінен трымаць сябе роўна, непаддаючыся гневу. Абурэньне яго, часам патрэбнае, павінна быць у меру, не захопліваючы яго. Ен павінен быць у найвышэйшай ступені справядлівым, прыхільным, дабражадаючым адносна да ўсіх вучняў бяз вынятку. Выключыць насьмешкі над вучнямі. Вучыцель павінен быць у меру вясёлым, каб вучні ня чулі прыбітасьці у яго прысутнасьці. Ен не павінен быць бязьмерна вялікім, каб вучні чулі у ім свайго прыяцеля, а ня мэнтара. Вучыцель павінен асьцерагацца сьмешнасьці, бо няма нічога больш небясьпечнага для яго аўторытэту. Аўторытэт павінен быць вынікам яго павядзеньня, а не чымсьці штучным.

3. Зьвяртацца у малодшых клясах пажадана на „ты“, у старшых — залежна ад адносін на „ты“ або „вы“.

4) Вучыцель ня можа быць залежным ад вучня, асабліва у матэрыяльных адносінах. Таму, калі-б здарылася, што вучыцель падгатаўляў вучня да экзамену, ён ня можа адзін экзаменаваць яго, а яшчэ лепш, каб экзаменаваў яго іншы вучыцель.

*Аб агульных мэтадах выкладаньня у сярэдняй школе *)* (па дакладу вуч. Віл. Бел. гімн. Ант. Луцкевіча).

Зьезд прымае па дакладу гр. Ант. Луцкевіча аб агульных мэтадах выкладаньня вось якія тэзы:

Задача школьнага навучаньня: ня толькі даць вядомую колькасьць веды, але і агульнае разьвіцьцё. Школа павінна навучыць вучняў самастойна думаць і сьвядома карыстацца здабытай ведай.

Вучыцель павінен ня толькі выкладаць свой прадмет, але і навучыць вучняў.

Цэнтр цяжару навучаньня павінен быць у клясе на лекцыях. Нельга задаваць да хаты новага матэрыялу, не перарабіўшы яго з вучнямі у клясе.

Выкладаючы новы матэрыял, трэба яго зьвязываць як з пройдзеным ужо па гэтаму прадмету, тат і па магчымасьці з другімі блізкімі прадметамі.

Ацэнку веды і разьвіцьця вучняў трэба рабіць не на аснове экзаменацыйнае сыстэмы, а часта пытаючыся адказу на паадзінокія пытаньні.

Каб у часе выкліканьня вучняў працавала ўся кляса, а не адзін пытаны, трэба перш ставіць пытаньне, а пасьля выклікаць вучня.

Ацэніваецца ня тое, чаго вучань ня ведае, а тое, што ён ведае Трэба цьвёрда вымагаць веданьня істоты рэчы, а не драбніц і няважных дэталяў.

Віна за непасьпяваньне вучня ляжыць ня толькі на ім, але і на вучыцелю. Самакрытыка вучыцеля — асноўны варунак правільнае ацэнкі працы вучняў.

II. Паасобныя навукі.

Аб выкладаньні гуманістыкі і аб мейсцу у ей беларусазнаўства (па дакладу вучыц. Віл. Белар. гімн. Ант. Луцкевіча і Макс. Гарэцкага)

Тэзы дакладу аб выкладаньні гуманістыкі і аб месцы у ёй беларусазнаўства:

Задача гуманістыкі—далучэньне вучняў да сусьветнае культуры.

Знаёмства з агульна-людзкай культурай павінна адбывацца праз знаёмства з культурнай творчасьцяй і гісторыяй свайго народу, якая становіць цэнтр шырокага концэнтру.

З творамі сусьветнае літэратуры трэба знаёміцца па магчымасьці у арыгіналах. Калі гэта немагчыма—дык у беларускіх перакладах, якія павінны быць чым хутчэй надрукаваны.

---

*) Падробна разьвіты гэтыя тэзы у кніжцы Ант. Луцкевіча: Як вучыць у новай школе. Вільня, 1923 г.

Тэзы гуманістычнае сэкцыі:

1) У гімназіях пераходнага тыпу належыць зараз жа пачаць выкладаньне у ва ўсіх клясах беларускае мовы, геаграфіі і гісторыі Беларусі, рэлігіі па беларуску і вядзеньне пяяньня і рысаваньня ў беларускім духу.

2. Пры выкладаньні другіх прадметаў, больш зьвязаных з жыцьцём нашага народу, устанаўляць самую цесную сувязь з роднай культурай і народнай тэрміналёгіяй.

3. Пры пачатку праходжаньня гісторыі беларускае літэратуры на творы, якія могуць больш зацікавіць вучняў, належа зьвярнуць асаблівую увагу, разглядаючы іх у першую чаргу, хацяб і не на карысьць сыстэматычнасьці.

4. Пры сыстэматычным праходжаньні гісторыі беларускае літэратуры асабліва ўважна разглядаць народную славесную творчасьць, прапануючы вучням зьбіраць, запісваць творы народнае славесьнасьці.

5. У школах пераходнага тыпу, выкладаючы расейскую літэратуру, затрымлівацца толькі на характэрнейшых расейскіх творах і выкарыстаць гэты прадмет дзеля азнаямленьня з сусьветнаю літэратураю і ростам агульначалавечае культуры.

6. Зьвярнуцца да мясцовых беларускіх літэратурна-культурных сілаў з просьбай каб:

а) выдавалася часопіс для дзяцей,

б) была створана беларуская дзіцячая літэратура,

с) быў уложаны сыстэматычны сьпіс кнігаў роднай і чужых літэратураў, якія павінен прачытаць кожны сярэдня адукаваны грамадзянін.

Аб выкладаньні моваў (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Мік. Красінскага).

Зьезд прызнае найбольш адпаведным ужываць пры выкладаньні моваў такія мэтады:

1. Пры выкладаньні лацінскае мовы—сыстэму перакладаў арыгінальных твораў, а пры выкладаньні новае замежнае мовы—мяшаны мэтад (у малодшых клясах — натуральны, а ў старэйшых — сыстэма перакладаў).

2. Мэта выкладаньня лацінскае мовы — падгатаваць вучняў настолькі, каб яны маглі весьці самастойную працу з творамі сярэднявечнае лаціны.

3. Вучыцель новае замежнае мовы павінен мець на мэці тое, каб вучні маглі па сканчэньні гімназіі карыстацца без перашкод навуковымі дапамогамі ў гэтай мове.

Аб выкладаньні геаграфіі (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Ген. Багдановіча),

Зьезд, заслухаўшы даклад аб выкладаньні геаграфіі, пастанаўляе:

1. Асобная увага ў сярэдніх беларускіх школах павінна быць зьвернена на выкладаньне геаграфіі бацькаўшчыны з асаблівай увагай на аканамічны бок жыцьця.

2. Геаграфія Беларусі павінна існаваць, як асобны сыстэматычны курс.

3. Пры выкладаньні геаграфіі павінны ўжывацца мэтады нагляднымя з дадаткам экскурсіяў з мэтай бліжэйшага дэтальнага знаёмства з мейсцам, дзе знаходзіцца школа.

4. На выкладаньне геаграфіі ў сярэдняй школе павінна быць адведзена ня менш, як 12 гадзін у тыдзень.

Аб выкладаньні прыродазнаўства (па дакладу вуч. Віл. Бел. гімн. Ів. Катовіча).

У I, II і III клясе прырода выкладаецца ў цэлым, без падзелаў яе на асобныя дысцыпліны. Фізыялёгія расьлін і параўнаньне.

IV кл.: Курс ніжэйшых расьлін і фізыялёгія.

V кл.: Сыстэматычны і параўнаўчы курс аб жывёлах, анатомія, фізыялёгія чалавека і пачаткі біялёгіі.

Пры выкладаньні прыродазнаўства галоўным чынам зьвяртаецца увага на краёвыя расьліны і жывёлы з спасьцярогамі і дасьледамі, і дапаўняецца экскурсіямі ў сад, гарод, на сажалку, сенажаць і г. д.

Прапануецца цантральнай школьнай радзе прыняцьце рашучых крокаў дзеля утварэньня ў Вільні майстроўні прыладаў па прыродазнаўству і фізыцы.

Аб выкладаньні матэматыкі (па дакладу вуч. Віл. Белар. гімн. Ант. Трэпкі).

Выкладаньне матэматыкі вядзецца концэнтрамі; 1-шы концэнтр— 3 першыя клясы, абымае практычны бок матэматыкі, г. зн. ужытак матэматыкі ў жыцьці; 2-гі концэнтр вядзе праз аналіз матэматычных навукаў да сынтэзу ўсей матэматыкі. 1-шы концэнтр па арытмэтыцы дае свабоднае ўладаньне рацыянальнай лічбай і карыстаньне рэзультатамі памераў: аблічэньне плошчы і абыйма ўсіх целаў да кулі ўключна. У I концэнтры усе матэматычныя навукі выкладаюцца, як адзіны прадмет. У II концэнтры павінна быць праведзена точная сувязь паміж графічнымі і альгэбрычнымі мэтадамі.

Ад IV клясы пачынаецца знаёмства з вэктарам, праэкцыяй, каардынатамі і галоўным чынам з функцыяй, што разьвіваецца ўсё шырэй, і ў VI клясе праходзіцца блізка сыстэматычны курс простакутняй праэкцыі, а ў VII клясе косакутняй праэкцыі

У VIII клясе аналіз раўнаваньняў пастаўлены у ва ўсю шыр і апрача таго аналітычная геамэтрыя. Трыгономэтрыя пачынаецца ў VI клясе знаёмствам з залежнасьцю паміж элемэнтамі простакутняга трыкутніка. Знаёмства з кругавымі функцыямі і закончаньне трыгономэтрыі даецца ў VII кл. Усе тэорэтычныя разважаньні павінны быць замацаваны рашэньнем адпаведнае лічбы заданьняў.

Аб выкладаньні фізыкі (па дакладу вучыц. Віл. Белар. гімн. Ант. Трэпкі).

У II і III кл. навука аб рэчах абымае апісацельную фізыку ў найгалаўнейшых яе зьявішчах і законах.

Ад VI клясы пачынаецца сыстэматычны курс фізыкі, які будуецца на пачатках мэханікі.

Усе законы гэтага курсу абавязкова вызначаюцца матэматычнымі формуламі.

Выкладаньне фізыкі павінна даць агульны і суцэльны пагляд на будову матэрыі; яно не павінна вясьціся без фізычных прыладаў і практычных работ вучняў.

III. Мастацтва і фізычнае разьвіцьце.

Аб выкладаньні мастацкіх навукаў (пяяньня і рысаваньня) (па дакладу мастацкае сэкцыі — грам. Ант. Грыневіча, Стэповіча і Южыка.

Зьезд, заслухаўшы даклад мастацкай сэкцыі, пастанаўляе:

1. Пажадана не зьмяншаць ліку лекцыяў па мастацкім навукам, скромна вызначаных у сярэдніх школах праграмамі.

2. Назначаць лектароў да выкладаньня мастацкіх прадметаў са спэцыяльнай падгатоўкай, зварочываючы іх увагу на асабліва выключна вялікае значэньне добрага выкладаньня гэтых навукаў.

3. Не зьмяншаць значэньня мастацкіх навук (сьпеву, рысаваньня і інш.) у вачох вучняў, а, наадварот, зьвялічываць.

4. Лічыць пажаданым, каб лектары сьпеву стараліся падгатаваць у старшых клясах тэорэтычна і практычна вучняў у знаньні музыкі, каб яны маглі ня толькі чытаць ноты голасам, але і запісываць ноты знаёмых песьняў разам з тэкстамі.

5. Засновываць пры школе музыкальныя гурткі і абавязкова ладзіць школьныя канцэрты ў ліку магчыма большым.

6. Лічыць сярэдн. школу цэнтрам, дзе як настаўнікі, так і вучні зьбіралі-б рэчы народнай творчасьці, каб лепшыя вучнёўскія работы і творы былі перахаваны, а ў некаторых выпадках нават зданы ў нацыянальны музэй.

7. Пажадана мець у патрэбным ліку адпаведныя падручнікі і навуковыя прылады па мастацтву.

8. Дзе магчыма, выкладаць навуку ручной працы.

Аб фізычным узгадаваньні вучняу (па дакладу вуч. Віл. Бел. гімн. Вацл. Зянкевіча).

Зьезд, заслухаўшы даклад гр. Зянкевіча аб фізычным узгадаваньні, лічучы гэтую справу дужа важнай у справе ўзгадаваньня нагул і констатуючы, што гэтая галіна яшчэ мала разьвіта ў беларускіх гімназіях, пастаняўляе:

прасіць Ц. Б. Шк. Раду і Пэдаг. Рады гімназіяў зьвярнуць увагу на фізычнае ўзгадаваньне і палепшыць яго, зрабіўшы дзеля гэтага ўсе магчымыя высілкі.

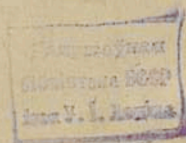

Зауважаныя абмылкі у друку:

Стр.:	Радок:	Надрукована:	Павінна быць:
4	11 зьнізу	врычын	прычын
5	9 зьнізу	з налі	з намі
13	9 зьверху	церква	царква
15	22 зьнізу	прыныпам	прынцыпам
17	10 зьнізу	ад сабе	ад сябе
19	16 зьнізу	тоькі	толькі
24	6 зьверху	жалежнасьці	залежнасьці
30	17 зьнізу	ў дадзены	ў дадзеным
„	16 „	штодзенным	штодзенны
32	20 зьнізу	сябе	сябе
38	9 зьнізу	правадыр	прадстаўнік
39	21 зьверху	ўзробіўшыся	ўзброіўшыся
41	14 зьверху	акражаючым	акружаючым
44	8 зьнізу	раб можа	раб тады можа
54	10 зьнізу	усе слоўнікі	усе „талковыя“ слоўнікі
59	18 зьверху	адняючая	яднаючая
62	21 зьверху	назые	называе
82	7 зьверху	сябе,	сябе
85	19 зьнізу	ў яго	ў яе
98	11 зьнізу	пасьлядаваньняў	насьлядаваньняў

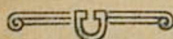

+

B0000000450376